

5

174788

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११

ऐतरेयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा च

विद्यारण्यविरचिता ऐतरेयोपनिषद्दीपिका ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२०

ख्रिस्ताब्दाः १८९८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं सपाद एको रूपकः ।

RMIC LIBRARY	
Ac. No.	174788
Class	21.395
Author	Sei
Class;	✓
at.	✓
Pr. Card.	9
Checked	61

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथास्या ऐतरेयोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि यैः परहितैकपरायणमनीषया
प्रदत्तानि तेषां नामग्रामादीनामुल्लेखः कृतज्ञया क्रियते—

क. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बडलीग्रामनिवासिनां वे०
शा० सं० मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः—शाके
१७६७ ।

ख. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, करवीरपुरनिवासिनां
श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।

ग. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां श्रीयु-
तानां किबे इत्युपाद्धानां “ भाऊसाहेब बाळासाहेब ”
इत्येतेषाम् ।

घ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बटोदरग्रामनिवासिनां
श्रीयुतानां पटवर्धनोपाद्धानां रा० रा० “ कृष्णराव
भीमाशंकर ” इत्येतेषाम् ।

ङ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, नागपुरनिवासिनां श्रीयु-
तानां रा० रा० “अप्पासाहेब बुटी” इत्येतेषाम् । लेखन-
कालः—शाके १७१४ ।

च. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० वे०
शा० सं० देवोपाध्यायशास्त्रिणाम् । लेखनकालः—
शाके १७९२ ।

छ. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्, वैराजक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं०
“ शिवराम वीरेश्वर शास्त्री भट्ट ” इत्येतेषाम् । लेखन-
कालः—संवत् १७६६ ।

ज. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्, बटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पट-
वर्धनोपाद्धानां रा० रा० “कृष्णराव भीमाशंकर” इत्येते-
षाम् ।

झ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यसहिता, करवीरपुरनिवासिनां श्रीयु-
तानां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।

- अ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता काश्यां शिलामुद्रिता, रा० रा० “महादेव चिमणाजी आपटे” इत्येतेषाम् । मुद्रण-कालः—संवत् १९४१ ।
- ट. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, कलिकातानगरे मुद्रणालये मुद्रिता “जीवानन्द” इत्यैतेः संस्कृता कै० वे० शा० सं० “बाळशास्त्री देव” इत्येतेषाम् ।
- ठ. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम् । उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० “सोरटीबुवा” इत्येतेषाम् ।
- ड. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम् , अष्टग्रामनिवासिनां रा० रा० “गोविन्दराव लिमये” इत्येतेषाम् ।
- क. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषन्मूलमात्रा, वैराजक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० “शिवराम वीरेश्वर शास्त्री भट्ट” इत्येतेषाम् ।
- ख. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० “भाऊसाहेब नगरकर” इत्येतेषाम् ।
- क. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटव-
र्धनोपाह्वानां रा० रा० “कृष्णराव भीमाशंकर” इत्येते-
षाम् । लेखनकालः—शाके १७७१ ।
- ख. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका, विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० “रावसाहेब अण्णासाहेब ” इत्येतेषाम् । लेखन-
कालः—संवत् १७६३ ।
- ग. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका, मुम्बापुरनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- घ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका प्रान्तिजसकाशादागता*
- ङ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका समूला* ।
- च. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका समूला* ।

—

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ऋग्वेदब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यकस्था

* ऐतरेयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

परिसमाप्तं कर्म सहापरब्रह्मविषयविज्ञानेन^१ । सैषा कर्मणो ज्ञानस-
हितस्य परा गतिरुक्तविज्ञानद्वारेणोपसंहृता । “एतत्सत्यं ब्रह्म प्राणा-
ख्यम्” “एष एको देवः” “एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा
विभूतयः” “एतस्य प्राणस्याऽऽत्मभावं गच्छन्देवता अप्येति”
इत्युक्तम् । सोऽयं देवताप्यलक्षणः परः पुरुषार्थः । एष मोक्षः । स
चायं यथोक्तेन ज्ञानकर्मसमुच्चैयसाधनेन प्राप्तव्यो नातः परमस्तीत्येके
प्रतिपन्नास्तान्निराचिकीर्षुरुत्तरं केवलात्मज्ञानविधानार्थमात्मा वा इद-
मित्याद्याह ।

आत्मा वा इदमित्यादिना केवलात्मविद्यारम्भस्यावसरं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—परि-
समाप्तमिति । तत्परिसमाप्तिः कथं गम्यत इत्याशङ्क्य तत्फलोपसंहारादित्याह—
सैषेति । पुरा गतिः परं गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलमित्यर्थः । उपसंहारमेव वाक्योदाहरणेन
दर्शयति—एतदिति । तत्र सह सर्वेण भोज्येन संयुक्तोऽध्यात्माधिदैवलक्षणः प्राणः
सुलैकशब्दवाच्यो भवतीति प्राणस्वरूपमनेन वाक्येनोपसंहृतमित्यर्थः । अनेन प्राण
एक एवेत्युक्तमित्याह—एष इति । तर्हि वागन्यादैवो देवाः क इत्याशङ्क्य “तस्य
वाक्कन्तिरथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य” इत्यादिना प्राणस्यैव विभूतयो विस्तारा इत्यु-
क्तमित्याह—एतस्यैवेति । एवं सर्वात्मकप्राणस्याऽऽत्मत्वेन विज्ञानात्मकर्मसहितात्सर्व-
देवतात्मकप्राणप्राप्तिर्लक्षणं फलं “प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देव-

* इयमेतरेयोपनिषद्वैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यकस्थचतुर्थपञ्चमषष्ठेऽध्यायत्रिक-
रूपा । अस्या अध्यायत्रिकरूपाया उपनिषदः खण्डषट्कं वर्ततेऽतोऽस्या आत्मषट्कमिति नाम्ना
प्रसिद्धिः ।

१ क. ग. छ. ‘न । एषा । २ क. ग. घ. छ. ‘रुक्तवि’ । ३ ग. ‘णः पु’ । ४ क. घ. छ.
परमपु’ । ५ च. ‘मैसा’ । ६ ख. ‘ह्येन सा’ । ७ च. ज. ‘के विप्र’ ८ च. छ. ज. ‘ह्यविद्यावि’ ।
९ क. ‘ह । एषे’ । १० ख. गुतिरिति प’ । ११ क. ग. घ. ‘व्यं फ’ । १२ ख. ‘वति । प्रा ।
१३ क. ग. ‘दयः क ।

ता अप्येति य एवं वेद ” इत्यनेन वाक्येनोपसंहृतमित्याह—एतस्येति । तथा च ज्ञानसहितेन कर्मणा केवलात्मस्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षस्यासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं केवलात्मविद्यारम्भस्येदानीमवसर इति भावः । अत्रान्तरे सर्वात्मकमूत्रात्मप्राप्तियतिरिक्तमोक्षस्याभावात्तदर्थं केवलात्मविद्यारम्भो न युक्त इति केषांचिन्मतमुत्थापयति—सोऽयमिति । एतस्यैव विषयादिमतः सुखरूपत्वेन पुरुषार्थत्वान्मोक्षत्वं न निर्विषयस्य केवलात्मस्वरूपावस्थानस्येत्याह—एष इति । अयमपि चेन्मोक्षः केवलात्मज्ञानेन साध्यत तदा तदारम्भोऽर्थवानित्याशङ्क्य सविशेषेणैव साधनेन सिद्धिर्युक्त्याह—स चेति । आत्मनः सविशेषत्वेन केवलात्मविद्याया अभावादपि न तस्या ह्युत्त्वमित्याह—नातः परमिति । तेनतं प्रदर्श्य तन्निराकरणार्थत्वेन केवलात्मविद्यावाक्यमवतारयति—तानिति । केवलात्मज्ञानेति निर्विशेषात्मविषयत्वमकर्मिण्युत्पत्तत्वं कर्मानङ्गत्वलक्षणं कर्मासंबन्धित्वं च कैवल्यमिह विवक्षितमित्यर्थः ।

कथं पुनरकर्मसंबन्धिकेवलात्मविज्ञानविधानार्थं उत्तरो ग्रन्थ इति गम्यते । अन्यार्थानवगमात् । तथा च पूर्वोक्तानां देवतानामग्न्यादीनां संसारित्वं दर्शयिष्यत्यशनायादिदोषवच्चेन तमशर्नापिपासाभ्यामन्वार्जदित्यादिना । अशनायादिर्मत्सर्वं संसार एव परस्य तु ब्रह्मणोऽशनायाद्यत्ययश्रुतेः । भवत्वेवं केवलात्मज्ञानं मोक्षसाधनं न त्वत्राकर्म्येवाधिक्रियते । विशेषाश्रवणात् । अकर्मिण आश्रम्यन्तरस्येहाश्रवणात् । कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तुत्यानन्तरमेवाऽऽत्मज्ञानं प्रारभ्यते । तस्मात्कर्म्येवाधिक्रियते ।

ननु “आत्मा वा इदम्” इत्यादि कथं केवलात्मविषयं “स इमाल्लोकानसृजत” इति लोकसृष्टिप्रतीतेः । तस्याश्च सविशेषहिरण्यगर्भादिकर्तृकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धेः । ताम्यो गामानयदित्यादिव्यवहाराणां लोके सविशेषविषयत्वप्रसिद्धेः । पूर्वत्र “अथातो रेतसः सृष्टिः” “प्रजापते रेतो देवाः” इत्यत्र प्रजापतिशब्दितस्य हिरण्यगर्भस्य प्रस्तुतत्वाच्च तस्य तद्विषयत्वस्यौचित्यादित्यात्मगृहीतेरित्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन शङ्कते—कथमिति । सविशेषविषयत्वे सत्यात्मविद्यायाः कर्मासंबन्धोऽप्यसिद्ध इत्यभिप्रेत्योक्तमकर्मसंबन्धीति । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यद्वितीयात्मोपक्रमात् । “एष ब्रह्मैष इन्द्रः” इत्याद्यनुक्रम्य “सर्वं तत्प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम्” इति प्रज्ञानशब्दितप्रत्यगात्माधिष्ठानत्वेन तद्व्यतिरेकेण ब्रह्मशब्दितहिरण्यगर्भादिप्रपञ्चस्याभा-

१ क. 'ते यदा तं' । २ ग. तत्र तं । ३ ग. 'त्वविवेति' । ४ क. ग. घ. 'तमज्ञा' । ५ ख. 'देवान्ये' । ६ ख. 'नृप्रापि' । ७ ग. ड. 'मत्संसा' । ८ च. ज. 'तमविज्ञा' । ९ ग. छ. 'नृत्वं' । च. ननु क' । १० छ. 'तु' । क' । ११ च. 'तमविज्ञा' । १२ ख. 'गर्भक' । १३ क. ग. घ. 'हीत्य' ।

वमुक्त्वा प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यद्वितीयात्मनोपसंहारात् “अ एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्तममपश्यत्” इति मध्ये परामर्शाद्ब्रह्मात्माद्वितीयत्वस्य मानान्तरागम्यत्वेनापूर्वत्वादमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामान्प्राप्त्वाऽमुतः समभवदिति स्वर्गशब्दितनिरतिशयसुखात्मकब्रह्मणैक्येन स्थितस्य तद्दशभूतवैषयिकसर्वानन्दप्राप्तिलक्षणफलोक्तेः । सृष्ट्याद्यर्थवादात् “अ एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत” इति प्रवेशोक्तेः । “तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः” इति जाग्रदाद्यवस्थान्नयस्य स्वप्नत्वेन मिथ्यात्वोक्त्युपपत्तेश्च । निर्विशेषाद्वितीयात्मपरत्वावगमेन ग्रन्थस्यार्थान्निरशङ्कानवकाशाहोकादिमृष्टयुक्तेश्चाध्यारोपापवादाभ्यामुक्तात्मप्रतिपत्त्यर्थमात्मैन्द्र्यारोपा*त्परमात्मैवेहाऽऽत्मशब्देन गृह्यत इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” इत्येवमादिषु परस्याऽऽत्मनो ग्रहणं यथा वेतरस्मिँल्लौकिक आत्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । कुतः । वाक्यार्थदर्शनात् । आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरादित्यधिकरणसिद्धान्तन्यायेन केवलात्मपरत्वनिश्चयान्न सविशेषपरत्वमुत्तरग्रन्थस्येत्याह—अन्यार्थेति । यच्चैष एव मोक्ष इत्युक्तं तत्राऽऽह—तथा चेति । तथा संसारित्वं च दर्शयिष्यतीत्यन्वयः । तुं हिरण्यगर्भस्य स्थूलं रूपं वैराजं पिण्डमशनीयापिपासाभ्यां संयोजितवानीश्वर इति श्रुत्यर्थः । अशनायादिमत्त्वेऽपि निरतिशयसुखवत्त्वेन देवताभावस्य मोक्षत्वं स्यादित्यत आह—अशनार्थादीति । अशनायादेर्दुःखनियतत्वान्निरतिशयसुखवत्त्वं तस्यासिद्धमिति संसारित्वमित्यर्थः । यच्च निर्विशेषात्मस्वरूपावस्थानस्य विषयादिरहितत्वेन न मोक्षत्वमिति तदसन् । तस्य योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्यशनीयाद्यत्ययश्रुतेस्तन्नियतदुःखाप्रसक्तेः । स्वतश्च “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति श्रुत्यन्तरादमुष्मिन्स्वर्गे लोक इतीहाप्यानन्दरूपतावगमात्स्वर्गशब्दस्य सुखसामान्यवाचित्वात् “अनन्ते स्वर्गे लोके ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमिदं ऊर्ध्वं विमुक्ताः” इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मानन्दे स्वर्गशब्दप्रयोगाच्च । तस्य विषयाभावेऽपि पुरुषार्थत्वान्मोक्षत्वमित्याह—परस्य त्विति । एवं निर्विशेषात्मविद्याया मोक्षसाधनत्वमङ्गीकृत्य तस्या अकर्मिनिष्ठत्वनियमरूपं कैवल्यं न संभवतीति वदसंन्यासमाक्षिपति—भुवत्त्विति । विशेषाश्रवणमेव स्फोटयति—अकर्मिण इति । संन्यासिन इत्यर्थः । न केवलं विशेषाश्रवणं किंतु संनिधानात्कर्मिणः प्रतीतेः कर्मसंबन्धित्व-

* परमात्मैवेत्यादि वाक्यार्थदर्शनादित्यन्तं क. ख. ग. संज्ञितपुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. घ. ‘द्विष्यैक्ये’ । २ ख. ‘तदन्तर्भूत’ । ३ ख. ‘त्मन्यारो’ । ४ ख. ‘स्थूलं’ । ५ घ. ‘नापि’ । ६ ख. ‘खत्वेन’ । ७ ख. ग. ‘नादी’ । ८ ख. ‘यादिमदिति’ । ९ ख. ‘नाय’ । १० ख. ‘ति’ । न त्वि’ । ११ ख. ग. ‘कर्मसं’ ।

नियमश्रवणं चास्तीत्याह—कर्म चेति । तथा च तद्वारा कर्मा संनिहित इत्यर्थः ।
तस्मादिति । ततो न कर्मत्यागरूपसंन्यासाश्रमोऽस्तीत्यर्थः ।

न च कर्मासंबन्ध्यात्मविज्ञानं पूर्ववदन्त उपसंहारात् । यथा कर्म-
संबन्धिनः पुरुषस्य सूर्यात्मनः स्थावरजङ्गमादिसर्वप्राण्यात्मत्वमुक्तं
ब्राह्मणेन मन्त्रेण च सूर्य आत्मेत्यादिना, तथैव “एष ब्रह्मैष इन्द्रः”
इत्याद्युपक्रम्य सर्वप्राण्यात्मत्वम् । यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेन विमत्यु-
पसंहरिष्यति । तथा च संहितोपनिषदि—“एतं ब्रह्म ब्रह्मवृत्ता महत्युक्थे
मीमांसन्ते” इत्यादिनां कर्मसंबन्धित्वमुक्त्वा “सर्वेषु भूतेष्वेतमेव
ब्रह्मेत्याचक्षते” इत्युपसंहरति । तथा तस्यैव योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मे-
त्युक्तस्य युक्तासावादित्य एकमेव तदिति विद्यादित्येकत्वमुक्तम् ।
इहापि कोऽयमात्मेत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव प्रज्ञानं ब्रह्मेति दर्शयिष्यति ।
तस्मान्नाकर्मासंबन्ध्यात्मज्ञानम् ।

एवमात्मविद्यां केवलां कर्मासंबन्धिनीमङ्गीकृत्य तस्या अकर्मिनिष्ठत्वनियमो निरा-
कृतः । इदानीमङ्गीकारं परित्यजति—न चेति । पूर्वत्र कर्मसंबन्धिज्ञानविषयस्य
सर्वात्मत्वोक्तेरेष ब्रह्मेत्यादिनाऽत्रापि सर्वात्मत्वोक्तैस्तेनैव लिङ्गेनास्याप्यात्मज्ञानस्य
कर्मसंबन्धित्वानुमानाद्वक्ष्यमाणस्याऽऽत्मज्ञानस्यैव न कर्मासंबन्धित्वमित्यर्थः । संग्रह-
वाक्यं विवृणोति—युथेत्यादिना । कर्मसंबन्धिन इति । तस्य “एष हीमं लोकम-
भ्यार्षत्” “पुरुषरूपेण यु एष तपति” इत्यादिना सूर्यात्मत्वमुक्त्वा तस्य सर्वात्मत्वं
“तस्माच्छतार्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तम्” इत्यादिना “प्राण ऋच इत्येवं
विद्यात्” इत्यन्तेन “प्राणो वै सर्वाणि भूतानि च” इत्यनेन चोक्तमित्यर्थः ।
जगत्तो जङ्गमस्य तत्पुषः स्थावरस्यैव सूर्य आत्मेति मन्त्रार्थः । प्रज्ञानेन विमति । प्रज्ञा-
शब्दितब्रह्मनेतृकमित्यर्थः । संदेशन्यायेनाप्यस्य कर्मसंबन्ध्यात्मविषयत्वमिति वद-
न्सर्वात्मत्वलिङ्गस्य कर्मसंबन्ध्यात्मनियतत्वमाह—तथा चेति । तथा संहितोपनि-
षादि चेति चकारान्वयः । महत्युक्थे बृहतीसहस्रारुये शस्त्र एतं प्रकृतमात्मान-
मृगवेदिनो विचारयन्तीति श्रुत्यर्थः । संहितोपनिषदि प्रज्ञात्मेत्युक्तस्याऽऽत्मनो
यो युक्तस्योत्पन्नं पश्येदित्यादिवाक्यपर्यालोचनया कर्मसंबन्धप्रतीतेरस्यापि प्रज्ञात्म-

१ ख. 'त्रि' । बृहतीसहस्रलक्षणमिति । त' । २ च. ज. 'त्मज्ञा' । ३ क. ख. ग. ड. 'त्मना
स्था' । ४ च. छ. 'त्मकत्वं' । ५ क. ग. ड. च. छ. ज. 'कं म' । ६ ग. ड. मन्त्रत्रयेण । ७ ग.
ड. 'जं पू' । ८ च. ज. 'पत्' । ए' । ९ क. ग. घ. च. छ. 'त्युक्थ इ' । १० छ. 'ना मीमांसन्ते
क' । ११ ख. च. ज. 'हरिष्यति' । १२ च. ज. 'त्युपक्रम्य य' । १३ । क. ग. च. 'मेत' ।
१४ ड. च. ज. 'म' । तथेहा' । १५ ख. 'स्तेन च लि' । १६ ख. 'स्य कर्मसं' । १७ क. 'ब्रह्मे वि' ।
१८ क. 'स्य च पू' । १९ क. ग. घ. ड. 'षष्ठेति' ।

त्वोक्त्या च कर्मसंबन्धावगमात्तज्ज्ञानस्य कर्मसंबन्धित्वमित्याह—तथा तस्येति ।
शङ्कामुपसंहरति—तस्मादिति ।

पुनरुक्त्याऽऽनर्थक्यमिति चेत्कथं “प्राणो वा अहमस्मृषे” इत्या-
दिब्राह्मणेन “सूर्य आत्मा” इति मन्त्रेण च निर्धारितस्याऽऽत्मन
“आत्मा वा इदम्” इत्यादिब्राह्मणेन कोऽयमात्मेति प्रश्नपूर्वकं पुन-
निर्धारणं पुनरुक्तमनर्थकमिति चेत् । ज्ञ । तस्यैव धर्मान्तरविशेषनिर्धा-
रणार्थत्वात् पुनरुक्ततादोषः । कथम्, तस्यैव कर्मसंबन्धिनो जगत्सृष्टि-
स्थितिसंहारादिधर्मविशेषनिर्धारणार्थत्वात् । केवलोपास्त्यर्थत्वाद्वा । अथ-
वाऽऽत्मेत्यादिपैरो ग्रन्थसंदर्भ आत्मनः कर्मिणः कर्मणोऽन्यत्रोपासना-
प्राप्तौ कर्मप्रस्तावेऽविहितत्वात्केवलोऽप्यात्मोपास्य इत्येवमर्थः । भेदाभे-
दोपास्यत्वाद्धैक एवाऽऽत्मा कर्मविषये भेददृष्टिभाक् । स एवाकर्मकालेऽ-
भेदेनाप्युपास्य इत्येवमपुनरुक्तता ।

शङ्कावाधेयं सिद्धान्त्याशङ्कामाशङ्कते—पुनरुक्तीति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—
प्राणो वा इत्यादिना । पूर्वोत्तरब्राह्मणयोरैकार्थत्वे वक्ष्यमाणमपि प्राणात्मविषयं
स्यात्तच्च निर्धारितमिति पुनरुक्तमित्यर्थः । स एवाऽऽशङ्कां परिहरति—न तस्येति । तमेव
प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—कथमित्यादिना । जगत्सृष्टीति । “स इमंल्लोकानसृजत”
इत्यादिश्रवणादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं परिहरति—केवलेति । एतं परिहारं
शाब्दार्थं वदन्विवृणोति—अथवेति । कर्मणोऽन्यत्रेति । कर्माङ्गत्वं तदङ्गोक्त्या-
ग्राश्रयत्वं च विनेत्यर्थः । अप्राप्ताविति च्छेदः । अप्राप्तौ हेतुमाह—कर्मप्रस्ताव इति ।
अविहितत्वादिति च्छेद उत्तरत्र हेतुः । न चैवं स्वोक्तकर्मसंबन्धित्वनियमत्यागापत्तिः
कर्माङ्गाश्रितत्वमात्रस्य त्यागेऽपि कर्मसंबन्धित्वस्य सविशेषविषयत्वलक्षणस्य कर्मसमु-
च्चैतत्त्वलक्षणस्य वाऽत्यागादङ्गीकारवादेनास्य पक्षस्योक्तेर्वाऽस्मिन्नपि पक्षे कर्मिनिष्ठत्वं
नेयतमिति भावः । अत्रैव पक्षे विशेषान्तरमाह—भेदेति । भेददृष्टीति । इदंतयो-
ः अस्य इत्यर्थः । अभेदेनेति । अहतयेत्यर्थः ।

“विद्यां ज्ञाविद्यां च यस्त्वद्बोधयः सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्स्व-
विद्ययाऽमृतमश्नुते” इति^१ । “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः
समाः” इति च वाजिनाम् । न च वर्षशतात्परमायुर्मर्त्यानाम् । येन कर्म-

१ ख. ड. च. चेत्प्राणो । २ ख. ‘मस्म्येष इ’ । ३ ग. छ. ज. ‘ति च । ४ ड. च. छ. ‘त्यादिः
’ । ५ च. छ. ‘परतो प्र’ । ६ ख. ग. ड. कर्म । ७ क. ख. घड. छ. ‘त्वाच्चैक । च. ज.
वादेक । ८ ड. च. छ. ज. ‘मप्यपु’ । ९ ख. एव श । १० ख. एतमेव प । ११ ख.
विक्थायधिकरणत्वं । १२ ख. ‘ति च्छेदेनोत् । १३ ख. ‘स्य चाया’ । १४ ख. च. छ. ज. ‘ति
’ । कु । १५ च. वाजसनेयिना । १६ ख. ‘म । सतः क’ ।

परित्यागेनाऽऽत्मानमुपासीत । दर्शितं च “ तावन्ति पुरुषायुषोऽङ्गा
सहस्राणि भवन्ति ” इति । वर्षशतं चाऽऽयुः कर्मणैव व्याप्तम् । दर्शितश्च
मन्त्रः “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि ” इत्यादिः । तथा “ यावज्जीवमभिहोत्रं
जुहोति ” “ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ” इत्याद्याश्च । “ तं
यज्ञपात्रैर्ददन्ति ” इति च । ऋणत्रयश्रुतेश्च ।

आत्मा वा इदमित्यादिषट्कस्य स्वपक्षेऽर्थवत्त्वमुक्त्वा तस्य कर्मत्यागेनाऽऽत्मज्ञानार्थ-
त्वपक्षे बहुश्रुतिविरोधमाह—विद्यामित्यादिना । अविद्याशब्देनात्र तत्कार्यं कैर्मो-
च्यते । ननु कुर्वन्नेवेति मन्त्रे वर्षशतस्य कर्मनियतत्वात्कावपि तदनन्तरं संन्यासः
स्यादित्यत आह—न चेति । “ शतायुर्वै पुरुषः ” इति श्रुतेरित्यर्थः । इहापि बृह-
तीसहस्राख्यस्य शस्त्रस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणीत्युक्त्वा तावन्ति पुरुषायुषोऽङ्गां
सहस्राणीत्युक्तत्वाद्द्वत्तरशतमेवाऽऽयुरित्याह—दर्शितं चेति । भवन्तीत्यनन्तरमिति-
शब्दो द्रष्टव्यः । पुरुषायुषस्याङ्गामिति पाठः साधुः । पुरुषायुषोऽङ्गामिति तु समासा-
न्तविधेरनित्यत्वाभिप्रायेण कथंचिन्नेयः । पुरुषायुषं चेद्वर्षशताधिकं नास्ति तर्हि तन्मध्य
एव कर्मसंन्यासः स्यादत आह—वर्षशतं चेति । तत्र मानमाह—दर्शितश्चेति ।
ननु पुराणेषु शताधिकस्याऽऽयुषो दशरथादेः श्रुतत्वाच्छतवर्षानन्तरं कर्मसंन्यासः
स्यादित्याशङ्क्य शतायुःश्रुतिविरोधेन तस्यार्थवादत्वात्तथाऽङ्गीकारेऽपि जीवनकालस्य
सर्वस्यापि कर्मणा व्याप्तत्वश्रुतेर्नैवमित्याह—तथा यावज्जीवमिति । जीर्णो वा विर-
मेदिति वचनाज्जरानन्तरं संन्यासः स्यादित्याशङ्क्य यज्ञपात्रैर्दहनविधानान्नेत्याह—
तं यज्ञपात्रैरिति । ननु यावज्जीवादिवाक्यानां प्रतिपन्नगार्हस्थ्यविषयत्वं वक्तव्यम् ।
अन्यथा ब्रह्मचारिणोऽपि तद्विधिविप्रसङ्गात्ततश्च गार्हस्थ्यत्वं कर्मत्यागः स्यादत आह—
ऋणेति । “ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ” इति श्रुतेः, “ ऋणानि
त्रीण्यप्राकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ” इति स्मृतेश्चेत्यर्थः । ततश्च तदपाकरणार्थं
तेनापि गार्हस्थ्यमेव प्रतिपत्तव्यं न संन्यास इत्यर्थः ।

तत्र पारिव्राज्यादिशास्त्रं व्युत्थाप्य भिक्षार्थं चरन्तीत्यात्मज्ञा-
नस्तुतिपरोऽर्थवादोऽनधिकृतार्थो वा । न । परमार्थविज्ञाने फलादर्शने
क्रियानुपपत्तेः । यदुक्तं “ कुर्मिण एव चाऽऽत्मज्ञानं कर्मसंबन्धि च ”
इत्यादि तच्च । परं ह्याप्तकामं सर्वसंसारदोषैर्वाजितं ब्रह्माहमस्मीत्यात्म-

१ ख. ख. ग. न. 'वन्ति । व' । २ च. 'तमत्र कु' । ३ च. 'त्यादि । त' । ४ ज. 'इत्ये-
वमाथा' । ५ क. 'कर्मैष्यते' । ६ ग. 'हस्य' । ७ ख. 'त्वात्संवत्स' । ८ ख. 'ति भाष्यया' । ९ क.
ग. घ. 'श्रुतेर्विरो' । १० छ. 'त्याद्यात्म' । ११ न. 'तार्थविषयो वा' । १२ छ. 'वाऽनधिकारिपरः । न' ।
१३ ग. छ. 'मार्थात्मवि' । ड. 'मार्थत आत्मवि' । १४ च छ. न. 'पुत्राऽऽत्मो' । १५ च. ज. 'धर्मव' ।

त्वेन विज्ञाने कृतेन कर्तव्येन वा प्रयोजनमात्मनोऽपश्यतः फलादर्शने क्रिया नोपपद्यते । फलादर्शनेऽपि नियुक्तत्वात्करोतीति चेत् । न । नियोगाविषयात्मदर्शनादिष्टयोगमनिष्टवियोगं चाऽऽत्मनः प्रयोजनं पश्यन्स्तदुपायार्थी यो भवति स नियोगस्य विषयो दृष्टो लोके न तु तद्विपरीतनियोगाविषयब्रह्मात्मैत्वदर्शी । ब्रह्मात्मत्वदर्शयि संश्लेषयुज्येत नियोगाविषयोऽपि सन्न कश्चिन्न नियुक्त इति सर्वं कर्म सर्वेण सर्वदा कर्तव्यं प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । न च स नियोक्तुं शक्यते केनचित् ।

“यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्” “व्युत्थायाथ भिक्षात्रयं चरन्ति” “ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्” ईत्यादिश्रुतिस्मृत्योः का गतिरित्यत आह—तत्रेति । ज्ञानस्तुतीति । सर्वसंन्यासेनाप्यात्मा ज्ञातव्य इति ज्ञानस्तुतिः प्रतीयत इति तत्पर इत्यर्थः । विधित्वेऽपि कर्मानधिकृतान्धपङ्खादिविषयत्वमेवेत्याह—अनधिकृतेति । तस्मान्नाकर्मिनिष्ठा विद्या किंतु कर्मिनिष्ठा तत्संबन्धिनो चेति स्थितं तदेतत्सिद्धान्ती परिहरति—नेति । एवं हि कर्मिनिष्ठा विद्या स्यात् । यदि विदुषोऽपि कर्मानुष्ठानं स्यात्तदपि प्रयोजनार्थितया वा स्यात्काम्य इव नियोगबलाद्वा प्राभाकरमत इव नित्यकर्मणि । तत्र नाऽऽद्य इत्याह—परमार्थेति । संग्रहवाक्यं विवृण्वन्निषध्याहारपूर्वकं नञर्थं विवृणोति—यदुक्तमित्यादिना । कर्मसंबन्धि चेति । कर्माङ्गाख्याद्याश्रयमित्यर्थः । परमार्थेति—वाक्यांशं विवृणोति—परमिति । अर्थप्राप्त्यर्थमनर्थनिवृत्त्यर्थं वा कर्म स्यान्नोभयमपीति वक्तुं विशेषणद्वयं दोषपदेन रागद्वेषाभावेनापि प्रवृत्त्यभावं सूचयति । प्रागनुष्ठितकर्मणाऽप्यसंबन्धे कर्तव्येन संबन्धो दूरापास्त इति वक्तुं कृतेनेत्युक्तम् । द्वितीयं शङ्कते—फलादर्शनेऽपीति । ममेदं कार्यमिति बोद्धा हि नियोगस्य विषयो नियोज्यः कार्ये स्वकीयत्वज्ञानं च तज्जन्यफलार्थिनो न चाऽऽत्मनोऽसङ्गित्वज्ञानिनो ममेदमिति बुद्धिर्भवति । अतो न तस्य नियुक्तत्वमित्याह—न नियोगेति । तदेवोपपादयति—इष्टेति । ममेदं कार्यमिति बोधाभावेऽपि चेन्नियुज्येत तर्हि राजसूयादिकं ब्राह्मणादिना कर्तव्यं स्यादग्निष्टोमादिकं च सर्वदा कर्तव्यं स्यान्निर्रिमितत्वाविशेषादित्याह—ब्रह्मात्मत्वैति । न कश्चिन्न नियुक्त इति । नञ्द्वयेन सर्वोऽपि नियुक्त एवेत्यर्थः । किंच नियोक्ताऽप्यस्य किं यः कश्चन पुरुषो वेदो वा । आद्ये

१ ख. च. “ज्ञाते कृ” । २ क. “रीतो नि” । ३ ख. ड. छ. “त्मद” । ४ ज. “पि न क” । ५ ख. ग. घ. “श्चिदनि” । ६ ग. सर्वक” । ७ क. ग. घ. “जेद्व्युत्था” । ८ ख इतिश्रु” । ९ ख. “निष्ठेव वि” । १० “पेधाधेऽध्याहा” । ११ क. ख. “होक्थाया” । १२ क. ग. घ. “ष्ठितेन क” ।

विदुष ईश्वरात्मत्वज्ञानात्सर्वनियोक्तत्वेन स्वनियोज्येनान्येनास्य नियोज्यत्वं स्यात्तच्च विरोधान्न संभवतीत्याह—न च स इति । तस्यैव सर्वनियोक्तत्वादित्यर्थः ।

आम्नायस्यापि तत्प्रभवत्वान्न हि स्वविज्ञानोत्थेन वचसा स्वयं नियुज्यते । नापि बहुविस्वाम्यविवेकिना भृत्येन । आम्नायस्य नित्यत्वे सति स्वातन्त्र्यात्सर्वान्प्रति नियोक्तृत्वसामर्थ्यमिति चेत् । न । उक्तदोषात् । तथाऽपि सर्वेण सर्वदा सर्वमविशिष्टं कर्म कर्तव्यमित्युक्तो दोषोऽप्यपरिहार्य एव । तदपि शास्त्रेणैव विधीयत इति चेत् । यथा कर्मकर्तव्यता शास्त्रेण कृता तथा तदप्यात्मज्ञानं तस्यैव कर्मिणः शास्त्रेण विधीयत इति चेन्न । विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन्कृताकृतासंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं च बोधयितुं शक्यम् । शीतोष्णतामिवाग्रेः ।

नृत्वन्यस्य नियोज्यत्वाभावेऽप्याम्नायेन विद्वान्नियोज्यः स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्य तस्याऽऽम्नायस्येश्वरतामापन्नस्य स्वविज्ञानपूर्वकत्वात्स्ववचनेन स्वस्य नियोज्यत्वमेकत्र कर्मकर्तृत्वविरोधान्न संभवतीत्याह—आम्नायस्यापीति । किंच व्याकरणादेस्तत्कर्तृपाणिन्यादिज्ञेयैकदेशार्थविषयत्वदर्शनेन वेदस्यापीश्वरजन्यस्येश्वरज्ञेयैकदेशविषयत्वेनारूपज्ञत्वादप्यधिकज्ञेश्वरनियोक्तृत्वमयुक्तमित्याह—नापि बहुविदिति । अविवेकिनेत्यरूपज्ञेनेत्यर्थः । अचेतनत्वाद्वा तस्याविवेकित्वं भृत्येन न नियुज्यत इत्यनुषङ्गः । ननु वेदस्येश्वरज्ञानपूर्वकत्वपक्षे पूर्वोक्तदोषानुषङ्गेऽपि तस्य नित्यत्वपक्षे नायं दोष इति शङ्कते—आम्नायस्येति । तस्याचेतनस्य नियोक्तृत्वं न संभवति तस्य चेतनधर्मत्वादित्युत्तरमाह—नेति । नियोक्तृत्वमभ्युपेत्यापि दोषमाह—उक्तदोषादिति । तदेव विवृणोति—तथाऽपीति । अनियोज्यस्यापि चेत्कर्तव्यं विदुषस्तर्हि सर्वं शिष्टं विहितं सर्वेणापि कर्तव्यं संकोचे हेत्वभावादित्यर्थः । असङ्गिब्रह्मात्मत्वज्ञानस्य कर्मकर्तव्यतायाश्च शास्त्रेण कृतत्वादुभयोरपि शास्त्रयोः प्रामाण्याविशेषात्कदाचिदात्मज्ञानं कदाचित्कर्मानुष्ठानं च स्यादिति शङ्कते—तदपीति । तदेव विवृणोति—यथेति । स्वाभाविकाकर्त्रात्मबोधेन सकृदुत्पन्नेनैव कर्तृताबोधबाधनात् पुनः शास्त्रेण कर्तृत्वबोधः संभवतीत्याह—नेति । कृताकृतेत्यत्र कृतमिदानीमकृतमितः परं कर्तव्यं यत्तदुच्यते ।

१ च. 'किञ्च' । २ ख. च. छ. 'दाऽपि' । ३ क. छ. ज. 'त्युक्तदो' । ४ ख. च. छ. ज. 'दोऽप' । ५ ख. 'ज्ञेणेति' । छ. 'ज्ञेणैवेति' । ६ च. छ. ज. 'ज्ञेणैव वि' । ७ क. चेतन । ८ च. छ. 'बोधानु' । ९ च. छ. ज. 'कस्य कृता' । १० क. ख. ग. च. छ. ज. 'कृतसं' । ११ क. छ. ज. 'णत्वमि' । १२ क. ग. घ. 'न्यनि' । १३ ख. स्वज्ञा । १४ ख. कर्तृकर्मवि । १५ क. 'शनवद्वेद' । १६ ख. 'हि विशि' । १७ ख. 'तं कर्म सं' । १८ ख. 'वेण सर्वदाऽपि' । १९ क. 'ह' । तमेति । २० क. 'तमतः' ।

न चेष्ट्रयोगचिकीर्षाऽऽत्मनोऽनिष्टवियोगचिकीर्षा च शास्त्रकृता सर्व-
प्राणिनां तद्दर्शनाच्छास्त्रकृतं चेत्तदुभयं गोपालादीनां न दृश्येताशास्त्रज्ञ-
त्वात्तेषाम् । यद्धि स्वतोऽप्राप्तं तच्छास्त्रेण बोधयितव्यम् । तच्चेत्कृतकर्त-
व्यताविरोध्यात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतं कथं तद्विरुद्धं कर्तव्यतां पुनरुत्पा-
दयेच्छीततामिवाग्नौ तप इव च भानौ ।

एवं तावन्नियोगाविषयाकर्त्रात्मदर्शित्वाद्विदुषः प्रयोजनार्थित्वाभावाच्च विदुषो न
कर्मेत्युक्तम् । इदानीं स्वत इष्टानिष्टसंयोगवियोगरूपप्रयोजनार्थिताभावेऽपि विदुषः
स्वर्गकामो यजेतेतिशास्त्रेणैव साऽप्याधीयत इत्याशङ्क्य स्वभावतः प्राप्तप्रयोजनार्थिता-
नुवादेन तदुपायमात्रं शास्त्रेण बोध्यते न तु साऽप्याधीयते । अन्यथाऽशास्त्रज्ञानां
तदर्थिता न स्यादित्याह—न चेष्ट्रेति । अत्र चिकीर्षाशब्देन फलेच्छामात्रमुच्यते ^१ न
तु कर्तुमिच्छा फले तदयोगादिति । ननु कृताकृतसंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं च विरुद्धत्वान्न
बोधयति चेच्छास्त्रं तर्हि कृताकृतसंबन्धित्वमेव मा बोधीत्याशङ्क्य तस्य मानान्तरा-
सिद्धत्वेनावश्यं शास्त्रबोध्यत्वे वक्तव्ये तद्विपरीतत्वस्य मानान्तरसिद्धस्यैव न शास्त्र-
बोध्यत्वं विरुद्धत्वादित्याह—यद्धीति ^२ चेदिति निश्चयार्थं । कृतेति । इदं कृत-
मिदं कर्तव्यमिति ज्ञानविरोधीत्यर्थः । कर्तव्यतां तज्ज्ञानमित्यर्थः ।

न बोधयत्येवेति चेत् । न । स म आत्मेति विद्यात्मज्ञानं ब्रह्मेति
चोपसंहारात् । तदात्मानमेवावेत्तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां तत्पर-
त्वात् । उत्पन्नस्य च ब्रह्मात्मविज्ञानस्याबाध्यमानत्वान्ननुत्पन्नं भ्रान्तं
वेति शक्यं वक्तुम् ।

विध्यभावेन वेदान्तानां न तादृगात्मबोधकत्वमित्याशङ्क्य पुरुषस्य कर्तव्याभिमुखी-
करणार्थत्वाद्विधेरिहाऽऽत्मज्ञानाभिमुखीकरणार्थं विधिस्वरूपस्यार्थवादस्य सत्त्वात्स्व-
रूपबोधकस्य तत्परवाक्यस्यापि सत्त्वाच्च नैवमित्युत्तरमाह—न बोधयत्येवेत्यादिना ।
उपसंहारादित्यनेन तत्सहचरितमात्मा वा इदमित्याद्युपकमादितात्पर्यलिङ्गं सूचयति ।
ज्ञानोत्पत्त्यनुवादिका एव श्रु(वादकश्रु)तिबलादप्यनुत्पत्तिशङ्का न कार्येत्याह—तदात्मा-
नमिति । तदिति जीवरूपेणावस्थितं ब्रह्मेत्यर्थः । छान्दोग्यबलादप्येवमेवेति वदन्गतिसामा-
न्यन्यायं दर्शयति—तत्त्वमसीति । अनेन तद्वास्य विजृम्भमिति वाक्यशेषोऽप्युपलक्ष्यते ।

१ ज. 'चेदु' । २ ग. 'कृतं क' । ३ क. ग. घ. ङ. 'तत्कर्मक' । ४ ख. 'रुद्धक' । ५ ख. 'व
भा' । ६ ख. 'च न । ७ क. ख. घ. ङ. 'ष्टयो' । ८ क. 'धित्वाभा' । ९ ङ. 'वे वि' । १० ङ.
'धित्वानु' । ११ क. ग. न क' । १२ घ. ङ. तु कर्म क' । १३ घ. 'कृतसं' । १४ घ. 'कृतसं' ।
१५ ख. 'धीदित्या' । १६ ख. 'ति । तच्चेदि' । १७ ख. 'यार्थम् । क' । १८ क. ग. घ. ङ.
'स्त्युप' । १९ ख. 'स्य ब्र' । २० क. 'रितात्म' ।

अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिराद्विशब्दार्थः । कर्त्रात्मबोधकर्मकाण्डविरोधादुत्पन्नमपि ज्ञानं भ्रान्तमित्याशङ्क्य तस्य यथाप्राप्तकर्त्रात्मानुवादेनोपायमात्रपरत्वाच्च वस्तुपरवेदान्तजन्यज्ञानबाधकत्वमित्याह—उत्पन्नस्येति । ज्ञानुत्पन्नमिति । वाक्यश्रवणानन्तरमर्कः त्रींस्सत्माऽहमितिज्ञानस्यानुभवासिद्धत्वाज्ज्ञाहमकर्तेतिविपरीतज्ञानादर्शनाच्च नोभयं वक्तुं शक्यमित्यर्थः ।

त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेत् । न, “अकृतेनेह कश्चन” इतिस्मृतेः । य आहुर्विदित्वा ब्रह्म व्युत्थानमेव कुर्यादिति । तेषामप्येष समानो दोषः प्रयोजनाभाव इति चेत् । न । अक्रियामात्रत्वाद् व्युत्थानस्य । अविद्युनिमित्तो हि प्रयोजनस्य भावो न वस्तुधर्मः । सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात् । प्रयोजनतृष्णया च प्रेर्यमाणस्य बाङ्मनःकार्यैः प्रवृत्तिदर्शनात् । “सोऽकामयत जाया मे स्यात्” इत्यादिना पुत्रवित्तादि पाङ्गलक्षणं काम्यमेवेति “ब्रूमे ह्येते साध्यसाधनलक्षणे एपणे एव” इति वाजसनेयिब्राह्मणेऽवधारणात् ।

विदुषः प्रयोजनाभावान्न कर्मणि प्रवृत्तिरित्युक्तं तर्हि तत्त्यागेऽपि प्रयोजनाभावात्तत्रापि न प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कते—त्यागेऽपीति । तस्य विदुषः कृतेन कर्मणाऽर्थो नास्ति । अकृतेन कर्माभावेनापीदृ लोके तार्थोऽस्तीति गीतासु स्मरणात् । त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेदित्यन्वयः । शङ्कामेव विवृणाति—य आहुरिति । कर्मत्यागस्य व्यापारात्मकत्वे व्यापारस्य क्लेशात्मकत्वात्तदनुष्ठानं प्रयोजनोपेक्षं स्यात् । न त्वेतदस्ति किंतु क्रियाभावमात्रमौदासीन्यरूपम् । तस्य च स्वास्थ्यैस्वरूपत्वात्स्वत एव प्रयोजनत्वाच्च प्रयोजनान्तरापेक्षत्वमिति परिहरति—नेति । त्यागस्यान्यत्र कृतव्यापारहेतुजन्यत्वाभावाच्च व्यापारत्वमिति वक्तुमन्यत्र कृतव्यापारहेतुमाह—अविद्येत्यादिना । यद्वा विदुषः कथं यत्नं विना व्युत्थानमौदासीन्यमात्रेण सिध्यतीत्याशङ्क्य क्रियाहेत्वभावात्क्रियाभाव इति वक्तुं तद्धेतुमाह—अविद्येत्यादिना । प्रयोजनस्य भाव इति । प्रयोजनस्य तृष्णेत्यर्थः । तस्या वस्तुधर्मत्वे विदुषोऽपि तृष्णा स्यादिति तन्निषेधति—न वस्तुधर्म इति । न वस्तुस्वभाव इत्यर्थः । वस्तुधर्मत्वे हि विदुषामविदुषां च सुप्तमूर्छितादीनां सा स्याच्च त्वेतदस्ति । तत्र हेतुमाह—सर्वेति । तद्दर्शनादिति पाठे वस्तुस्वभावाज्ञानिनां गोपालादीनामपि तृष्णादर्शनाच्च वस्तुधर्म इति कथञ्चिद्योज्यम् । तृष्णाया अविद्याजन्यत्वमुक्त्वा तस्या व्यापारहेतुत्वमाह—प्रयोजनेति । दर्शनादिति पञ्चम्यविद्याकामदोषनिमित्ताया इत्युत्तरत्र हेतुत्वेन संबध्यते ।

१ ख. ‘दिश’ । २ ख. ‘कर्त्रात्मा’ । ३ च. ‘दिना पु’ । ४ ख. ‘जनतृष्णाभा’ । ५ ग. घ. ‘त्युक्ते त’ । ६ ख. ‘पेक्षितं स्या’ । ७ ख. ‘स्थिर’ । ८ क. ग. घ. ङ. ‘त्वे वि’ ।

न केवलं दर्शनमेव किंतु श्रुतिरप्यस्तीत्याह—सोऽकामयतेति । सोऽकामयतेत्यादिनोभे ह्येते एषणे एवेति वाक्येन च पुत्रवित्तादि काम्यमेवेति वाजसनेयिब्राह्मणेऽवधारणादित्यन्वयः । पाङ्कलक्षणमिति । जायापुत्रद्वैवमानुषवित्तद्वयकर्मभिः पञ्चभिर्योगात्पाङ्कलक्षणं कर्मेत्यर्थः । उभे इत्यस्यार्थमाह—साध्यसाधनेति ।

अविद्याकामदोपनिमित्ताया वाङ्मनःकायप्रवृत्तेः पाङ्कलक्षणाया विदुषोऽविद्यादिदोषाभावादनुपपत्तेः क्रियाभावमात्रं व्युत्थानं न तु यागादिवदनुष्ठेयरूपं भावात्मकं तच्च विद्यावत्पुरुषधर्म इति न प्रयोजनमन्वेष्टव्यम् । न हि तमसि प्रविष्टस्योदित आलोके यद्वर्तमानं पङ्ककण्टकाद्यपतनं तत्किंप्रयोजनमिति प्रश्नार्हम् । व्युत्थानं त्वर्थप्राप्तत्वाच्च चोदनाहमिति । गार्हस्थ्ये* चेत्परब्रह्मविज्ञानं जातं तत्रैवास्त्वकुर्वत आसनं न ततोऽन्यत्र गमनमिति चेत् । न । कामप्रयुक्तत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । एतावान्त्रै काम इति । उभे ह्येते एषणे एवेत्यवधारणात् । कामनिमित्तपुत्रवित्तादिसर्वधनियमाभावमात्रं न हि ततोऽन्यत्र गमनं व्युत्थानमुच्यते । ततो+ न गार्हस्थ्य एवाकुर्वत आसनमुत्पन्नविद्यस्य । एतेन गुरुशुश्रूषातपसोरप्यप्रतिपत्तिर्विदुषः सिद्धा ।

एवं क्रियाहेतुं प्रदर्श्य तदभावादेव विदुषः क्रियाभावोऽयत्नसिद्ध इत्याह—अविद्याकामेति । पाङ्कलक्षणाया इति । जायापुत्रद्वैववित्तमानुषवित्तकर्मभिः पञ्चभिर्लक्ष्यते साध्यत इति वैदिकी प्रवृत्तिः पाङ्कलक्षणेत्युच्यते । पञ्चसंख्यायोगेन गौण्या वृत्त्या पङ्क्तिच्छन्दःसंख्योपचारात्पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्को यज्ञ इति श्रुतेरित्यर्थः । पाङ्कलक्षणाया इत्यनन्तरमनुपपत्तेरित्यनुपपन्नः । व्युत्थानमित्यनन्तरमयत्नसिद्धमिति शेषः । एवं च क्रियाभावस्योदासीन्यात्मकस्य पुरुषस्वभावत्वेनायत्नसिद्धत्वे सति न प्रयोजनापेक्षेत्याह—तच्चेति । पुरुषधर्म इति । पुरुषस्वभाव इत्यर्थः । अज्ञानकार्यस्याज्ञाननिवृत्तावयत्नत एव निवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—न ह्येति । व्युत्थानस्य पुण्यापाराधीनत्वाभावे विधेरनवकाशाद्विदुषो नियमेन व्युत्थानं न

* क. संक्षिप्तपुस्तके बहिर्लिखितः—‘स्थे वासं कुर्वतः पञ्चदशविज्ञानं जातं त्रित्तत्रैवाऽऽप्तं न ततोऽन्य’ । + क. संक्षिप्तपुस्तके बहिर्लिखितः—‘तोऽकुर्वत उत्पन्नाविद्यस्य गार्हस्थ्य आसनं नैव भवति । एतेन ।

१ क. ग. घ. ङ. छ. ज. ‘ह’ । सोऽकामयतेत्य’ । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ‘वानु’ । ३ ग. ज. ‘पतेरभावादकि’ । च. ‘पतेरभावात्क्रिया’ । ४ ज. ‘यामा’ । ५ ख. च. छ. ज. ‘यावत्तपु’ । ६ च. छ. ‘तर्क’ । ७ क. ख. ‘त्रैव वासं कु’ । ८ च. छ. कामः । उ’ । ९ च. ‘बन्धामा’ । १० ख. ‘मात्रमेव हि’ । ११ छ. ‘ते’ । ततो ।

सिध्यतीति शङ्कते—व्युत्थानं तर्हीति । ततोऽन्यत्र गमनमिति । पारिव्राज्यस्वीकार इत्यर्थः । किं गार्हस्थ्यशब्देन गृहस्थोऽहमित्यभिमानपुरःसरं पुत्रवित्ताद्यभिमान उच्यत उत गृहस्थलिङ्गधारणम् । नाऽऽद्यः । विद्ययाऽविद्याकार्याभिमाननिवृत्तेरित्याह—न कामेति । न द्वितीयः । लिङ्गेऽप्यभिमानराहित्यस्य तुर्यत्वात् । न चैवं पारिव्राज्यलिङ्गेऽप्यभिमानाभावात्तस्याप्यसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वतोऽप्यभिमानराहित्येन सर्वसंबन्धराहित्यलक्षणं हि परमहंसपरिव्राजो लक्षणं न लिङ्गधारणम् । “ न लिङ्गं धर्मकारणम् ” इति स्मृतेः । ततश्च लिङ्गेऽप्यभिमानशून्यस्य पारिव्राज्यं सिद्धमित्याह—कामानिमित्तेति । गार्हस्थ्य इति । अभिमानात्मक इत्यर्थः । तर्हि गुरुश्रूषादावप्यभिमानो न स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्तिरित्याह—एतेनेति ।

अत्र केचिद्गृहस्था भिक्षाटनादिभयात्पारिभवाच्च त्रस्यमानाः सूक्ष्मदृष्टितां दर्शयन्त उत्तरमाहुः । भिक्षोरपि भिक्षाटनादिनियमदर्शनाद्देहधारणमात्रार्थिनो गृहस्थस्यापि साध्यसाधनैषणोभयविनिर्मुक्तस्य देहमात्रधारणार्थमशनाच्छादनमात्रमुपजीवतो गृह एवास्त्वासनमिति । न स्वगृहविशेषपरिग्रहनियमस्य कामप्रयुक्तत्वादित्युक्तोत्तरमेतत् । स्वगृहविशेषपरिग्रहाभावे च शरीरधारणमात्रप्रयुक्तशनाच्छादनार्थिनः स्वपरिग्रहविशेषभावेऽर्थान्निर्भुक्त्वमेव । शरीरधारणार्थायां भिक्षाटनादिषु प्रवृत्तौ यथा नियमो भिक्षोः शौचादौ च तथा गृहिणोऽपि विदुषोऽकामिनोऽस्तु नित्यकर्मसु नियमेन प्रवृत्तिर्यावज्जीवादिश्रुतिनियुक्तत्वात्प्रत्यवायपरिहारार्थेति । एतन्निर्योगाविषयत्वेन विदुषः प्रयु(त्यु)क्तमशक्यनिर्णयत्वत्वाच्चेति ।

नु यथा पुत्रादिसंबन्धनियमरहितस्यापि त्वन्मते देहधारणार्थिनो भिक्षोः परिग्रहव्यावर्तनार्थो भिक्षाटनादि नैवेति नियमोऽङ्गीक्रियते तथा गृहस्थस्याप्यभिमानशून्यस्यैव सतो देहधारणार्थं गृह एवास्त्वासनं न भिक्षुकत्वमविशेषादिति शङ्कते—अत्र केचिद्गृहस्था इति । तेषां न न्यायो मूलं किंतु दृष्टभयादिकमेव मूलमित्युपैहसन्नाह—भिक्षाटनादीति । प्रतिभूतः पामरैः क्रियमाणस्तिरस्कारः । सूक्ष्मेति । काका व्यतिरेकेण स्थूलदृष्टय इत्यर्थः । भिक्षाटनादीत्यादिशब्देन प्राक्प्रणीतमयाचितमित्यादयो गृह्यन्ते ।

१ क. 'तोऽभि' । २ ख. 'हित्यं हि' । ३ ज. 'धनोभ' । ४ ख. 'क्षुत्व' । ५ क. ग. घ. ङ. 'थायं मि' । ६ छ. 'दिप्र' । ७ ग. छ. 'क्षोः प्रश्रुतिः शौ' । ८ ग. घ. ङ. 'दौ त' । ९ ख. छ. 'रायेति' । १० क. ख. ग. घ. ङ. 'योगत्वा' । ११ ख. 'द्विरेवे' । १२ क. ग. घ. ङ. 'चिदिति' । १३ ग. 'पसंहरन्ना' ।

देहधारणमात्रार्थिनो भिक्षोऽस्ति पूर्वोक्तान्वयः । सिद्धान्ती तस्यैवभूतस्य स्त्रीपरिग्रहोऽस्ति वा न वेति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमार्ह—अत्र स्वेति । खंगृहविशेषशब्देन स्त्रीविशेषो गृह्यते । द्वितीये स्त्रीपरिग्रहवत् एव द्रव्यपरिग्रहाधिकारात्तदभावेऽर्थाद्व्यपरिग्रह-निवृत्तेस्तदभावे प्रकारान्तरेण जीवनसिद्धेरर्थाद्विक्षाटनादिनियम एव सिध्यतीत्याह—
स्वप्नदेति । न च पुत्रादिपरिगृहीतेन जीवनमस्त्विति शङ्क्यम् । तैरपि स्वस्य स्वत्वेन संबन्धाभावे तदीयस्यापि परकीयद्रव्यतुल्यत्वेन तत्रापि भिक्षुत्वनियमादिति । अन्ये तु भिक्षोरपि भिक्षाटनादौ सप्तागारानसंस्कृतानित्यादिनियमः शौचादौ च चातुर्गुण्यादिनियमश्च प्रत्यवायपरिहारार्थं यथेष्ट्यते तथा यावज्जीवादिश्रुतिबलात्प्रत्यवायपरिहारार्थं नित्यकर्मणि नियमेन प्रवृत्तिरित्याहुस्तदनुवदति—**शरीरधारणार्थायामिति ।** अकुर्वत एव गृहेऽवस्थानं पूर्वमते शङ्कितम् । अस्मिन्मते त्वग्निहोत्राद्यनुष्ठानमपि कर्तव्यमिति शङ्कते । तथा पूर्वं परिग्रहव्यावृत्त्यर्थो भिक्षाटनादिविषयो दृष्टशरीरधारणप्रयोजनो नियमो दृष्टान्तत्वेनोक्तः । इह तु स भिक्षाटनादिगतसप्तागारत्वादिविषयोऽदृष्टार्थो दृष्टान्तत्वेनोक्त इति भेदः । दूषयति—**एतद्विति ।** तस्य सर्वनियोकत्रीश्वरात्मत्वाच्च न नियोज्यत्वमित्याद्युक्तमित्याह—**अशक्येति ।**

यावज्जीवादिनित्यचोदनानर्थक्यमिति चेत् । न । अविद्वद्विषयत्वेनार्थवत्त्वात् । यत्तु भिक्षोः शरीरधारणमात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेर्नियतत्वं तत्प्रवृत्तेर्न प्रयोजकम् । आचमनप्रवृत्तस्य पिपासापगमवन्नानर्थप्रयोजनार्थत्वमवगम्यते । न चाग्निहोत्रादीनां तद्वदर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियतत्वोपपत्तिः ।

तर्हि तच्छ्रुतेरप्रामाण्ये भिक्षाटनादिनियमविधेरपि तत्स्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—**यावज्जीवेति ।** अविदुषि नियोज्ये तत्प्रामाण्यं घटत इति नोक्तदोष इत्याह—**चेति ।** तदुक्तप्रतिबन्दी परिहर्तुमनुवदति—**यच्चिति ।** दूषयति—**अतप्रवृत्तेरिति ।** आचमनविधिनाऽऽचमने प्रवृत्तस्याऽऽर्थिको यः पिपासापगमस्तस्य यथा नान्यप्रयोजनार्थत्वं प्रयोजनं प्रयुक्तिस्तदर्थत्वं नाऽऽचमनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । तद्वज्जीवनार्थं भिक्षादौ प्रवृत्तस्य यस्तत्र नियमः स न भिक्षादिप्रवृत्तेः प्रयोजक इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति नियोज्यत्वाभावात्किल ब्रह्मविदो नियमविध्यनुपपत्तिराशङ्क्यते । तत्र युज्यते । कथम् । नियोज्यो हि नियोगसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यते । नियोगश्च प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थम् । प्रवृत्तिश्चेदन्यतः

१ घ. 'ह'। २ क. 'स्वस्वगृहे वि'। ३ ख. 'ते'। न 'द्वि'। ४ क. 'तीयेऽपि स्त्री'। ख. 'तीयः स्त्री'। ५ ख. 'वे स्वकीय'। ६ क. ग. घ. ङ. 'श्रूयते'। ७ ख. 'तेऽशङ्कि'। अ. '।'। ८ क. 'तथेति पू'। ९ क. ग. घ. ङ. 'क्षादि'। १० क. 'मने प्र'। ११ छ. 'न्यत्प्रयो'। १२ क. 'हि श्रुते'। १३ ग. घ. ङ. 'बन्दि प'। १४ ख. 'मनप्र'। १५ ग. ङ. 'जनत्व'। १६ क. 'पक्षते'।

सिद्धा किं नियोगेन । अत एव दर्शपूर्णमासनियोगादेवावहनननियमेन प्रवृत्तिसिद्धौ तत्र न पृथङ्नियोगोऽङ्गी क्रियते । तदभावे च न नियोज्यापेक्षेति ब्रह्मविदो नियोज्य-
त्वाभावेऽपि न नियमविध्यनुपपत्तिरिति । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेस्त्वन्यतोऽसिद्धत्वेन तद्वि-
धित एव तत्र प्रवृत्तेर्वक्तव्येन (क्तव्यत्वेन) तत्सिद्ध्यर्थं तत्र नियोगे वाच्ये तस्य तत्र
नियोज्यापेक्षेति वैषम्यमाह—न चाग्निहोत्रेति ।

अर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियमोऽपि प्रयोजनाभावेऽनुपपन्न एवेति चेत् । न ।

तन्नियमस्य पूर्वप्रवृत्तिसिद्धत्वात्तदतिक्रमे यत्नगौरवादर्थप्राप्तस्य व्युत्था-
नस्य पुनर्वचनाद्विदुषः कर्तव्यत्वोपपत्तिः ।

नियमविधौ नियोज्यानपेक्षायामपि तस्य क्लेशात्मकत्वात्प्रयोजनापेक्षा वाच्या । तद-
भावान्न नियमः सिध्यतीति शङ्कते—अर्थप्राप्तेति । तन्नियमस्यापि पूर्ववासनावशादेव
प्राप्तत्वात्त्रापि न नियमविधेरवकाशो येन प्रयोजनापेक्षा स्यादिति परिहरति—न
तुदिति । यद्यपि नियतेन वाऽनियतेन भिक्षाटनादिना जीवनं सिध्यति तथाऽपि विद्यो-
त्पत्तेः पूर्वं विद्यासिद्ध्यर्थं नियमस्यानुष्ठितत्वात्तद्व्यासनाप्रावल्याद्विद्योत्पत्त्यनन्तरमपि
नियम एव प्रवर्तते नानिर्धमे । तद्व्यासनानां नियमवासनाभिरत्यन्तमभिभूतत्वेन पुनस्त-
दुद्बोधनस्य यत्नसाध्यत्वात्तत्तत्र न प्रवर्तत इति नियमोऽप्यर्थसिद्ध इत्यर्थः । एतेन
प्रत्यवायपरिहारार्थत्वमपि नियमानुष्ठानस्य निरस्तं तस्य विदुषः प्रत्यवायाप्रसक्तेरिति ।
एवमुक्तरीत्या व्युत्थानस्य विधिं विना स्वतः प्राप्तत्वेऽपि सति तत्कर्तव्यताविधिमपि
विदित्वा व्युत्थायेत्यादिकमनुमोदते विद्वानित्याह—अर्थप्राप्तस्येति । विधितः
कर्तव्यत्वोपपत्तिरित्यर्थः । न च विधेः प्रयोजनाभावोऽप्रवर्तकत्वादिति वाच्यम् ।
प्रेषोच्चारणभयदानादिवैधर्म्यधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन विधेरर्थवत्त्वात् । न च तस्यापि वैयर्थ्यं
शङ्क्यम् । विदुषि परमहंसे लोकसंग्रहार्थत्वात् । तस्य तु संग्रहस्य पूर्वाम्यस्तमैत्री-
करुणादिवासनाप्राप्तत्वेन ब्रह्मविद्योपदेशादविव प्रयोजनानपेक्षणात् । यद्वा प्रारब्धक-
र्माक्षिप्तदेहन्दिद्रयादिप्रतिभासेनाविचारितयावज्जीवादिश्रुतिजनितकर्मकर्तव्यताभ्रान्तौ तन्नि-
वर्तनेन वा विदुषो व्युत्थानविधेरर्थवत्त्वोपपत्तिरिति भावः ।

अविदुषोऽपि भूमिक्षुणा पारिव्राज्यं कर्तव्यमेव । तथा च “शान्तो
दान्तः” इत्यादिर्वचनं प्रमाणम् । शंपदमादीनां चाऽऽत्मदर्शनसाध-

१ ख. 'र्थ' नि । २ ड. ज. 'वृत्तेनिय' । ३ ग. 'यमः प्र' । ४ छ. 'वैसि' । ५ च. 'प्रसि' ।
६ ख. छ. 'स्य च व्यु' । ७ ख. ग. 'र्तव्योप' । ८ ग. घ. ड. न वि' । ९ ग. ड. 'यमः । त'
१० ख. ड. 'त्वे स' । ११ ग. घ. ड. 'पत्तेरि' । १२ ड. 'म् । प्रेषो । १३ ग. ड. 'धध' । १४ क.
ग. ड. 'व्यवत्त्रा' । १५ ख. 'पत्तेरि' । १६ क. ग. घ. ड. 'प्रामा' । १७ क. ग. घ. ड. समुक्षुणां ।
१८ ख. च. छ. न. 'चनम् । १९ च. ज. शमा' ।

नानामन्याश्रमं त्वनुपपत्तेः । “ अत्याश्रमिभ्यः परमं प्रवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम् ” इति च श्वेताश्वतरे विज्ञायते । “ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमाप्नुयुः ” इति च कैवल्यश्रुतिः । “ ज्ञात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ” इति च स्मृतेः । “ ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ” इति च । ब्रह्मचर्यादिविद्यासाधनानां च साकल्येनान्याश्रमिषूपपत्तेर्गार्हस्थ्येऽसंभवात् ।

एवं विदुषो व्युत्थानप्रसाधनेन विद्याया अकर्मिनिष्ठत्वं साधितम् । तेनैव च तस्याः कर्म-संबन्धोऽप्यर्थात्साधितः । इदानीं विविदिषोरपि व्युत्थानं प्रसाधयन्विद्यायाः कर्मिनिष्ठत्वं कर्मसंबन्धित्वं च दूरीपास्तमित्याह—अविदुषांऽपीति । तत्र श्रुतिमाह—तथा चेति । उपरतस्तिष्ठिषुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति श्रुतिशेषः । तत्रोपरतशब्देन संन्यासो विहित इति भावः । शमादिसाधनानां पौष्कल्येनानुष्ठानस्य गृहस्थादिष्वसंभवात्तद्विधिनाऽप्यर्थादाक्षिप्यते संन्यास इति श्रुतिार्थापत्तिमप्याह—श्रमदमादीनां चेति । वृषाब्द उपरमसमुच्चयार्थः । नेदं विद्वद्विषयम् । तस्य साधनविधिवैयर्थ्यात् । किंतु विविदिषुविषयमिति वक्तुमात्मदर्शनसाधनानामित्युक्तम् । अत्याश्रमिभ्य इति । ब्रह्मचर्यादीन्हसान्तानाश्रमधर्मवर्त आश्रमानतिक्रम्य वर्तते परमहंस इति सोऽत्याश्रमशब्देनोच्यते इति तद्विधिरत्र प्रतीयत इत्यर्थः । ऋषिघ्नं वज्रं मन्त्रसमूहैर्ज्ञानिसमूहैर्वा सेवितं तत्त्वं प्रोवाचेत्यर्थः । न कर्मणेति । त्यागस्य साक्षादमृतत्वसाधनत्वाभावेनामृतत्वसाधनं ज्ञानं त्यागेनाऽऽप्नुयुः प्राप्तवन्त इत्यभिधानेन ज्ञानसाधनत्वेन त्यागोऽत्र विहित इत्यर्थः । ज्ञात्वेति । आपाततो ब्रह्म ज्ञात्वा निश्चयार्थं नैष्कर्म्यं कर्मत्यागरूपं संन्यासमाचरेदिति स्मृत्यर्थः । ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानसाधनीभूत आश्रमो ब्रह्माश्रमः संन्यास इत्यर्थः । किंच “ एकाकी यतचित्तात्मा ” इत्याद्युपक्रम्य “ ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मुनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ” इत्यन्तेन ब्रह्मचर्यादिसाधनविधिवत्तादप्यर्थात्संन्यासविधिरित्याह—ब्रह्मचर्यादीति ।

न चासंपन्नं साधनं कस्यचिदर्थस्य साधनाचालम् । युद्धिज्ञानोपयोगीनि च गार्हस्थ्यश्रमकर्माणि तेषां परं फलमुपसंहृतं देवताप्ययलक्षणं संसारविषयमेव ।

१ ख. च. छ. ज. 'मिधनु' । २ च. छ. ज. च. 'ज्ञा' । ३ ख. 'श्रुतेः' । ४ '।' । ५ क. 'ति स्म' । ५ च. 'नां सा' । ६ छ. 'नान्याश्र' । ७ ख. 'वं हि वि' । ८ ख. 'रादपां' । ९ क. ग. घ. ङ. 'पामयी' । १० क. ग. घ. ङ. 'रतिश' । ११ क. 'धुल्यर्थोपप' । १२ क. ख. 'त्तिमाह' । १३ क. ग. घ. 'जुष्टम्' । १४ ख. 'ति । आदिश' । १५ ख. 'रतशब्दस' । १६ ख. 'रतस' । १७ ख. 'नृशर्वासा' । १८ ख. 'वदाश्र' । १९ क. ख. 'श्रमिश' । २० ख. 'नृशर्वासा' । २१ च. 'पां फ' । २२ छ. 'परफ' ।

ननु गृहस्थस्याप्युक्तकालमाश्रमनलक्षणं ब्रह्मचर्यं कदाचिद्विद्वानकाल एकाकिंत्वा-
दिकं च संभवतीत्याशङ्क्य तस्यापुष्कलसाधनत्वात्ततो ज्ञानासिद्धेर्ध्यानकाले पत्नीसंब-
न्धाप्रसक्तेस्तद्विधिवैयर्थ्याच्च नैवमित्याह—न चेति । अतो न कर्मिनिष्ठत्वं कर्मसंब-
न्धित्वं चाऽऽत्मज्ञानस्येत्यर्थः । यत्तु कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तुत्याऽऽत्मज्ञानं
प्रारभ्यत इत्यादिना कर्मसंबन्धित्वमुक्तं तत्राऽऽह—यद्विज्ञानेति । तथा च पूर्वोक्तं
कर्मसंबन्धि ज्ञानं संसारफलकमन्यदेव तच्चोपसंहृतमिति न तत्परमात्मज्ञानमित्यर्थः ।

यदि कर्मिण एव परमात्मैविज्ञानमभविष्यत्संसारविषयस्यैव फल-
स्योपसंहारो नोपापत्तस्यत् । अङ्गफलं तदिति चेन्न । तद्विरोध्यात्मवस्तु-
विषयत्वादात्मविद्यायाः । निराकृतसर्वनामरूपकर्मपरमार्थात्मवस्तुविषयं
ज्ञानममृतत्वसाधनम् । गुणफलसंबन्धे हि निराकृतसर्वविशेषात्मवस्तु-
विषयत्वं विज्ञानस्य न प्राप्नोति तच्चानिष्टम् । “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूत् ” इत्यधिकृत्य क्रियाकारकफलादिसर्वव्यवहारनिराकरणा-
द्विदुषः । तद्विपरीतस्याविदुषो यत्र हि द्वैतमिवेत्युक्त्वा क्रियाकारक-
फलरूपस्यैव संसारस्य दर्शितत्वाच्च वाजसनेयिब्राह्मणे । तथेहापि देव-
तार्थ्यं संसारविषयं यत्फलमशनं^१यादिमद्वत्त्वात्मकं^२ तत्फलमुपसंहृत्य
केवलसर्वात्मिकवस्तुविषयं ज्ञानममृतत्वाय वक्ष्यामीति प्रवर्तते ।

ननु पूर्वोक्तमेव परमात्मज्ञानं तच्च कर्मसंबन्धेवेत्याशङ्क्यं तस्य संसारफलकत्वे-
नोपसंहारात्परमात्मज्ञानस्य च मुक्तिफलकत्वाच्च तत्परमात्मज्ञानमित्याह—यदि
कर्मिण एवेति । कर्मिनिष्ठत्वेनोक्तज्ञानमेव परमात्मज्ञानं चेदित्यर्थः । परमात्मज्ञा-
नाङ्गभूतश्रुतिव्यग्यादिदेवताज्ञानस्य तत्संसारफलं नाङ्गिनः परमात्मज्ञानस्येति न
तस्य मुक्तिफलत्वविरोध इति शङ्कते—अङ्गेति । परमात्मज्ञानस्याङ्गसंबन्धफलसंबन्धा-
दिसर्वविशेषरहितानिर्विशेषवस्तुविषयत्वाच्च तस्याङ्गादिसंबन्धित्वं येन तदङ्गविषयत्व-
मुक्तफलस्य स्यादिति परिहरति—न तदिति । तदेवं स्पष्टयति—निराकृते-
त्यादिना । तच्चानिष्टमिति । आत्मा वा इत्यादिभिरुपक्रमादिलिङ्गैरात्मनो निर्विशे-
षत्वसिद्धेरित्यर्थः । वाजसनेयिब्राह्मणे च परमात्मविदः सर्वसंबन्धशून्यत्वमुक्त्वाऽ-

१ ख. 'क्षणत्र' । २ ख. 'कित्वं सं' । ३ ख. 'लत्वा' । ४ छ. 'त्र ब्रह्मात्म' । ५ ख. च. छ.
ज. 'त्मज्ञा' । ६ क. ग. घ. ङ. 'नोपप' । ७ ग. छ. 'पत्स्येत्' । घ. 'पत्स्येत' । अ. ' । ८ च. 'त्वाद्-
ध्यात्म' । ९ च. 'विज्ञा' । १० ग. घ. ङ. 'षयमात्मज्ञा' । ज. 'षयविज्ञा' । ११ क. म. च.
'प्ययसं' । १२ छ. 'यं फल' । १३ छ. 'नादि' । १४ छ. 'कं फल' । १५ ख. 'त्वव' । १६ ख.
घ. छ. 'षयत्व' । १७ ख. 'ङ्ग्य क्रियाकारकफलकत्वे' । १८ क. ग. घ. ङ. 'लत्वा' । १९ ख.
घ. 'नोक्तं ज्ञा' । २० क. ग. घ. ङ. 'देवाऽऽह । नि' । २१ ख. 'दिह' । २२ श. परात्म' ।

विदुषः संसारफलेकेश्चेह संसारफलकस्यातीतस्य ज्ञानस्य न परमात्मज्ञानत्वं वक्ष्यमाणस्य निर्विशेषवस्तुविषयस्यैव परमात्मज्ञानत्वं मुक्तिकैलत्वं चेत्याह—युत्रेत्यादिना । तुषेहृषीतिवाक्ये फलप्रदद्वयपाठ एकं पदं निष्पाद्यत्वार्थकं निष्पाद्यत्वादपि संसारविषयं संसारान्तर्गतमिति वैकुम् ।

ऋणप्रतिबन्धश्चाविदुष एव मनुष्यपितृदेवलोकप्राप्तिं प्रति, न विदुषः । “सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव” इत्यादिलोकत्रयसाधननियमश्रुतेः । विदुषश्चर्णप्रतिबन्धाभावो दर्शित आत्मलोकार्थिनः “किं प्रजया करिष्यामः” इत्यादिना । तथा “एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः” इत्यादि । “एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वांचकुः” इति च कौपीतकिनाम् ।

एवं कर्मासंबन्धित्वं ज्ञानस्योक्त्वा यावज्जीवादिश्रुतेः कर्मत्यागो न संभवतीति यत्पूर्ववादिनोक्तं तत्र यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वमुक्तम् । ऋणश्रुतेरिदानीं गतिमाह—ऋणेति । ऋणस्यानपाकृतस्य मनुष्यादिलोकप्राप्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्तदर्थिनोऽविदुष एवर्णापाकरणं कर्तव्यं न मुमुक्षोः । मुक्तिं प्रति तस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । नन्वृणस्य मुक्तिं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वमस्तु विशेषाभावात् । “अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमान्नो व्रजत्यध्नः” इति स्मृतेश्चेत्याशङ्क्याऽऽह—सोऽयमिति । “सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जस्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः” इति श्रुतेः पुत्रादीनां मनुष्यलोकादिहेतुत्वावगमात्पुत्रादिभिरपाकर्तव्यानां पुत्राद्यभावरूपाणामृणानां पुत्रादिसाध्यलोकप्राप्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तम् । ऋणानपाकरणे पुत्रादिसाधनाभावेन साध्यलोकाभावात् । न मुक्तिं प्रति, तस्यास्तदभावरूपपुत्रादिसाध्यत्वाभावात् । स्मृतेः रागिणं प्रति संन्यासनिन्दार्थवादमात्रत्वादित्यर्थः । न केवलमुक्तन्यायतो मुक्तिं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वं किंतु श्रुतितोऽपीत्याह—विदुषश्चेति । श्रुतिवयेण क्रमेण प्रजाध्ययनकर्मणामननुष्ठितानामप्रतिबन्धकत्वं दर्शितम् । कावषेया इत्यनन्तरं किमर्थं वयमध्येष्यामह इति शेषो द्रष्टव्यः ।

अविदुषस्त्वं ऋणानपाकरणे पारिव्राज्यानुर्पपत्तिरिति चेत् । न । प्रागा-
ईस्थप्रतिपत्तेर्ऋणत्वासंभवादधिकारानारूढोऽप्यृणी चेत्स्यात्सर्वस्वार्णि-

१ क. ‘फलं चेह । ख ‘फललोक्ते’ । २ ख. ग. ‘लस्या’ । ३ ग. ड. ‘फलं चे’ । ४ क. ‘यमेकं । ५ क. वक्तुं द्वितीयं पदम् । ए’ । ६ च. ‘ति यत्नो न । ७ क. ग. घ. ड. ‘त्रेणेत्या’ । ८ क. तथैवैत । ९ च. वै पूर्वं । १० ख. ‘ति कौ’ । ११ क. ग. घ. ड. ‘किनः । अ’ । १२ क. ग. ड. ‘ति । म’ । १३ क. ‘शा । प्रि’ । १४ क. ग. ‘ष इति । १५ ग. ड. च. ‘स्तृष्ट्या’ । १६ क. ग. ड. ‘पत्तेरि’ । १७ ग. घ. ड. ‘रूढ ऋणी ।

त्वमित्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि “गृह्यद्वनी भूत्वा
प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा व्रजाद्वा ” इत्यात्मदर्श-
नोपायसाधनत्वेनेष्यत एव पारिव्राज्यम् । यावज्जीवादिश्रुतीनामवि-
द्वदमुपश्रुविषये कृतार्थता । छान्दोग्ये च केषांचिद्वादशरात्रमग्निहोत्रं
हुत्वा तत ऊर्ध्वं परित्यागः श्रूयते ।

शङ्कते—अविदुषस्तर्हीति । यद्यप्यविदुषोऽपि लोकत्रयं प्रत्येव प्रतिबन्ध-
कत्वान्मुक्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वामावाहणस्यानपाकरणीयत्वान्मुमुक्षोः पारिव्राज्यसंभ-
वादाशङ्का न संभवति तथाऽपि विद्वांस आहुरित्युक्तिश्रवणमात्रेणेयं शङ्का ।
यद्वा परिहारान्तरं वक्तुमियं शङ्का द्रष्टव्या । गृहस्थस्यैवर्णप्रतिबन्धकत्वं तस्यैव
तन्निराकरणधिकारात् । ततश्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्राग्ब्रह्मचर्यं एव मुमुक्षोः
पारिव्राज्यं संभवतीति परिहरति—नेति । यद्यप्युपनयनानन्तरमेवर्ष्यवृणनिवर्त-
नेऽधिकारः संभवतीति प्राग्गार्हस्थ्येत्ययुक्तं तथाऽपि विविदिषासंन्यासेऽधीतवेद-
स्यैवाधिकार इत्यधीतवेदैस्यैव गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्रागिति द्रष्टव्यम् । ननु
“जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते *ब्रह्मचर्येणर्षिर्भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजया पितृभ्यः” इति जायमानमात्रस्पर्णवत्त्वं प्रतीयत इत्याशङ्क्यर्णित्वोक्तेः
प्रयोजनं न साक्षात्किंचिदेस्ति किंतु ब्रह्मचर्यादिकर्तव्यताज्ञापनम् । न चाधिकाराना-
रूढस्तत्कर्तुं शक्नोति । जायमानमात्रस्यासामर्थ्यात् । किंच ब्राह्मणग्रहणात्क्षत्रिया-
देर्ऋणाभावप्रसङ्गः । द्विजात्युपलक्षणत्वेऽधिकार्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम् । अतो
जायमानपदमधिकारं लक्षयतीति जायमानोऽधिकारी संपद्यमान इति तदर्थः । ततश्च
ततः प्राङ्गर्णसंबन्ध इत्याह—अधिकारेति । अनिष्टमिति । ब्रह्मचारिणोऽप्यृ-
णित्वे ब्रह्मचर्यं एव मृतस्य नैष्ठिकस्य च लोकप्रतिबन्धः स्यात्तच्चानिष्टम् । अष्टाशी-
तिसहस्राशीत्यारभ्य तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराणे लोकप्राप्त्युक्तेरित्यर्थः । न
केवलं गार्हस्थ्येयात्राग्रेव संन्याससिद्धिः किंतु विधिवत्तद्गृहस्थस्यापि तदस्तीत्याह—
प्रतिपन्नेति । आत्मदर्शनेति । आत्मदर्शने य उपायाः श्रवणादयस्तत्साधनत्वेने-
त्यर्थः । न चर्णश्रुत्या प्रव्रज्याविधेर्विरोधः । तस्या अवदानार्थवादमात्रत्वेन स्वार्थे
तात्पर्याभावात् । अन्यथा तदवदानैरेवावदयेत तदवदानानामवदानत्वमित्यवदानमात्र-
निरस्यत्वोक्त्या ब्रह्मचर्यादीनामप्यननुष्ठेयत्वप्रसङ्गादिति भावः । एवमपि यावज्जी-

* ब्रह्मचर्येणेत्यादीतीत्यन्तं क. ख. ग. घ. ङ. संज्ञितपुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. ग. घ. ङ. ‘तीनां चावि’ । २ ख. ‘त्युक्तश्च’ । ३ ख. ‘दस्य गा’ । ४ ग. ङ. ‘हंस्थं
प्रतीयते प्रा’ । ५ ख. ‘दस्यपि तु’ । ६ क. ग. घ. ङ. ‘णमे’ । ७ क. ग. घ. ङ. ‘यति’ । ८ क.
ग. घ. ङ. इत्यर्थः । ९ ग. ‘दत्वे’ ।

वादिश्रुतिविरोधः संन्यासश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—यावज्जीवेति । विरक्तमुमुक्षुमात्र-
विषयिण्या संन्यासश्रुत्या यावज्जीवादिसामान्यश्रुतेरमुमुक्षुविषये संकोच इत्यर्थः ।
अग्निहोत्रविषयकयावज्जीवादिश्रुतेर्नान्यैव संकोचः किंतु श्रुत्यन्तरेणैव द्वादशरात्रा-
नन्तरमग्निहोत्रत्यागविधायिनो सा पूर्वमेव संकोचितेति न तां विरोद्धुं शक्नोतीत्याह—
छान्दोग्य इति । केषांञ्चिच्छाखिनां “त्रयोदशरात्रमहतवासा यज्ञमानः स्वयमग्नि-
होत्रं जुहुयादैप्रवसन्न तत्रैव सोमेन पशुना वेष्ट्याऽग्नीनुत्सृजति ” इति श्रूयत इत्यर्थः ।

यत्त्वनधिकृतानां पारिव्राज्यमिति । तन्न । तेषां पृथगेवोत्सन्नाधिर-
नप्रिको वेत्यादिश्रवणात्सर्वस्मृतिषु चाविशेषेणाऽऽश्रमविकल्पः प्रसिद्धः
समुच्चयश्च ।

ननु पारिव्राज्यश्रुतिरप्यनधिकृतविषये संकोचितेत्याह—यश्चिदिति । वचनान्त-
रेणैव तेषां तद्विधेर्नार्थ्य अनधिकारी विषयः किंत्वधिकार्येवेति परिहरति—तच्चेति ।
उत्सन्नाग्निर्नष्टाग्निर्नश्चिरपरिगृहीताग्निरिति भेदः । स्मृत्युपबृंहितत्वादपि पारिव्राज्य-
श्रुतिर्वैलीयसीत्याह—सर्वस्मृतिषु चेति । अत एव “ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ”
“बुद्ध्वा कर्माणि यमिच्छेत्तप्तावसेत्”

“ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

य इच्छेत्परमं स्थानमुत्तमां वृत्तिमाश्नुयेत्”

इत्यादिषु^१ स्मृतिषु विकल्पः प्रसिद्धः ।

“अधीत्य विधिर्वेददानुप्राप्तुं प्राञ्च धर्मतः ।

इष्टा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्” ।

इत्यादिषु समुच्चयश्च सिद्ध इत्यर्थः ।

यस्तु विदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्थानमित्यशास्त्रार्थत्वे गृहे वने वा तिष्ठतो
न विशेष इति तदसत् । व्युत्थानस्यैवार्थप्राप्तत्वान्नान्यत्रावस्थानं स्यात् ।
अन्यत्रावस्थानस्य कर्मकर्मप्रयुक्तत्वं ह्यवोचाम । तदभावमात्रं व्युत्था-
नमिति च ।

एवं विविदिषासंन्यासं प्रसाध्य पूर्वप्रसाधितविद्वत्संन्यासे शङ्कामनुवदति—य-

१ क. ग. ड. ‘दिविधिषु’ । २ ड. ‘ना पू’ । ३ ख. ‘दय प्र’ । ४ ख. ‘मिर्निरग्नि’ । ५ ड.
‘वैश्रुतिस्मृ’ । ६ ख. ग. ड. ‘स्थान’ । ७ ख. ‘मिर्निरग्नि’ । ८ ख. ‘प्रिकाप’ । ९ क. ग. घ. ड.
‘बलवतीत्या’ । १० ग. ड. ‘वैश्रुतिष्मृ’ । ११ ख. ‘पु वि’ । ड. ‘पु श्रुतिवि’ । १२ ग. घ. ड.
‘स्थानं क’ । १३ ड. ‘कायक’ । १४ ज. ‘मप्र’ । १५ क. ग. घ. ड. ‘अ च व्यु’ । १६ ख. ‘ति य’

२० आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[१प्रथमाध्याये—

स्त्विति । पूर्वत्र गृह एवास्त्वासन्नमिति शङ्का निरस्ता । इह तु गृहे वा वने वाऽस्त्वा-
सन्नमित्यनियमशङ्कां निराकर्तुं सा पुनरनूद्यते । यथेष्टचेष्टामधिकां परिहर्तुं चेति द्रष्ट-
व्यम् । यद्यप्यर्थप्राप्तस्यापि पुनर्वचनादित्यत्र विद्वद्व्युत्थानस्यापि शास्त्रार्थत्वमुक्तमेव
तथाऽप्यशास्त्रार्थत्वमुक्तमङ्गीकृत्याप्याह—तदसदिति । यदि व्युत्थानवद्गार्हस्थ्यभे-
दप्यर्थप्राप्तं स्यात्स्यादेवमनियमो न त्वेतदस्तीत्याह—व्युत्थानस्यैवेति । अन्यत्रेति ।
गार्हस्थ्य इत्यर्थः । नन्वन्यत्रावस्थानवद्व्युत्थानस्यापि कामादिप्रयुक्तत्वमनुष्ठेयत्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—तदभावेति । कामाद्यभावमात्रमेव व्युत्थानमित्युक्तत्वात्तस्य नानुष्ठे-
यत्वमित्यर्थः ।

यथाकांक्षित्वं तु विदुषोऽत्यन्तमप्राप्तमत्यन्तमूढविषयत्वेनावगमात् ।
तथा शास्त्रं चादितमपि कर्माऽऽत्मविदोऽप्राप्तं (सं) गुरुभारतयाऽवगम्यते
किमुतात्यन्ताविवेकनिमित्तं यथाकामित्वम् । न ह्युन्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्धं
वस्तु तदपगमेऽपि तथैव स्यादुन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव तस्य ।
तस्मादात्मविदो व्युत्थानव्यतिरेकेण न यथाकामित्वं न चान्यत्कर्तव्य-
मित्येतत्सिद्धम् ।

एवमनियमशङ्कां निरस्य व्युत्थानस्याशास्त्रार्थत्वे यथेष्टचेष्टामाशङ्क्य निराकरोति—
यथाकांक्षित्वमिति । चेष्टामात्रमेव कामादिप्रयुक्तम् । निषिद्धचेष्टा तु शास्त्रार्थज्ञान-
शून्यात्यन्तमूढविषया । तदुभयं च विदुषो नास्तीति चेष्टामात्रमेवाप्रसक्तं निषिद्ध-
चेष्टा तु दूरापास्तेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—तथेति । तथा हीत्यर्थे तथाशब्दः ।
गुरुभारतव्याऽतिक्लेशतया यतोऽवगम्यतेऽतोऽप्राप्तमित्यन्वयः । अविवेकादिनिमित्तापगमे
नैमित्तिकापगम इत्यत्र दृष्टान्तमाह—न ह्रीति । उन्माददृष्ट्युपलब्धं गन्धर्वन-
गरादि तिमिरदृष्ट्युपलब्धं द्विचन्द्रादीति विवेकः । न चान्यदिति । वैदिकं
कर्मेत्यर्थः ।

युक्तु—“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ” इति न विद्या-
वतो विद्यया सहाविद्याऽपि वर्तत इत्ययमर्थः । कुस्तर्हेकस्मिन्पुरुष
एकदैव न सह संवध्येयातामित्यर्थः । यथा शुक्तिकायां रजतशुक्तिका-
ज्ञाने एकस्य पुरुषस्य । “ दूरमेते विपरीते विपुत्री अविद्या या च

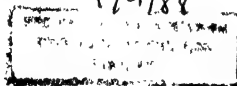
१ क. ग. घ. ड. 'द्वे व' । २ ग. घ. ड. 'र्थम' । ३ क. ड. 'त्वम' । ४ क. ग. घ. ड. 'मर्थ' ।
५ ख. 'था वा व्युत्थानं वि' । ६ ख. 'अविहित' । ७ ख. 'मित्तं त्विदि' । ८ क. ग. घ. ड. 'यं
वि' । ९ क. ग. घ. ड. निषेधचे' । १० ख. 'न्दादिति' । ११ च. छ. ज. न तत्र वि' । १२ ख.
ग. घ. ड. छ. ज. 'त्यर्थः' । १३ च. छ. ज. स. ग. 'कदा न ।

विद्या ” इति ज्ञातेति हि काठके । तस्मान्न विद्यायां सत्यामविद्यांसं-
भवोऽस्ति । “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इत्यादिश्रुतेः, तप-
आदिविद्योत्पत्तिसाधनं गुरुपासनादि च कर्माविद्यात्मकत्वादविद्यो-
च्यते । तेन विद्यामुत्पाद्य मृत्युं काममतितरति । ततो निष्कामस्त्यक्तै-
षणो ब्रह्मविद्यायाऽमृतत्वमश्नुत इत्येतमर्थं दर्शयन्नाह—“*अविद्याया
मृत्युं व्रीत्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते” इति । यत्तु पुरुषायुः सर्वं कर्मणैव
व्याप्तं “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः” इत्यविद्वद्विषय-
त्वेन परिहृतमितरथाऽसंभवात् । यत्तु वक्ष्यमाणमपि पूर्वाक्तुल्यत्वा-
त्कर्मणाऽविरुद्धमात्मज्ञानमिति तत्सविशेषनिर्विशेषात्मतया मृत्युमु-
त्तरत्र व्याख्याने च दर्शयिष्यामः । अतः केवलनिष्क्रियब्रह्मात्मैकत्व-
विद्याप्रदर्शनार्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ।

ननु विद्याऽविद्यायाः सहभावश्चरणाद्विदुषोऽपि तन्मूलकामादिकं स्यादेवेति तन्नि-
मित्ता यथेष्टचेष्टा स्यादित्यत आह—यज्जिति । यत्तु विद्यां जेति वचनं तस्य
नायमर्थ इति तस्येतिशब्दाध्याहारेण वाक्यं योज्यम् । एकस्मिन्निति । कालभेदेन
स्थितयोरप्येकस्मिन्पुरुषे साहित्यं तदर्थं इत्यर्थः । नन्विदं साहित्यं न स्वरसं किंत्वे-
ककाले साहित्यं स(स्त्र)रसमित्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे विद्याविद्ययोः साक्षात्साहित्यस्या-
संभवेत्केरुक्तमेव साहित्यं ग्राह्यमित्याह—दूरमेते इति । त्रिपञ्ची विष्वग्गमने विरुद्धे
इत्यर्थः । अस्मिन्नपि मन्त्रेऽविद्याया मृत्युं तीर्त्वेत्युत्तरार्धपर्यालोचनयाऽविद्याया विद्यो-
त्पात्तिहेतुत्वावगमात्तयोः कालभेदेनैव सहत्वमित्याह—तपसेत्यादिना । यद्वा गुरु-
पासनतपसी अविद्येत्युच्यते । तयोश्च श्रवणकालेऽनुष्ठेयत्वाद्विद्योत्पत्तिकाल एकस्मि-
न्स्तयोः साहित्यमस्तीत्यर्थान्तरमाह—तपसेति । अस्मिन्नर्थे मन्त्रशेषोऽप्यनुगुण
इत्याह—तेन विद्यममिति । साक्षादविद्याया मृत्युत्वेन मृत्युतरणहेतुत्वानुपपत्तेरवि-

* अत्र क. ख. संज्ञितपुस्तकयोः किञ्चिद्वहिलिखितमस्ति तथा—नन्वीशभाष्ये विद्याशब्द
उपासनापरो न तु ब्रह्मविद्यापर इत्युक्तं तेन विरोध इति त्रैतयं काण्वशाखायां नमउक्ति विधेमे-
त्युपासनायामेवोपनिषत्समासेतव्याख्यायां तदनुमारेणोपासनपरत्वमुक्तम् । माध्यन्दिनशाखायां तु
योऽस्यावादिले पुरुषः सोऽसावहम् ॐ ब्रह्मैकान्तम्योपसंहारात्तदनुसारेणात्र मुख्यविद्यापरत्वमुक्त-
मिति विवेकः ।

१ घ. ‘ति का’ । २ च. छ. ज. ‘द्यायाः सं’ । ३ ख. ‘वोऽपि । त्र’ । ४ च. ‘रूपसदना’ ।
५ क. ग. घ. ङ. ‘लेवम’ । ६ क. ग. घ. ङ. ‘तरप्र’ । ७ क. ‘न्मूलं का’ । ८ ग. घ. इति त्रये-
तिशब्दाध्याहारेणेत्यं । ९ ख. ‘ले सहत्वं स’ । १० ख. ‘हेत्वव’ । ११ क. ‘भेदत्वेनै’ । १२ क. ख.
‘ये इत्युच्यते’ । १३ ख. ‘वणादिका’ ।

द्याशब्देन तपआदिकमेवोच्यते । विद्याव्यवधानं चार्थात्कल्प्यत इत्यर्थः । अवि-
द्विषयत्वेनेति । जिजीविषेदिति । जीवितेच्छारूपाविद्याकार्येण तस्याः सूचना-
दित्यर्थः । परिहृतमिति । यावज्जीवादिश्रुतिन्यायेन परिहृतप्रायमित्यर्थः । यद्वो
नाविशेषादितिसूत्रेण परिहृतमित्यर्थः । असंभवादिति । विरोधेन विद्यया सहासंभ-
वादित्यर्थः । उदाहृतश्रुतिस्मृत्यसंभवादिति वा । प्रत्युक्तमिति । निर्विशेषात्मज्ञानस्य
कर्त्रादिकारैकोपमर्दकत्वेन विरुद्धत्वादुपमर्दं चेतिसूत्रेणाविरुद्धत्वं प्रत्युक्तमित्यर्थः ।
तस्माद्वाक्ष्यमाणविद्याया अकर्भिनिष्ठत्वं कर्मासंबन्धित्वं केवलात्मविषयत्वं च सिद्धमिति
पूर्वोक्तकर्मभिर्विद्यया च शुद्धसत्त्वं स्यात् एव साधनचतुष्टयसंपन्नस्य केवलात्मस्वरू-
पावस्थौनलक्षणमोक्षसिद्धयर्थं केवलात्मविद्याऽऽरम्यत इत्युपसंहरति—अत इति ।

इतिः ॐ ।

* वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे

* वाङ्मे मनसीत्यादिषष्ठखण्डस्य व्याख्यानमेतत्पुस्तकस्यान्ते संगृहीतविद्यारण्य-
दीपिकायां विद्यते तत्र द्रष्टव्यम् । इयं शान्तिः सप्तमाध्यायरूपा । एतमाध्यायं गृहीत्वाऽध्यायचतुष्ट-
यरूपेयमुपनिषत् ।

* वाङ्मे मनसीत्यादिषष्ठखण्डरूपशान्तिस्थाने ॐ भूमिमुपसृष्टेदित्यादि वाग्नस इत्यन्तशान्तेः
पठने विकल्पेन संप्रदायः । सेयं यथा—

ॐ भूमिमुपसृष्टेददश इळा नम इळा नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो नमो
वो अस्तु देवेभ्यः । शिवा नः शंतमा भव सुमृच्छीका सरस्वति । मा ते व्योम संहशि ॥
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्धनत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि-
र्व्येशेम देवहितं यदायुः ॥ शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहंभ्या ।
शमिन्द्रासोमां सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजंसातौ ॥ स्तुषे जंनं सुव्रतं नव्य-
सीभिर्गीर्भिर्भिन्नावरुणा सुमन्यन्ता । त्र आगंमन्तु त इह श्रुवन्तु सुसन्नासो वरुणो मित्रो
अग्निः ॥ कया नश्चित्र आधुवदुती सदावृषः सखा ॥ कया शचिष्ठया वृता ॥ कस्त्वा
सुह्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदधंसः ॥ दृहळा चिद्राजने वसुं ॥ अभीषु णः सखीनाम-
विता जरितृणाम् । शतं भवा स्यूतिभिः ॥ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेग्रीनी ॥
यच्छा नः शर्म सुप्रथः ॥ ओष्ठापिधाना नकुली दन्तैः परिवृता पविः ॥ सर्वस्यै वाच
ईशाज्ञा चारु मामिह वादयेदिति वाग्नसः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

१ ख. घ. 'ते । तद्विद्या' । २ ख. 'द्वा तृतीयस्य चतुर्थेपादे सूत्रं च' । ३ ड. 'रुक्त्वोप' ।
४ ख. 'त्वस्य तत' । ५ ड. 'स्थाल' ।

वाचि प्रतिष्ठितमाविशामीं एधि वेदस्य म
आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासस्मिन्नाधीतेनाहो-
रात्रान्तसंदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि
तन्मामवतु तदक्कारमवत्ववतु मामवतु वक्कार-
मवतु वक्कारम् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।

आत्मेति । आत्माऽऽप्नोतेरचेरततेर्वा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरशनीयादि-
सर्वसंसारधर्मवर्जितो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽ-
भयोऽद्रयो वा इदं यदुक्तं नामरूपकर्मभेदभिन्नं जगदात्मैवैकोऽग्रे जगत्
सृष्टेः प्रागासीत् । किं जेदानीं स एवैकः । न । कथं तर्ह्यासीदित्युच्यते ।
यद्यपीदानीं स एवैकस्तथाऽप्यस्ति विशेषः । प्रागुत्पत्तेरव्याकृतनामरूप-
भेदमात्म(भेदात्म)भूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगदिदानीं व्याकृतनाम-
रूपभेदत्वादनैकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं चेति विशेषः ।

नृन्वात्मनः सविशेषत्वप्रतीतेस्तद्विरोधात्कथं कैवल्यमित्याशङ्क्य विशेषस्य सर्व-
स्याऽऽत्मनि मायया कल्पितत्वात् वास्तवनिविशेषत्वविरोध इति तदर्थं माययाऽऽत्मनः
सकाशात्सृष्टिं वक्तुं सृष्टेः पूर्वमात्मनो निर्विशेषरूपं दर्शयितुमात्मा वा इत्यादि
वाक्यम् । तत्राऽऽत्मशब्दार्थमाह — आत्मेति । आत्मेतिपदेन सर्वज्ञादिरूप आत्मो-
च्यत इत्यन्वयः । अद्वय इत्यनन्तरमुच्यत इति शेषः । नृन्वात्मशब्देन कथमुक्तलक्षण
आत्मोच्यत इत्याशङ्क्याऽऽत्मशब्दस्य स्मृत्युक्तव्युत्पत्तिबलाद्ब्रह्मा चेत्याह — आत्मा-
तेरिति । ब्रह्मशब्दश्चार्थ आदानं च समुच्चिनोति । तथा च स्मृतिः —

“युच्चाऽऽप्नोति युदादप्ते युच्चात्ति विप्रग्रानिह ।

यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ” इति ।

अत्राऽऽप्तिज्ञानं व्याप्तिश्चोच्यते सत्तास्फुरणाभ्यां सर्वं व्याप्नोतीति सर्वज्ञत्वं सर्वश-

१ च. 'नादि' । २ ग. च. 'दिसं' । ३ घ ड. 'वर्ध' । ४ ग. 'रव' । ५ छ. 'रोऽमृ' । ६ घ.
'पत्वा' । ड. 'पवत्वाद्' । ७ ख. मायाक' । ८ क. ग. घ. ड. 'शेषं ह' । ९ ख. 'स्मोक्त इ' ।
१० ख. कीर्तितः ।

क्तित्वं चोच्यते सत्ताप्रदानेनोपादानत्वसूचनात्सर्वशक्तित्वमुच्यतेनेन संहर्तृत्वमतन्नीत्य-
नेन त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुच्यत इति । अशनायादिवर्जितत्वादिति विषयादानेन
रूढ्या च प्रत्यगभेदश्चोच्यत इत्युक्तरूप आत्मपदेनोच्यत इत्यर्थः । अभिव्यक्तनामरू-
पव्यावर्तनेनाऽऽत्ममात्रावधारणार्थो वैशब्द इत्याह—वा इति । यदुक्तमिति । पूर्वत्र
प्राणशब्दितप्रज्ञापतिरूपत्वेन यदुक्तमित्यर्थः । यदुतेति पाठः साधुः । तत्रोतेतिपदेन
प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमुच्यते । नन्वग्र इति विशेषणादासीदिति भूतत्वोक्तेश्च पूर्वमेवाऽऽत्म-
मात्रमिदानीं त्वात्ममात्रं न भवति किंतु ततः पृथक्सदिति प्रतीयत इति नाद्वितीय
आत्मेति शङ्कते—किं नेदासीमिति । जडस्य मायिकस्य कदाचिदपि स्वतः सत्त्वा-
योगादात्मनोऽद्वितीयत्वस्य न विरोध इत्याह—नेति । तर्ह्यात्ममात्रत्वस्येदानीमपि
सत्त्वे भूतत्वोक्तेः का गतिरिति पृच्छति—कथं तर्ह्यासीदिति । इदमुपलक्षणमग्र
इत्यपि कथमिति द्रष्टव्यम् । जगतः कालत्रयेऽप्यात्मव्यतिरेकेणाभावो यद्यपि तथाऽपि
तथा बोधने बोध्यस्य प्रत्यक्षादिविरोधशङ्कयोक्तमात्मतत्त्वं बुद्धौ नाऽऽरोहेत् । अतः
प्रागुत्पत्तेरासीदित्युच्यते बोध्यस्य चित्तमनुसृत्य तदपि जगतो नामरूपाभिव्यक्त्यभाव-
मपेक्ष्यैव न त्विदानीमात्ममात्रत्वाभावाभिप्रायेणेत्युत्तरमाह—यद्यपीत्यादिना ।
अव्याकृतो नामरूपभेदो यस्मिन्नात्मनि तथाविधात्मभूतमित्यर्थः । आत्मैकशब्दप्रत्य-
यगोचरमिति । यद्यपि प्रागुत्पत्तेर्वाग्बुद्धयोरभावेन शब्दप्रत्ययौ तावपि न स्तस्तथाऽ-
पीदानीं तदानींतनात्मतत्त्वं सुप्तादुत्थितः सुप्तिकालीनात्मतत्त्वमिव प्रमाणान्तरेण ज्ञात्वा
तदानीमात्मैक एवाऽऽसीदिति वदति प्रत्येति चेति । तथोक्तेर्ध्वंस्य वाऽऽत्मैकशब्दप्रत्ययौ
स्त इति द्रष्टव्यम् । अनेकशब्देति । अविवेकिनां घटादिशब्दप्रत्ययगोचरं घटः सन्नि-
त्यात्मशब्दपर्यायसच्छब्दगोचरं चेत्यर्थः । गोचरशब्दस्य भावप्रधानत्वमङ्गीकृत्य
गोचरत्वं यस्येति बहुव्रीहिणा नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । आत्मैकशब्देति । विवेकिना-
मित्यर्थः ।

यथा सलिलल्लापृथक्फेननामरूपव्याकरणात्प्राक्सलिलैकशब्दप्रत्यय-
गोचरमेव फेनं यदा सलिलल्लापृथङ्नामरूपभेदेन व्याकृतं भवति तदा
सलिलं फेनं चेत्यनेकशब्दप्रत्ययभावसलिलमेवेति चैकशब्दप्रत्यय-
भावश्च फेनं भवति तद्वत् ।

१ ग. ड. 'दिविष' । २ ग. घ. ड. 'ब्दितं प्र' । ३ ख. 'धुः । अत्रेदमिति' । ४ ख. 'ते ।
अग्र' । ५ ख. 'तुष्ट' । ६ ख. 'यत्किं' । ७ क. ग. घ. 'त्रस्ये' । ८ ड. 'त्मतं बु' । ९ ख.
घ. 'योक्तसीध' । १० ख. 'रस्यैवा' । ११ क. ग. घ. ड. 'र्यायः स' । १२ क. ग. घ. 'लिलं
ष्ट' । १३ च. झ. 'यक्फेनना' । १४ घ. च. ज. 'भावफेनं' ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन विशदयति—यथेति । अत्राऽऽत्मशब्दव्युत्पत्तिबलात्सर्वज्ञा-
दिशब्दोपलक्षितः सत्यज्ञानानन्तरूपोऽखण्डैकरस आत्मोपलक्षितः । तस्यैवार्थस्य दृढी-
करणार्थमेकादिपदानि । तत्रैक इत्यात्मान्तराभाव उच्यते । एवेत्यनेन वृक्षादावेक-
त्वेऽपि शाखादिभिर्नानात्मत्ववदेकस्थाप्यात्मनो नानात्मत्वाभाव उच्यत इति ।

नान्यत्किञ्चन मिषत् ।

ज्ञान्यत्किञ्चन न किञ्चिदपि मिषन्निमिषद्व्यापारवदितरद्वा । यथा
सांख्यानानामनात्मपक्षपाति स्वतन्त्रं प्रधानम् । यथा च काणादानाम-
णवो च तद्वदिहान्यद्वात्मनः किञ्चिदपि वस्तु विद्यते । किं तर्हि तस्मै-
ध्वैर्क आसीदित्यभिप्रायः ।

स्वजातीयभेदस्वगतभेदनिराकरणात्स्वत्वेन पदद्वयमित्यभिप्रेत्य विजातीयभेदनिराकर-
णार्थत्वेन ज्ञान्यत्किञ्चनेति पदं व्याचष्टे—ज्ञान्यदिति । ननु जडप्रपञ्चस्य कारणीभूता
जडा माया वर्तते इति कथं विजातीयभेदनिषेध इत्यत आह—मिषदिति । मायायाः
सत्त्वेऽपि तदानीं व्यापाराभावाद्यापारवतोऽन्यस्य निषेधः संभवतीत्यर्थः । ननु निर्व्यापा-
राया अपि तस्या अन्यस्याः सत्त्वं आत्मशब्दोक्तं तस्याखण्डैकरसत्वं न सिध्येदित्यत
आह—इतरद्वेति । निर्व्यापारं वेत्यर्थः । ननु माया तथाविधाऽस्तीति पुनः पूर्वोक्तदोषः
स्यादित्याशङ्क्य मिषदित्यनेन स्वतन्त्रं स्वतःसत्ताकमुच्यते । तथाविधस्य च निषेध
इति व्यतिरेकदृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । अनात्मपक्षपातीति । आत्मशक्तितयाऽऽ-
त्मन्येवान्तर्भूतमात्मपक्षपातीत्युच्यते तद्विन्नमित्यर्थः । शक्तित्वेऽपि प्राभाकराणामिव
तस्याः स्वतः सत्त्वं स्यात्तेत्याह—स्वतन्त्रमिति । यथा सांख्यानां प्रधेनशक्तिभूतं
स्वतःसत्ताकमस्ति, काणादानां च तथाविधा अणवः सन्ति, तथाविधमात्मव्यति-
रिक्तं मिषदित्यनेनानूद्य निषिध्यते । माया तु न तथाभूतेति नोक्तदोष इत्यर्थः ।
दीपिकायां तु धातूनामनेकार्थत्वेन मिषदितिधातोरासीदित्यर्थमुक्त्वा ज्ञान्यत्किञ्चनाऽऽ-
सीदिति वाक्यार्थ उक्तः । तदयं वाक्यार्थः—इदं जगदग्रे सजातीयविजातीयस्वगतभे-
दरहितास्मैवाऽऽसीदिति । अनेनाऽऽत्मनोऽद्वितीयत्वं जगतस्तथाविधात्ममात्रतया मृषात्वं
च सूचितम् । अनेनाग्रे जगत आत्ममात्रत्वेऽपि किञ्चित्प्रयोजनमात्मैक एवाऽऽसीत्ता-
न्यत्किञ्चनेत्येतावतैवाखण्डत्वसिद्धेरित्याशङ्का निरस्ता, जगन्मृषात्वसूचनस्यैव प्रयोजन-
त्वात् । न चैवमर्थभेदे वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम् । अखण्डत्वसंभावनार्थमेव जगद-

१ ख. 'नन्द' । २ ख. 'त्म' । ३ ख. 'स्याऽऽत्म' । ४ क. ग. ड. 'नात्वा' । ५ च.
तथाऽन्यदिहाऽऽत्म' । ६ ख. ज. 'पि वि' । ७ क. ख. 'त्मैक' । ८ ख. 'क एवाऽऽसी' । ९ ग.
घ. ड. 'यनि' । १० क. 'पारमित्य' । ११ ख. 'ति पू' । १२ ख. 'षः पुनः स्या' । १३ ख.
'धान्तमाह' । १४ क. 'धामश' । ख. 'धानं श' ।

निर्वचनीयत्वस्यै(स्ये)दं जगदखण्डात्मैवेति विशिष्टविशेषणोक्तत्वात् । विशेषणानां चार्थात्सिद्धेः सोमेन यज्ञेतेत्यत्रेवेति । अत्रार्थद्वयस्यापि सूचितत्वादेवान्तेऽपि तस्य त्रय आवस्यथास्त्रयः स्वप्ना इति जाग्रदादेः स्वप्नत्वेन मृषात्वमुक्तत्वात् एतेष्वेव पुरुषं ब्रह्म तत्तममपश्यदित्यात्मशब्दोक्तं तततमत्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यलक्षणमखण्डत्वं वक्ष्यति । न चेदमात्मैवाऽऽसीदिति सामानाधिकरण्येनाऽऽत्मनो जगद्वैशिष्ट्यमेव प्रतीयते न तु [जगतो] मृषात्वमिति वाच्यम् । आत्मैक एवेतिपदैरुक्तेऽखण्डैकरसे तद्विपरीतजगत्प्रतीतेरतस्मिन्स्तद्बुद्धिरूपत्वेन मृषात्वसिद्धेर्जगद्वैशिष्ट्यस्य घटः सन्नित्यादिरूपेण प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रयोजनाभावेन च तत्प्रतिपादनस्यानुपपत्तेश्च मृषात्वमेव तदर्थः । मिश्रदित्यनेनै स्वातन्त्र्यनिषेधेन स्वतःसत्तानिषेधादपि मृषात्वसिद्धेश्च । स्वतःसत्तावत्त्वे स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमेव स्यात् । न चानेन प्रकारेणादानीमपि मृषात्वस्याऽऽत्माखण्डत्वस्य च वक्तुं शक्यत्वादग्न इति विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । इदानीमात्मभिन्नतया पृथक्सत्त्वेन च प्रतीयमानत्वेन तस्य सहसाऽऽत्ममात्रत्वे बोधिते विरोधिप्रतीत्या तस्य बुद्ध्यनारोहः स्यादिति गुडजिह्विकान्यायेनाऽऽदौ पृथङ्नामरूपानभिष्यक्तदशायामात्ममात्रत्वं बोध्यते । तस्मिन्बोधिते पश्चात्तद्व्यायेनेदानीमपि स्वयमेवाऽऽत्ममात्रत्वं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायेणाग्न इति विशेषणोपपत्तेः । यद्वौ वाजसनेयके—“ तद्धेदं तद्धिव्याकृतमासीत् ” इति मृष्टेः प्राक्कार्यस्यानभिष्यक्तनामरूपावस्थबीजभूताव्याकृतात्मतोच्यते, इह त्वात्ममात्रतौ, तत्र श्रुत्योर्विरोधपरिहारायोपसंहारे कर्तव्य इहाव्याकृतपदमुपसंहियते । तत्र चाऽऽत्मपदमितीदमग्रेऽव्याकृतमासीत्तच्च सदाऽऽत्मैवाऽऽसीदिति वाक्यं सिध्यति । तत्राव्याकृतशब्देन “तम आसीत्तस्मात् गूढमग्रे ” “मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ” इत्यादिषु जगद्वीजावस्थायां तमआदिशब्दप्रयोगात्तमोरूपा मायोच्यते, तेन कार्यस्याग्रेऽनभिष्यक्तनामरूपात्मकमायात्मकत्वं सिध्यति । तस्याश्चाऽऽत्मतादात्म्योक्त्या सांख्यमतवत्स्वतन्त्रत्वनिरासेन तत्र कल्पितत्वं सिध्यति । तयोः कार्यकारणभावाद्यभावेन प्रकारान्तरेण तादात्म्यानिर्वाहान्ततश्चाऽऽत्मनोऽखण्डत्वं तद्विन्नस्य मृषात्वं चाऽऽत्मनः परिणममानाविद्याधिष्ठानत्वेन विवर्तोपादानत्वं तस्याश्च परिणामित्वं च सूचितं भविष्यति । कार्यस्थं च मृषात्वार्थमेवाव्याकृतात्मत्वमुच्यते । तस्याव्याकृतस्याऽऽत्मतादात्म्येन मायात्वेन च मृषात्वादिदानीं तु नानभिष्यक्तनामरूपबीजात्मत्वमित्यग्न इति विशेषणमप्यर्थवत् । तदभिप्रेत्यैव भाष्ये प्रागुत्पत्तेरनभिष्यक्तनामरूपभेदात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययोचरं जगदि-

दानां तु व्याकृतनामरूपभेदवत्त्वादेनैकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं चेति विशेष इतीदानीं तनाभिव्यक्तनामरूपबीजात्मैवमेवाग्रशब्दस्य व्यावर्त्यमुक्तम् । न च साक्षादिदानीमेव मायात्मत्वेन मृषात्वमुच्यतामिति वाच्यम् । इदानीं प्रत्यक्षादिविरोधेन तथा बोधयितुमशक्यत्वादित्युक्तत्वान्नामरूपाभिव्यक्तेः सृष्टेः पूर्वभावेनेदानीमेव विद्यमानत्वेन कादाचित्कत्वादपि रज्जुसंपर्पादिवन्मृषात्वमिति वक्तुमपि प्रागव्याकृतत्वोक्तिरर्थवतीति न किञ्चिदवद्यम् । अथवा जगदधिष्ठानं किञ्चित्सद्रूपं संभावयितुमिदमग्र आसीदित्युच्यते । असंभाविते तस्मिन्नखण्डत्वेऽन्ते निर्विपर्ययत्वप्रसङ्गात् । अनेनार्सतः शशविषाणादेरिव सद्रूपेणोत्पत्त्यसंभवात्कार्यस्य प्रागवस्था सदात्मिका काचित्संभाविता । तस्याश्चाचेतनत्वे कार्याकारेण स्वतोऽप्रवृत्तेरतिरिक्तचेतनाधिष्ठानाङ्गीकारे च गौरवात् । उपादानाधिष्ठानत्वयोरेकस्मिन्नेवाऽऽत्मनि घटसंयोगादाविव संभवाच्च चेतनत्वमात्मैवेत्यनेन संभाव्यते । एवं संभाविते ह्यधिष्ठानाभिन्न उपादानकारण आत्मन्यखण्डैकरसत्वं तस्य वक्तुमेक एव नान्यत्किञ्चेति पदानि । अस्मिन्पक्षे चेदमग्र आत्मैवाऽऽसीदित्यंशेन संभावितं कार्यस्य प्राग्रूपमनूय यदात्मकभिदमासीत्स एक एव नान्यत्किञ्चेत्यखण्डैकरसत्वं विधीयत इति न कस्यचिदप्यनर्थक्यम् । अत एव च्छान्दोग्ये — “ सदेवं सोम्येदमग्र आसीत् ” इत्यस्य सद्रूपकारणसंभावनार्थत्वादेव तत्सिद्धयर्थं तद्वैक आहुरित्यादिनाऽसत्कारणवादो निरस्तः । अन्यथाऽसिद्धस्य सतोऽद्वितीयत्वमात्रविवक्षायां तस्याप्रस्तुतत्वप्रसङ्गात् । अस्मिन्नपि व्याख्याने कारणस्याद्वितीयत्वं देव च तदन्यस्य मृषात्वमपि सिध्यति । कार्यस्य मृषात्वे तन्निरूपितं कारणत्वमपि तथेति तथाविधात्मज्ञानानुक्तिरपि वक्ष्यमाणा सिध्यतीति न किञ्चिदवद्यम् । दीपिकायां त्विदम्रात्मैवाऽऽसीदिति सामानाधिकरण्यं बाधायां यश्चोरः स स्थाणुरितिवदिदानीं जगद्विशिष्टात्मप्रतिभासेन तत्र बाधानुपपत्त्या स्थितिकालं परित्यज्याग्रशब्देन सृष्टेः प्राचीनः काल उपादीयते । सृष्टप्रपञ्चबाधया सिद्धस्याखण्डैकरसत्वस्य स्पष्टीकरणार्थमेकादिशब्दा इति न कस्याप्यनर्थक्यमित्युक्तम् । तत्राग्रशब्दस्य न प्रयोजनमारोप्य प्रतीतिदशायामेव यश्चोरः स स्थाणुरित्यादौ बाधदर्शनेनेहापि जगत्प्रतीतिदशायामेव तद्बाधनस्य न्याय्यत्वात्सृष्टेः प्रागप्रतीतस्य बाधानुपपत्तेश्च । किञ्च कालत्रयनिषेधो हि बाधः प्राक्काल एवेति निषेधे बाध एव न

१ क. ग. ड. 'जीं व्यम्' । २ ग. 'त्ममे' । ३ ग. घ. ड. ज. 'वाग्ने श' । ४ ग. घ. ड. 'वात्मत्व' । ५ क. ग. ड. 'सर्वे' । ६ ख. 'यत्वं प्र' । ७ ख. 'सज्येत । अ' । ८ ख. 'सच्छशवि' । ९ क. ग. 'का कदाचि' । १० ग. घ. ड. 'त्मघ' । ११ क. ग. घ. ड. 'वितेऽधि' । १२ ख. 'छान उ' । घ. 'छात्रभि' । १३ क. ख. ठ. 'व सुम्ये' । १४ ख. 'त्वादिव' । १५ क. ग. घ. ड. 'चीनका' । १६ ग. घ. ड. 'शब्द इ' । १७ ख. 'यश्चोर' । १८ क. ड. 'वेडा' । १९ ग. घ. ड. 'व स्या' ।

स्यात् । न हि पाकरक्ते घटे पूर्वं न रक्तो घट इति प्रत्ययं बाधं मन्यन्ते । अत एव
 भाष्ये प्रागुत्पत्तेरव्याकृतनामरूपभेदात्मभूतं जुगदासीदिति जगतः कारणात्मना सत्तै-
 वोक्ता न तु बाध इति । न च मृष्टेः प्राक्कालाभावेनाग्न इति कथं कालसंबन्धयोग इति
 वाच्यम् । प्राक्काले घटशरावादिकं मृदेवाऽऽसीदित्यादिवाक्येषु कालसंबन्धेनैव बोध-
 नस्य व्युत्पन्नत्वेनेहापि तथैव बोधयितुं कालसंबन्धारोपोपपत्तेः । यथा देवदत्तस्य शिर
 इत्यादाववयवावयविभेदेन बोधनस्य दृष्टत्वेन राहोः शिर इत्यादावपि तत्कल्पनम् ।
 यथा वा पूर्वकालेऽपि काल आसीदित्यादौ कालान्तरसंबन्धारोपणं तद्वत् । दीपि-
 कायां तु परंरीत्या परो बोधनीय इति न्यायेन परमते कालस्य नित्यत्वेन प्रागपि
 सत्त्वात्तद्रीत्या कालसंबन्ध उक्त इत्युक्तम् । न चाऽऽत्मी वा आसीदिति सत्ता-
 वैशिष्ट्यमेव प्रतीयते कर्तुः क्रियाश्रयत्वादिति वाच्यम् । सविता प्रकाशत इत्यादौ
 कर्तृवाचिप्रत्ययस्य साधुत्वमात्रार्थत्वेन सवितुः प्रकाशरूपत्वप्रत्ययवदात्मन एव सद्ग-
 पत्वप्रतीतेः । अतिरिक्तसत्ताजात्यभावाच्च । अन्यथा सत्ताऽऽसीदित्यादावगतेरिति
 सर्वं सुस्थम् ।

स ईक्षत लोकान् सृजा सृजा इति ॥

स सर्वज्ञस्वाभाव्यादात्मैकः सन्नीक्षतं लोकान् सृजा इति । ननु
 प्रागुत्पत्तेरकार्यकरणत्वात्कथमीक्षितवान् । नायं दोषः । सर्वज्ञस्वाभा-
 व्यात् । तथा च मन्त्रवर्णः—“अपाणिप्रादो जवजो ग्रहीता”
 इत्यादिः । केनाभिप्रायेणेत्याहं लोकान् सृजाम्भःप्रभृतीन्प्राणिकर्मफलोपभो-
 गस्थानभूतान् सृजै मृजेऽहमिति ॥

एवं सूत्रितमात्मनोऽखण्डैकरसत्वं साधयितुमुपक्षिप्तं प्रपञ्चस्य मृषात्वं तदध्यारोपा-
 पवादाभ्यां दृढीकर्तुमध्यायशेषः । तत्राप्यध्यारोपार्थं स ज्ञातो भूतानीत्यतः प्राक्तनस्त-
 द्वादिरपवादार्थः । तत्रापि वाचारम्भणन्यायेनाऽऽत्मातिरिक्तस्य विकारित्वेन मृषात्वं वक्तुं
 मृष्टिवाक्यम् । तत्र स्रष्टुरात्मनः संभावितं चेतनत्वं दृढीकर्तुमीक्षणमाह—स सर्वज्ञेति ।
 नन्वेकस्याखण्डस्य कथमीक्ष्यं साधनाभावादित्याशङ्क्य न तस्य साधनापेक्षेत्याभिप्रे-
 तैकः सृजपि सर्वज्ञस्वाभावादीदीक्षितेत्युक्तम् । अत्राऽऽडागमाभावश्छान्दसः । इममेवा-
 भिप्रायं शङ्कापरिहाराम्यां स्पष्टी करोति—नृत्तिरिति । तत्र करणान्दीन्द्रियाणि कार्यं
 शरीरमिति विवेकः । तद्रहितस्यापि सार्वज्ञे श्रुतिमाह—तथा चेति । अप्रादो जव-

१ क 'न्यते । अ' । २ ख. घ. 'ति का' । ३ ख. घ. 'बन्धायो' । ४ क. ग. ड. 'क्ये का' ।
 ५ क. ग. घ. ड. 'रप्रसिद्धा प' । ६ ग. घ. 'स्माऽऽसी' । ७ ख. च. छ. ज. 'तु । न' । ८ क. ग.
 घ. ड. 'ह । स इमांल्लोकां' । ९ क. ग. ड. 'वादः । त' । १० ख. 'रस्य मृ' । ११ क. ग. घ. ड.
 'व्यादैक्ष' । १२ क. ग. ड. 'त्युक्तं तत्रा' ।

लोऽप्यग्निर्गर्हतेत्यन्वयः । प्रत्यत्यक्षः स गृणोत्यकर्णः । स वेति वेद्यं न च तस्यास्ति
 ज्ञेया तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति मन्त्रशेषः । ज तस्य कार्यं करणं च विद्यते न
 तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल-
 क्रिया ज्ञेयादिगदिशब्दार्थः । ननु स्वाभाविकनित्यचैतन्येन कथं कादाचित्केक्षणमिति ।
 अत्र केचित्सर्गादौ प्राणिकर्मभिरका सृज्याकाराऽविद्यावृत्तिरुत्पद्यते । तस्यामात्मचै-
 तन्यं प्रतिबिम्बते तदेवेक्षणं तच्चाऽऽदिकार्यत्वात्स्वपरनिर्वाहकमिति न तत्रापीक्षणान्तरा-
 पेक्षा सर्वैरपि प्रथमकार्येऽनवस्थापारेहारायैवमेव वक्तव्यमित्याहुः । अपरे तु प्राणिक-
 र्भवशात्सृष्टिकालेऽभिव्यक्त्युन्मुखीभूतानभिव्यक्तनामरूपावच्छिन्नं सत्स्वरूपचैतन्यमेवौ-
 न्मुख्यस्य कादाचित्कत्वात्कादाचित्कमीक्षणमित्याहुः । अन्ये त्वीक्षणवाक्यस्य कारणै-
 स्याचैतन्यव्यावृत्तिपरत्वादीक्षणे तात्पर्याभावाच्च न तत्र भूयानाग्रहः कर्तव्य इत्याहुः ।
 नुशब्दो वितर्कार्थ इति मनसि निधायाऽऽह—न्विति । लोडर्थस्य विध्यादेः स्वात्म-
 न्यसंभवालोढो लडर्थत्वमाह—सृज इति । अहमितीत्यस्येत्येति पूर्वोक्तान्वयः ॥

स इमाल्लोकानसृजत ।

एवमीक्षित्वाऽऽलोच्य स आत्मेमाल्लोकानसृजत सृष्टवान् । युथेह
 बुद्धिमांस्तक्षादिरेवंप्रकारोन्प्रासादादीन्सृज इतीक्षित्वैक्षानन्तरं प्रासा-
 दादीन्सृजति तद्वत् ।

ईक्षणस्य पूर्वकालीनत्वं वदन्सृष्टिहेतुत्वमाह—एवमिति । अत्रेक्षणपूर्वकसृष्ट्युक्तेः
 प्रयोजनं स्रष्टुश्चेतनत्वासिद्धिरेवेत्यभिप्रेत्य तथाविधस्य ईक्षणश्चेतनत्वमुदाहरति—अथेति ।

ननु सोपादानस्तक्षादिः प्रासादादीन्सृजतीति युक्तं निरुपादान-
 स्त्वात्मा कथं लोकांन्सृजतीति । त्रैष दोषः । सलिलफेनस्थानीये आत्म-
 भूते नमरूपे अव्याकृते आत्मैकशब्दवाच्ये व्याकृतफेनस्थानीयस्य
 जगत उपादानभूते संभवतः । तस्मादात्मभूतनामरूपोपादानभूतः सन्स-
 र्वज्ञो जगन्निर्मिमीत ईत्यविरुद्धम् ।

अस्तीक्षितुस्तक्षादेर्वाद्युपादानकारणसहितत्वात्प्रासादादिस्रष्टृत्वं युक्तम् । इह
 त्वात्मा वा इदमेक एवेत्युक्तस्याद्वितीयत्वेनोपादानकारणान्तरामावात्स्रष्टृत्वं न युक्त-
 मिति शङ्कते—न्विति । न च बहु स्यां प्रजामेयं तदाऽऽत्मानं स्वयमकुरुतेति

१ ख. 'मेवेष्टव्य' । २ ड. 'रणाचै' । ३ ग. घ. 'णचै' । ४ ग. 'तन्यावृ' । ५ च. 'रान्मु-
 ज्यप्रा' । ६ क. ग. ड. 'क्षित्वाऽन' । ७ च. 'त्वेक्षणान' । ८ क. ग. ड. 'ति । तत्रे' । ९ क.
 तक्षादेश्चे' । १० छ. 'कादीन्सृ' । ११ ख. 'ति । स्रष्टृत्वं द्वे' । १२ ख. 'दानः सं' । १३ च. छ.
 ज. 'नतः स सर्व' । १४ ख. 'इति न वि' । १५ ख. 'दादेः स' । १६ ख. 'अयेति त्र' ।

श्रुत्याऽऽत्मन एवोपादानत्वान्नोपादानान्तरापेक्षेति वाच्यम् । वियदादेर्व्यावहारिकत्वेन घटादिवत्परिणामत्वात्तस्य परिणाम्युपादानं वक्तव्यम् । न चाऽऽत्मा तथा भवितुमर्हति तस्य निरवयवत्वेनापरिणामित्वादिति भावः । तत्र वियदादेः परिणामित्वमङ्गीकृत्य तत्रानभिव्यक्तनामरूपावस्थं बीजभूतमव्याकृतं तदेदं तद्व्याकृतमासीत्तम आसीत्, मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतिसिद्धं परिणाम्युपादानमस्तीत्यार्हं—नैष इति । आत्मभूत इत्यनेनानभिव्यक्तनामरूपशब्दिताव्याकृतसयाऽऽत्मन्यम्यस्तत्वेन परिणममानविद्याधिष्ठानत्वेनाऽऽत्मनो विवर्तोपादानत्वं तयोरात्ममात्रत्वेन मृषात्वादात्मनोऽद्वितीयत्वं च न विरुध्यत इति दर्शयति—नामरूपे इति । तदाश्रयमव्याकृतमित्यर्थः ।

अथवा यथा विज्ञानवान्मायावी निरुपादान आत्मानमेवाऽऽत्मानन्-
रत्वेनाऽऽकाशेन गच्छन्तमिव निर्मिमीते तथा सर्वज्ञो देवः सर्वशक्ति-
र्महामाय आत्मानमेवाऽऽत्मानन्तरत्वेन जगद्रूपेण निर्मिमीत इति युक्त-
तरम् । एवं च सति कार्यकारणोभयासद्वाद्यादिपक्षाश्च न प्रसज्यन्ते
सुनिराकृताश्च भवन्ति ।

इदानीं घटादिष्वपि विवर्तितैव परिणामो नाम विवर्तान्यो नास्त्येव विवर्त इति परिणाम इति च पर्याय इत्यारम्भणाधिकरणन्यायेन विवर्ततया सिद्धे विकारेऽप्यात्म-
कृतेः परिणामादिति सूत्रकारेण परिणामशब्दप्रयोगाच्च सिद्धं तर्षं च सत एवोपादा-
नत्वम् । माया तु सहायमात्रमित्यभिप्रेत्याऽऽत्मनि चैवं विचित्राश्च ह्रीति सूत्रावष्ट-
म्भेन परिहारान्तरमाह—अथवेति । विज्ञानवानिति । आकाशेन गच्छन्तमिव स्थितमात्मानन्तरं स्वक्षयामीति ज्ञानवानित्यर्थः । इदं च विशेषणमीक्षणस्य स्रष्टृत्वस्य च शुक्तिरजतादौ विवर्तेऽदर्शनात्कार्यस्य तत्तुल्यत्वेन तदुभयं न स्यादिति शङ्कानि-
रासार्थं तन्निरासश्च मायाविनिर्भिते विवर्ते तदुभयदर्शनादिति । निरुपादान इति । स्वव्यतिरिक्तोपादानरहित इत्यर्थः । सर्वशक्तित्वे हेतुमाह—महामाय इति । आत्मानन्तरत्वेति । आत्मभिन्नत्वेनेत्यर्थः । युक्ततरमिति । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते मायर्थो ह्यन्यदिव भवति बहु स्यां प्रजायेय वाचारम्भणं विकारोऽपागादश्वेरग्नि-
त्त्वमित्यादिबहुश्रुतिसंमतत्वादित्यर्थः । एवं च सतीति । सत एवाऽऽत्मनः कार्य-
कारणरूपेणावस्थानाङ्गीकारानिर्हेतुकमेव कार्यमुत्पद्यत इति यद्वच्छावादिनाम् ,

१ ख. 'वः । अत्र । २ क. ग. ड. 'द्वितीश्रु' । ३ ख. ग. 'ह । नायमिति । ४ क. ख. ग. घ. ड. च. ज. 'शे ग' । ५ ख. ग. ड. 'च्छन्तिव । ६ ग. ड. च. युक्तन्तर' । ७ ख. घ. 'द्वादिति' । घ. छ. 'द्वादप' । ज. 'द्वाद' । ८ ख. 'त्र चाऽऽत्मन ए' । ९ ख. 'ति द्वितीयस्य प्रथमपादे सू' । १० ग. घ. ड. 'त्वे त' । ११ ग. तत्रस्या' । १२ क. ग. घ. छ. 'हेतुः । म' । १३ ग. ड. युक्तन्तर' । १४ ख. 'आ त्वय्य' । १५ ख. कारणकार्यरू' ।

असदेव कार्यमुत्पद्यत इति नैयायिकानाम्, उभयमप्यसदिति शून्यवादिनां पक्षः । आदिशब्देन सदेव कार्यमुत्पद्यत इति सांख्यादीनां परिणामपक्ष उक्तः । अत्र पक्षशब्देन तत्तत्पक्षोक्तदोषा लक्ष्यन्ते । तत्रासत्कारणपक्षे दध्याद्यभिनां दुग्धाद्यन्वेषणं न स्यादिति दोषः । असत्कार्यपक्षे त्वसतः सत्त्वापत्तिः शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गश्च दोषः । परिणामवादे च तस्य पूर्वमेव कारणे सत्त्वात्कुलालादिकारकव्यापारादिवैयर्थ्यं पूर्वमसत्त्वे कारणस्यैवावस्थान्तरापत्तिलक्षणपरिणामत्वानुपपत्तिः । उत्पत्त्यनन्तरमसत्त्वे ततो व्यवहारासिद्धिरपरोक्षत्वानुपपत्तिश्चेति दोषः । उभयासत्त्वे चोभयपक्षोक्तदोषास्ते विवर्तवादे न प्रसज्यन्त इत्यर्थः । यद्वाऽस्माभिर्विवर्तवादस्याङ्गीकारोत्परिणामादिपक्षाङ्गीकारे परपक्षाङ्गीकारलक्षणां दोषां भवेदिति यच्छङ्क्यते तन्न संभवीत्याह—एवं च सतीति । सुनिराकृताश्चेति । विवर्तवादस्यैव परिग्रहेण पक्षान्तरेषु दोषसूचनाद्वितीयात्मनस्तद्विपरीतप्रपञ्चाकारताभिधायिन्या बहु स्यामिति श्रुत्या विवर्तवादस्यैव परिगृहीतत्वेन पक्षान्तराणां श्रुतिबाह्यत्वाच्च ते निराकृता भवन्तीत्यर्थः ।

कालौकानसृजतेत्याह—

अम्भो मरीचीर्मरमाप्नोऽद्भोऽम्भः परेण
दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः
पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ॥

अम्भो मरीचीर्मरमाप्नोऽद्भोऽम्भः इति । आकाशादिक्रमेणाण्डमुत्पाद्याम्भः प्रभृतीलौकानसृजत । तत्राम्भःप्रभृतीन्स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः । अदस्तदम्भःशब्दवाच्यो लोकः परेण दिवं द्युलोकात्परेण परस्तात्सोऽम्भःशब्दवाच्योऽम्भोभरणात् । द्यौः प्रतिष्ठाऽऽश्रयस्तस्याम्भसो लोकस्य । द्युलोकादधस्तादन्तरिक्षं यत्तन्मरीचयः । एकोऽप्यनेकस्थानभेदत्वाद्बहुवचनभाच्मरीचय इति । मरीचिभिर्वा रश्मिभिः संबन्धात् । पृथिवी मरो अग्र्यन्तेऽस्मिन्भूतानीति । या अधस्तात्पृथिव्यास्ता आप उर्ध्वन्त आमोतेल्लोकाः । यद्यपि पञ्चभूतात्मकत्वं लोकानां तथाऽप्यन्वाहुल्यादंन्नामभिरेवाम्भो मरीचीर्मरमाप्नो इत्युच्यन्ते ॥

१ ग. घ. ड. तत्प' । २ क. घ. ड. सत्ताप' । ३ ख. 'पारवै' । ४ क. ग. घ. ड. 'णामित्वा' । ५ ख. 'त्तिश्च दो' । ६ ख. 'दोषः । ते वि' । ७ क. 'रातत्प' । ८ ख. 'क्षानङ्गी' । ९ क. ग. ड. 'णोक्तदो' । १० ख. 'पो न सं' । ११ क. ग. 'च्छङ्क्येत तं' । १२ क. 'त्याचैते' । १३ ख. ड. 'च्यो लोकः । अपां भर' । १४ च. 'च्यो लोके व्याप्यान्तर्भर' । १५ च. छ. ज. 'भेदाद्' । १६ ख. 'रीचि' । १७ ख. घ. 'च्यन्ते । सर्वप्राणिकर्मफलोपादाना उपभोगस्थानभूता आ' । १८ क. ग. 'दम्भुनाम' ।

लोकानां भौतिकत्वादण्डान्तर्वर्तित्वाच्च भूतसृष्टितत्पञ्चीकरणाण्डसृष्टयनन्तरं तत्सृष्टि-
रिति गुणोपसंहारन्यायमाश्रित्याऽऽह—आकाशादीति । स्वयमेव व्याचष्ट इति ।
तेषां लोकेष्वप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । द्युलोकात्परस्ताद्ये महारादयो लोका यश्च तस्या-
म्भतो लोकस्याऽऽश्रयो द्युलोकस्ते सर्वेऽम्भःशब्देनोच्यन्ते । वृष्टयम्भसस्तत्र विद्यमान-
त्वादित्याह—अद ईत्यादिना । अन्तरिक्षं मरीचय इत्यस्यार्थमाह—द्युलोकादिति ।
मरीचिशब्देन सूर्यकिरणसंबन्धादन्तरिक्षलोकं लक्षयित्वा तस्यैकत्वेऽपि प्रदेशभेदाद्बाहु-
वचनं युक्तम् । इदानीं बहूनां मरीचीनां लक्षकत्वात्तत्कृतं बाहुल्यं गङ्गायां घोष
इत्यत्र लक्षकगतस्त्रीत्वमिवेत्याह—मरीचिभिर्वेति । न तु मरीचिशब्देनान्तरिक्षलो-
कस्वीकारे मरीचिसंबन्धो निमित्तान्तरमुच्यत इति भ्रमितव्यम् । एतद्विज्ञेयस्य निमि-
त्तान्तरस्य पूर्वमनुक्तत्वेन विकल्पार्थकश्चाशब्दायोगात् । आप उच्यन्त इति । अधो-
लोकवासिभिर्जीवैराप्यमानत्वाद्युपेतोर्धोतोरर्थयोगात्ते लोका आप इत्युच्यन्त इत्यन्वयः ।
ननूक्तानां लोकानां पञ्चभूतसंबन्धाविशेषाद्भूतान्तरेण पृथिव्यादिनोपरितनलोका लक्ष्य-
न्तान्तरिक्षस्य मरीचिव्यतिरिक्तपदार्थान्तरेण मेघादीनांऽपि संबन्धात्तेन स लोकः
पृथिव्यास्ततोऽधोलोकानां च मरणासिव्यतिरिक्तगमनादिक्रियान्तरेणापि योगात्क्रियान्त-
रेण ते लक्ष्यन्तामिति शङ्कते—अम्भपीति । भूतात्मकत्वमिति । भूतसंबन्धित्वमि-
त्यर्थः । इदमुपलक्षणं मेवादिपदार्थान्तरसंबन्धोऽपि वर्तत इत्यपि द्रष्टव्यम् । अम्भ-
आदीनामेव तेषु लोकेषु प्राचुर्यात्तेरेव ते लोका लक्षणीयाः प्राचुर्येण व्यपदेशा भव-
न्तीति न्यायादिति परिहरति—तथाऽपीति । अन्वाहुल्यादित्युपलक्षणं मरीच्यादीना-
मपि बाहुल्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्नामभिरित्यत्रापि मरीच्यादीनामभिरित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । यथाश्रुतेऽवात्मकत्वेनाम्भआदिशब्दलक्षकत्वानुक्तेर्लोकानां शङ्कानुपपत्तेर्मरी-
च्यादीनामन्नामत्वाभावादप्यशब्दस्योप्यासिक्रियार्थत्वेत्वेरन्नामत्वाभावेनान्नामभिरितिपरि-
हारानुपपत्तेश्चेति । उपरितनलोकाद्वृष्टिद्वारेणाऽऽगतमम्भ एवास्माभिः साक्षानुपलभ्यते
न तु भूतान्तरमित्यस्मद्दृष्ट्याऽन्वाहुल्यमुपरितनलोकानामूर्ध्वलोकानामिप्राण्यपेक्षयाऽधो-
लोकगामिनां प्राणिनां पुराणेषु बाहुल्योक्तेर्वहुभिराप्यन्तेऽधोलोका इत्यधोलोकेषु तत्क-
र्तृकात्तेरपि बाहुल्यं पृथिव्यामतिशीघ्रं प्राणिनां मरणात्तस्यापि तत्र बाहुल्यमन्तरिक्षस्य
तु मरीचिबाहुल्यं प्रसिद्धमेवेति ज्ञेयम् । अम्भो मरीचिर्मरमाप इत्युच्यन्त इति ।
एतैर्नामभिरुच्यन्त इत्यन्वयः ॥

१ क. ग. ड. 'छिस्तत्प' । २ ख. इति । अ. ३ ग. घ. ड. 'वनमित्युक्त' । ४ ख. 'कृतबा' ।
५ क. ग. ड. 'बन्धाभिभि' । ६ क. 'वनि' । ७ ख. घ. 'मितस्य' । ८ ख. 'व्यादीनामुप' । ९ क.
ग. घ. ड. 'ना सं' । १० ख. 'रेणैव ल' । घ. 'रेणैव ते' । ११ ख. इति द्र. १२ क. ग. ड. 'पु
तेषु लो' । १३ क. 'अम्बुनाम' । १४ क. ग. घ. ड. 'स्याऽऽसि' । १५ ग. 'गाम्यपे' । १६ ग. घ.
'पि बा' । १७ ख. लर्थः ।

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ।

सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतांश्चतुरो लोकान्सृष्ट्वा—स ईश्वरः पुनरेवेक्षत । इमे न्वम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः । तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालाँल्लोकानां पालयितृषु सृजै सृजेऽहमिति ।

अत्राऽऽत्मा वा इत्युक्तात्मज्ञानेन संसारी मोचयितव्यत्वेन विवक्षितः । असंसारिणो मोक्षानुपपत्तेः । संसारश्च संसरणाधिकरणलोकांस्तदुपाधिभूतं लिङ्गशरीरं तदभिमानिनो देवांस्तदधिष्ठानं स्थूलशरीरं संसाररूपाशनायादींस्तदभिमानिनं तद्गोक्तारमन्तरेण नोपपद्यत इति तस्य सर्वस्य सृष्टिमयमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेन क्रमेण वक्ष्यन्संसरणाधिष्ठानलोकसृष्टिमुक्त्वा तत्पालयितृदेवतासृष्ट्युक्तिव्याजेन समष्टिस्थूलशरीरस्य समष्टिलिङ्गशरीरस्य तदभिमानिनां देवानां च सृष्टिं वक्तुमारभते—स ईक्षतेति । तद्याचष्टे—सर्वप्राणीति । ऋद्धस्य तदुपादानस्य तत्साधनस्य चाधिष्ठानभूतानित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वाद्गुणशब्दस्तुशब्दार्थं वैलक्षण्यं लोकानामाहेत्याह—इमे न्विति । अहमितीत्यस्येक्षतेति पूर्वोणान्वयः ।

एवमीक्षित्वा—

सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्भृत्यामूर्छयत् ॥

सोऽद्भ्य एवाप्पधानेभ्य एव पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन्सृष्ट्वांस्तेभ्य एवेत्यर्थः । पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्भृत्याभ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्छयन्मूर्छितवौ नसंपिण्डितवान्स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः ॥

समष्टिलिङ्गशरीरस्य तदभिमानिनां विराडवयवजन्यत्वात्तदर्थं विराट्सृष्टिमाह—एवमीक्षित्वेति । यद्यपि लोकोत्पत्तेः पूर्वमेवाण्डोत्पत्तिरुक्ताऽऽद्भुत्याद्याम्भःप्रभृतीन्लोकांश्चमृजतेति भाष्येण तथाऽपि सैवोत्पत्तिरिहानूद्यते लोकपालमृष्ट्यर्थमिति न विरोध इति भावः । अद्भ्य ऋवेत्येवकारार्थमाह—येभ्य इति । कुलालः पृथिव्याः सकाशान्मृत्पिण्डमिवेत्यन्वयः । स्वावयवमेति । भूतानां परस्परावयवसंयोजनमतिश्लिष्टसंयोगस्तेनेत्यर्थः ॥

१ ड. 'मे नु त्वम्भः' । २ क. ग. घ. ड. 'देतेषां' । ३ क. 'लकदे' । ४ ख. 'सृष्टीक्षणद्वारा' । ५ क. ख. 'ब्दार्थो वै' । ६ क. 'ह' । न्विति । ग. ड. 'ह' । नु-न्विति । ७ क. 'मिख' । ८ ख. 'नेभ्यः' । ९ ख. छ. 'रुषप्रका' । १० ख. 'अत्संमूर्छि' । ११ क. ग. ड. 'वान्पिण्डि' । १२ ग. घ. 'संप्रयो' । १३ ख. भाष्यकारेण । १४ क. घ. ड. 'संप्रयो' ।

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डम् ।

तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् । तदभिध्यानं संकल्पं कृत-
वानित्यर्थः । “ यस्य ज्ञानमयं तपः ” इत्यादिश्रुतेः । तस्याभितप्त-
स्येश्वरसंकल्पेन तपसाऽभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं
सुषिरमजायत । यथा पक्षिणोऽण्डं निरभिद्यतैवम् ।

विराडुत्पत्तिमुक्त्वा तदवयवेभ्यो लोकपालोत्पत्तिमाह—तं पिण्डमित्यादिना ।
तपःशब्देनाभिध्यानशब्दितं ज्ञानमुच्यते न कृच्छ्रादीत्यत्र श्रुतिमाह—यस्येति । यस्य
ज्ञानमेव न कृच्छ्रादीत्यर्थः ।

सुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासि-
काभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येताम-
क्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां
कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत
त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो
हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा
नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः
शिश्रं निरभिद्यत शिश्राद्रेतो रेतस आपः ॥
इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तस्मान्निर्भिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्तत तदधिष्ठाताऽग्निस्ततो
वाचो लोकपालः । तथा नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः
प्राणाद्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति ।
अक्षिणी कर्णौ त्वग्घृदयमन्तःकरणाधिष्ठानं मनोऽन्तःकरणं नाभिः
सर्वपार्श्वबन्धनस्थानम् । तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रि-

यमुच्यते । तस्याधिष्ठात्री देवता मुच्युः । यथाऽन्यत्र तथा शिश्रं तिर-
भिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं रेतो रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसोच्यते
रेतस आप इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पुण्ड्रपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतवैतरेयोपनिषद्भाष्ये
प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ततो वाचो लोकपालोऽग्निर्वागधिष्ठाता निरवर्ततेत्यन्वयः । यद्यपि वागादिकरण-
जातमपञ्चीकृतभूतकार्यं न मुखादिगोलकार्यं तथाऽपि मुखाद्याश्रये तदभिव्यक्तेर्मु-
खाद्वागित्युक्तम् । नासिकास्यां प्राण इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणवृत्तिसहितं घ्राणेन्द्रि-
यमुच्यते । अधिष्ठानमिति । गोलकमित्यर्थः । तत्रगोलकम् । लोमेति लोमसहचरितं
स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते । आपधिवनस्पतय इत्योषध्याद्यधिदेवता वायुरुच्यते । चित्तं तु
ज्ञेयो हृदयं हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं ज्ञेत्यादौ हृदयशब्दस्यान्तःकरणार्थत्वदर्शनान्मनःश-
ब्देनापि तस्यैवाभिधाने पौनरुक्त्यमित्यत आह—हृदयमिति । अन्तःकरणाधिष्ठानं
हृदयकमलमुच्यत इत्यर्थः । सर्वप्रार्णवन्धनस्थानमिति । गुदमूलमित्यर्थः । अपान-
शब्देन पाचिविन्द्रियलक्षणायां संबन्धमाह—अधेनेति । ननु शिश्रं निरभिद्यतेति
पर्याये शिश्वरेतसोरुत्पत्त्यभिधाने स्त्रीयोन्यादेरुत्पत्तिरनुक्ता स्यादित्याशङ्क्य शिश्व-
शब्देनोपस्थेन्द्रियस्थानं लक्ष्यते रेत इति तद्विसर्गार्थत्वेन तत्सहितमुपस्थेन्द्रियमुपश-
शब्देन तल्लक्षितपञ्चभूतोपाधिकः प्रजापतिश्चोच्यत इत्याह—यथेति । यथाऽन्यत्र
पर्यायान्तरे स्थानं करणं देवता चेति त्रयमुक्तमेवमिहापि शिश्रादिशब्दैश्चयमप्युच्यत
इत्यर्थः । रेत्न इति । इन्द्रियमुच्यत इत्यन्वयः । तल्लक्षणायां संबन्धमाह—सह रेतसिति ।
रेतसा सहितं तत्संबन्धमित्यर्थः । संबन्धमुपपादयति—रेतोविसर्गार्थत्वादिति ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचिताया-

वैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ।

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्पर्यवे प्रापतन् ।

ता एता अग्न्यादयो देवता लोकपालत्वेन संकल्प्य सृष्टा ईश्वरेणा-
स्मिन्संसारार्णवे संसारसमुद्रे महत्याविद्याकामकर्मप्रभवदुःखोदके तीव्र-

१ क. ग. घ. 'रेवि' । २ स. 'ते रेत इति रे' । ३ ख. 'यं तत्र मु' । ४ घ. 'न प्राणद
शेनात्प्राण' । ५ क. 'मुक्तम् । अ' । ६ ख. ग. 'ज्ञं चे' । ७ क. ग. घ. ङ. 'लमित्य' । ८ क. ख
'णनिव' । ९ क. ग. घ. ङ. 'पान इतीति ।

रोगजरामृत्युमहाग्राहेऽनादावनन्तेऽपारे निरालम्बे विषयेन्द्रियजनितसु-
खलवलक्षणविश्रामे पञ्चेन्द्रियार्थतृष्णारुतविक्षोभोत्थितानर्थशतैर्महोर्भौ-
महौरौरवाद्यनेकनिरयगतहाहेत्यादिकूजिताक्रोशानोद्धतमहारवे सत्यार्ज-
वदानदयार्हिंसाशमदमधृत्याद्यात्मगुणपाथेयपूर्णज्ञानोडुपे सैत्सङ्गसर्व-
त्यागमार्गे मोक्षतीर एतस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतन्पतितवत्यः ।

एवं समष्टीनामिन्द्रियाणां तदभिमानिदेवतानां चोत्पत्तिमुक्त्वाऽथ तासां देवतानां
भोगयोग्याल्पव्यष्टिदेहसृष्टिं तेषु देवतानां भोगार्थं व्यष्टिरूपेण प्रवेशं च विवक्षुस्तदु-
पोद्धातत्वेन क्षुत्पिपासयोः सृष्टिं दर्शयति—ता एता इति । तच्छब्दार्थमाह—
अन्नेयादय इति । एतच्छब्दार्थमाह—लोकपालत्वेनेति । अशनायादिमृष्टद्युपयो-
गित्वेनैतासां स्वरूपाज्ञानपूर्वकं संसारे ब्रह्माण्डरूपे पतितत्वमासक्तत्वं तन्मात्रत्वाभिमां-
नेर्न यद्वद्धत्वं तदाह—अस्मिन्निति । अर्णवसादृश्यमाह—अविद्येत्यादिना ।
अविद्यादिप्रभवं दुःखमेव दुष्प्रवेशनगुणेनोदकमिवोदकं यस्मिंस्तीव्ररोगादय एव भयं-
करत्वेन ग्राहा नक्रादयो यस्मिंस्तत्त्वज्ञानमन्तरेण विनाशाभावादनन्तेऽज्ञानामुत्तराव-
ध्यभावेनाप्युरे विश्रामस्थानाभावेन निरालम्बे । समीचीनविश्रामस्थानाभावेऽपि तदाभा-
सोऽस्तीत्याह—विषयेन्द्रियेति । विषयेन्द्रियसंबन्धजनितमुखेलशरूपो विश्रामो यस्मि-
न्पञ्चेन्द्रियाणामर्थेषु विषयेषु शब्दादिषु या तदु तृष्णा सैव मारुतस्तत्कृतो यो विक्षो-
भुस्तेनोत्थितान्यनर्थज्ञानानि विषयसंपादनादिना क्लेशास्त एवोर्भयो यस्मिन्महारौरवाद्य
एवात्रेके निरया नरकविशेषास्तद्भूतानां गर्भवासंतन्निष्क्रमणवाल्यादयो मरणान्ता येऽ-
नेके निरया दुःखजनकत्वात्तद्भूतानां च यानि ह्रा हेत्यादीनि कूजितानि स्वल्पध्वनय
आक्रोशानानि महाध्वनयस्तदुद्धूतो महाध्वो यस्मिन् । महापातकाद्यनेकनिरयेति पाठे
महापातकजन्या निरया इति द्रष्टव्यम् । संसारार्णवस्यैवंभूतत्वे तस्य तरणासंभवान्मो-
क्षशास्त्रानर्थैर्मित्याशङ्क्याविवेकिनां तथात्वेऽपि विवेकिनां तत्तरणोपायोऽस्तीत्याह—
सत्येति । सत्यादयो य आत्मगुणस्त एव प्राथेयं पथ्यशनं तेन पूर्णज्ञानमेवोद्धुपं प्लवो
यस्मिन् । सत्सङ्को गुरुसंपत्तिः सर्वत्यागः संन्यासस्तावेव मार्गो ज्ञानोडुपप्रवृत्तिहेतुर्यस्मि-
न्मोक्षे सति पुनः संसारार्णवस्पर्शाभावात्स एव तीरवृत्तिर्यस्मिन्नेतस्मिन्प्रत्यक्षसिद्धेऽर्णव
इत्यर्थः । अत्र पुनर्न नामाऽऽत्मस्वरूपाज्ञानेन संसारेऽहंमभिमानेन सक्तत्वम् ।

१ ख. घ. ड. च. 'तृष्णामार' । २ क. ग. घ. ड. च. 'तसहस्रोर्मिमाले महा' । ३ क.
ग. घ. ड. 'हापातकाद्य' । ४ क. ग. घ. 'त्याध्यात्म' । ज. 'त्याद्यध्यात्म' । ५ घ. च. छ. सत्संयो-
गस' । ६ क. ग. घ. ड. 'इन्द्रियाद्या' । ७ क. 'भिधाने' । ८ क. ग. 'न वद्ध' । ९ ख. ट.
तृष्णा । १० क. ग. घ. ड. 'सस्तभि' । ११ ख. 'क्यमाश' । १२ ग. ड. तर' । १३ क. ड.
'यो येऽध्यात्म' । १४ क. ख. पूर्णं ज्ञा' । १५ क. गुरुपसत्तिः । १६ ख. 'संगतिः स' । १७ घ.
'वत्याभा' । १८ ख. 'रमिष तीर' । १९ ख. ट. नाम स्व' । २० क. 'हमित्यभि' ।

तस्मादन्त्यादिदेवताप्यलक्षणाऽपि या गतिर्व्याख्याता ज्ञानकर्म-
समुच्चयानुष्ठानफलभूता साऽपि नालं संसारदुःखोपशमायेत्ययं विवक्षि-
तोऽर्थोऽत्र यत् एवं तस्मादेवं विदित्वा परं ब्रह्माऽऽत्माऽऽत्मनः सर्व-
भूतानां च यो वक्ष्यमाणविशेषणः प्रकृतश्च जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारहेतु-
त्वेन सर्वसंसारदुःखोपशमनाय वेदितव्यः । तस्मात् “एष पन्था एत-
त्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं यदेतत्परब्रह्मात्मज्ञानम् । “ नान्यः पन्था विद्यतेऽ-
यनाय ” इति मन्त्रवर्णात् ।

ननु संसारार्णवपतितत्वं वक्ष्यमाणाशनायादियोग इत्यादिसर्वोऽपि बन्धस्तदभिमा-
निनो जीवस्य वक्तव्यो न देवतानाम् । न च तातामपि तत्राभिमानोऽस्तीति तदुक्त-
मिति शङ्कनीयम् । तथाऽपि प्राधान्यतोऽभिमानिनं जीवं विहायप्राधान्यतोऽभिमानिनीषु
तदुक्तेरभिप्रायो वक्तव्य इत्यत आह—तस्मादिति । यस्मात्संसारार्णवपतितत्वं
तासां तस्मादित्यर्थः । महारौरवाद्यनेकनिरयगतिरिवेति पाठ उक्तनिरयगतिर्यथा दुःखो-
पशमाय नालं तथा साऽपि नालमिति पूर्वणान्वयः । तद्विवक्षाया अपि प्रयोजनमाह—
यत् एवमिति । एवं विदित्वेति । नालमिति विदित्वेत्यर्थः । आत्मनः सर्वभूतानां
चाऽऽत्मा य आत्मा वा इदमित्यादिना जगदुत्पत्त्यादिहेतुत्वेन यः प्रकृतः स परं
ब्रह्म वेदितव्य इत्यन्वयः । नन्वेष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यमित्युपक्रम्योक्त्यमुक्त्य-
मिति वा इत्यादिना कर्मसंचन्धिसगुणब्रह्मात्मज्ञानस्थैवोक्तत्वात्तस्यैव मोक्षसाधनत्वं
नोक्तकेवलात्मज्ञानमात्रस्येत्याशङ्क्यैष पन्था इत्यादिना ब्रह्मात्मविज्ञानमेवोक्तं न कर्म-
समुच्चितं ज्ञानं तस्योक्तवाक्येन संसारहेतुत्वावगमनं सत्यत्वायोगादित्याह—तस्मादेष
पन्था इति । यस्मात्कर्मसहितस्य प्राणविज्ञानस्य संसारफलत्वं तस्मादेष्टं पन्था
इत्यनेन यदेतद्ब्रह्मात्मविज्ञानं तदेवोक्तमित्यन्वयः । “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इत्यनेनापि केवलात्मविज्ञानव्यतिरिक्तपथनिषेधादप्यु-
क्तमेव ज्ञानं पन्था इत्याह—नान्य इति । एष पन्था इति ब्रह्मात्मज्ञानमुपक्रम्य
मध्ये प्राणविज्ञानोक्तिस्तु प्राणोपासनया चित्तैकाग्र्ये सति तत्फलाच्च वैराग्ये सत्येष

१ छ. ज. 'दुःखापगमा' । २ च. 'शमनाये' । ३ छ. ज. 'येत्येवं वि' । ४ ग. ड. 'न
सं' । च. 'न स सर्व' । ज. ज. 'न स सं' । ५ झ. 'वेदुः' । ६ छ. ज. 'शमाय' । ७ क. ग. ड.
'स्व तदे' । ८ च. 'त्माविज्ञा' । ९ ट. 'पि प्रधानतो' । १० ट. 'याप्रधानतो' । ११ क. ग. घ.
ड. 'शमनाय' । १२ ख. ठ. 'तु त्र य' । १३ क. ग. घ. ड. 'ब्रह्मेति वे' । १४ ख. ट. 'दि ब्र' ।
१५ ख. ट. 'त्मज्ञा' । १६ ख. ट. 'तु इ' । १७ ख. ट. 'तु पदेन यु' । १८ ख. ट. 'मुक्त' । १९ क.
ग. घ. ड. 'श्रुत इत्ये' । २० ख. ट. 'त्मज्ञा' ।

३८ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[१ प्रथमाध्याये—

पुन्या इत्युपक्रान्तं मुख्यं ज्ञानं वक्तुं शक्यमित्याभिप्रायेणेति भावः । यद्यप्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे कर्ममार्गोऽपि प्रथिशब्दार्थत्वेनोक्तस्तथाऽपि ज्ञानमार्गोपायत्वेन स उक्तो न प्राधान्येनेति भावः ।

तमश्नोपिपासाभ्यामन्ववार्जत् ।

तं स्थानकरणदेवतोत्पत्तिबीजभूतं पुरुषं प्रथमोत्पादितं पिण्ड-
मात्मानमश्नोपापिपासाभ्यामन्ववार्जदनुगमितवान्संयोजितवानित्यर्थः ।
तस्य कारणभूतस्याश्नोपादिदोषवत्त्वात्तत्कार्यभूतानामपि देवतानाम-
श्नोपादिमत्त्वम् ।

ननु पिण्डस्याशनायादियोगे देवतानां कथं तद्वत्त्वं येन तासामन्नादनार्थमायतनप्रश्नः
स्याद्यस्मिन्प्रतिष्ठिता इत्यनेनेत्यत आह—वस्येति ।

ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्र-
तिष्ठिता अन्नमदाप्तेति ॥

तास्ततोऽश्नार्यापिपासाभ्यां पीड्यमाना एनं पितामहं सष्टारमब्रुव-
न्नुक्तवत्यः । आयतनमधिष्ठानं नोऽस्मभ्यं प्रजानीहि विधत्स्व । यस्मि-
न्नायतने प्रतिष्ठिताः समर्थाः सत्योऽन्नमदाप्नो भक्षयाम इति ॥

पितामहमिति । स्वजनकपिण्डजनकमित्यर्थः । अधिष्ठानमिति । शरीरमित्यर्थः ।
ननु विराड्देह एवाऽऽयतनं वर्तते इत्याशङ्क्य तस्यातिप्रौढत्वात्तमापूर्य तत्र स्थातुं
वयमसमर्था अन्नं च तद्देहपर्याप्तं संपादयितुमसमर्थाः, अतोऽस्मद्योगं व्यष्टिदेहं सृज-
स्वेत्युक्तवत्य इत्याह—यस्मिन्निति । यद्यप्यस्मदादिव्यष्टिदेहं विनाऽपि चरुपुरोडा-
शादिहविरदनमस्ति तथाऽपि तदपि हविरदनं व्यष्टिदेवतादेहमन्तरा नास्तीति भावः ॥

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन् वै नोऽयमलमिति ।

एवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो ग्रामं गवाकृतिविशिष्टं पिण्डं ताभ्य
एवाद्भ्यः पूर्ववत्पिण्डं समुद्धृत्य मूर्छयित्वाऽऽन्नमदर्शितवान् । ताः
पुनर्गवाकृतिं दृष्ट्वाब्रुवन् । न वै नोऽस्मदर्थमधिष्ठानायान्नमत्तुमग्रं
पिण्डोऽलं न वै । अलं पर्याप्तोऽत्तुं न योग्य इत्यर्थः ।

व्यष्टिदेहसृष्टिमाह—ताभ्य इति । मूर्छयित्वेति । निबिडतया परस्परावयवसंयो-

१ क. ग. 'तद्व्याख्या' । २ ट. 'नायाष्टि' । ३ क. ख. 'जाष्टि' । ४ ग. ड. 'नादि' । ५ ग.
ड. 'नादि' । ६ ग. घ. ड. छ. ज. 'नापि' । ७ ग. 'ष्टिम' । ८ घ. 'देह' । ९ क. ख. च. छ. ज.
'ष्टाया' । १० च. छ. ज. वै । प' । ११ छ. ज. 'सोऽत्तुमयो' ।

जनेन सृष्टेत्यर्थः । न योग्य इति । गोशरीरस्योपरिदन्तानामभावेन दूर्वादिमूलस्यो-
त्थातुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन् वै नोऽयमलमिति ॥

गवि प्रत्याख्याते ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन् वै नोऽयमलमिति
पूर्ववत् ॥

अश्वमिति । तस्योभयतोदन्तत्वेनोक्तदोषाभावादित्यर्थः । न वै नोऽयमलमिति ।
अश्वस्यापि विवेकज्ञानाभावादयोग्यत्वादित्यर्थः ।

**ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं ब्रूतेति
पुरुषो वाव सुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं
प्रविशतेति ॥**

सर्वप्रत्याख्याने ताभ्यः पुरुषमानयत्स्वयोनिभूतम् । ताः स्वयो-
निपुरुषं दृष्ट्वाऽखिन्नाः सत्यः सुकृतं शोभनं कृतमिदमधिष्ठानं ब्रूतेत्य-
ब्रुवन् । तस्मात्पुरुषो वात्र पुरुष एव सुकृतं सर्वपुण्यकर्महेतुत्वात् । स्वयं
चा स्वेनैवाऽऽत्मना स्वमायाभिः कृतत्वासुकृतमुच्यते । ता देवता
ईश्वरोऽब्रवीद्विष्टमासामिदमधिष्ठानमिति मत्वा सर्वे हि स्वयोनिषु
रमन्ते । अतो यथायतनं यस्य यद्वेदनादिक्रियायोग्यमायतनं तच्छ-
विशतेति ॥

गवाश्चग्रहणस्य सर्वतिर्यग्देहोपलक्षकत्वमभिप्रेत्योक्तम्—सर्वेति । स्वयोनिभूत-
मिति । स्वयोनिभूतविराट्पुरुषदेहसजातीयमित्यर्थः । यस्मात्स्वकीयपरितोषद्योत-
केन सुकृतं ब्रूतेत्यनेन शब्देन पुरुषदेहमुक्तवत्यस्तस्मात्तस्येदानीमपि सुकृतत्वमि-
त्याह—तस्मादिति । स्वयं वेति । ईश्वरेण स्वेनैव कृतं भूत्यादिकृतापेक्षया
सुकृतं सुष्ठु कृतमित्यर्थः । पृषोदरादित्वात्स्वयमितिस्थाने मुशब्द इत्यर्थः । एवं व्यष्टि-
देहमृष्टिमुक्त्वा तत्र करणानां देवतानां च व्यष्टिरूपेण प्रवेशमाह—ता देवता इति ।
इष्टत्वे हेतुमाह—सर्वे द्वीति । आयतनमिति । गोलकरूपं स्थानमित्यर्थः ॥

**अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्रावि-**

१ ड. 'रितनद' । २ ख. ट. 'न्ताभा' । ३ ड. 'कयत्वमित्य' । ४ ख. ट. 'ह्याने ता' ।
५ ख. च. छ. ज. ट. 'ते तथैवाश्च' । ६ ट. 'योनिं पु' । ७ ज. 'निभूतं पु' । ८ क. ग. 'न्ते ।
आलोक्य प्र' । ९ च. छ. ज. 'द्ववता' । १० ख. ट. 'भूतं वि' ।

शदिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवन-
स्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा
मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा
नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन्॥

तथाऽस्त्वित्यनुज्ञां प्रतिलभ्येश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृतादयोऽग्नि-
र्वागभिमानो वागेव भूत्वा स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तथोक्तार्थमन्यत् ।
वायुर्नासिके आदित्योऽक्षिणी दिशः कर्णावोषधिवनस्पतयस्त्वचं
चन्द्रमा हृदयं मृत्युर्नाभिमपः शिश्रं प्राविशन् ॥

राज्ञोऽनुज्ञां प्रतिलभ्य बलाधिकृतादयः सेनापत्यादयो नगर्यां यथा प्रविशन्ति
तद्वदीश्वरस्यानुज्ञां प्रतिलभ्याग्निः प्राविशादित्यन्वयः । यद्यपि वागभिमान्यग्निर्न तु
वागेव तथाऽपि तस्य वाचं विना प्रत्यक्षमनुपलब्धेस्तस्या अपि देवतां विना स्वविषय-
ग्रहणसामर्थ्याभावात्तयोरेकलोलीभावेनाभेदोक्तिरित्याह—वागेवेति । यद्यपि देवता-
नामैवेश्वरेण प्रवेशश्चोदितस्तथाऽपि करणैर्विना तासां साक्षाददनादिभोगासंभवात्तेषामपि
प्रवेशोऽर्थाच्चोदित एवेति तेषामपि स उक्तः ॥

तमर्शनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजा-
नीहीति ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभ-
जाभ्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्मा-
द्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते
भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं लब्धाधिष्ठानासु देवतासु निरधिष्ठाने सत्यावशनायापिपासे तृती-
यमब्रूतामुक्तवत्यावाभ्यामधिष्ठानमभिप्रजानीहि चिन्तय विधत्स्वे-

१ क. ग. ड. 'स्त्वित्याज्ञां' । २ क. ग. घ. ड. छ. ज. 'ता अग्न्याद' । ३ च. 'योऽग्न्या-
दयोऽग्नि' । ४ क. ग. घ. च. 'त्वा स्वयो' । ५ ख. ट. 'नामीश्व' । ६ क. ग. घ. 'नायापि' ।
७ ट. 'ति सु ते' । ८ ट. 'नायापि' । ९ ख. ग. घ. ड. 'नापि' । १० क. 'नीहीति चि' ।

त्यर्थः । स ईश्वर एवमुक्तस्ते अशनायापिपासे अव्रवीत् । न हि युवयोर्भाव-
रूपत्वाच्चेतनावद्भस्वैनाश्रित्यान्नात्तृत्वं संभवति । तस्मादेतास्वेन्नाग्न्या-
द्यामु वा युवां देवतास्वध्यात्माधिदेवतास्वाभुजामि हृद्विसंविभागेना-
नुगृह्णामि । एतासु भागिन्यौ यदेवत्यो यो भागो हविरादिलक्षणः स्यात्त-
स्यास्तेनैव भागेन भागिन्यौ भागवत्यौ वां करोमीति सृष्ट्यादावीश्वर एवं
व्यदधाद्यस्मात्तस्मादिदानीमपि यस्यै कस्यै च देवताया अर्थाय हवि-
रुह्यते चरुपुरोडाशादिलक्षणं भागिन्यावेव भागवत्यावेवास्यां देवताया-
मशनायापिपासे भवतः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयो-
पनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अशनायापिपासयोरपि व्यष्टिदेहेऽपि करणाधिष्ठातृदेवतासंबन्धं वक्तुं तयोः प्रश्न-
भवतारयति—एवमिति । निरधिष्ठाने सत्यावितिकार्रणीभूते विराड्देहेऽधिष्ठानविशेषो
यदि स्यादशनायापिपासयोरग्न्यादीनां मुखादय इव तदा व्यष्टिदेहेऽपि तदेव स्यात्त-
योरधिष्ठानं तेषामिव न त्वेतदस्ति । अतो निरधिष्ठाने ते इत्यर्थः । विधत्स्वेत्यनन्तरं
यस्मिन्प्रतिष्ठिते अन्नमदावेति शेषः । तत्राधिष्ठानविशेषस्तावद्युवयोः कारणे समष्टि-
देहेऽभावादिहापि नास्त्येव कारणपूर्वकत्वात्कार्येऽप्यधिष्ठानस्यादानं तु युवयोर्धर्मरूप-
त्वाद्धर्मिणमनाश्रित्य धर्मस्य स्वातन्त्र्यायोगाच्चेतनावर्द्धमर्माभूतदेवतागतमेवान्नादानं युवयो-
रित्याह—स ईश्वर इति । भावरूपत्वादिति । धर्मरूपत्वादित्यर्थः । धर्मिणोऽप्यचे-
तनस्य भोक्तृत्वाददर्शनाच्चेतनावद्भस्वित्युक्तम् । अध्यात्मेति । अध्यात्मदेवता व्यष्टिदे-
हंगतदेवता अधिदेवताः समष्टिविराड्देहगता हविर्भुजोऽग्न्यादयः प्रसिद्धास्तास्वित्यर्थः ।
वृत्तीति । भागेकदेशदानेनेत्यर्थः । एतदेव स्पष्टी करोति—एतासु भागिन्याविति ।
साक्षादेवतासु भागवत्त्वायोगाद्देवताभागेन भागवत्त्वमंशवत्त्वमुक्तमिति व्याचष्टे—अद्वे-
वृत्य इति । अद्वेवृत्यो यदेवतासंबन्धी यो भागः स्मात्तस्या देवतायाः संबन्धिना
तुनैव प्राग्मेवेत्यर्थः । हविराद्रीत्यादिशब्देन तत्तन्निन्द्रियविषयोऽपि गृह्यते । करोमीत्य-
नन्तरमुक्त्वेति शेषः । उक्तमर्थमिदानींतनव्यवहारेण दृढीकर्तुं तस्मादित्यादिवाक्यं तद्या-
चष्टे—यस्मादिति । यस्मात्सृष्ट्याद्वावेवं व्यदधात्तस्मादित्यर्थः । हविर्ग्रहणमुपलक्षणम-
धिदैवतं हविर्गृह्यतेऽध्यात्मदेवतायै शब्दादिविषयो गृह्यत इति योज्यम् । भागिन्या-

१ क. 'नापि' । २ ख. ट. 'स्त्वनधिकृत्या' । ३ घ. ड. च. छ. ज. 'तायै देवताया ।
४ क. 'नापि' । ५ क. ग. घ. 'नापि' । ६ ख. ट. 'रणम्' । ७ ख. ड. 'नापि' । ८ क. ख. ट.
'द्विमम्' । ९ क. ग. 'देहे गता । १० घ. 'ह्यगता । ११ ग. घ. 'ति । भागे' । १२ क. ग. घ.
ड. 'तेन' ॥

वेवेति । यद्यपि शब्दादिविषयेण हविषा चाग्न्यादिदेवतातृप्तौ तयोर्नाश एव दृश्यते न तु तद्भागेन भागित्वं तथाऽपि तयोः सर्वात्मना नाशे पुनः कालान्तरे ते न स्याताम् । अतः स्वरूपेण स्थितयोरेव तयोः कदाचिदिन्द्रियदेवतानां विषयोन्मुखतया प्रेरकत्वरूपं कार्योन्मुख्यं कदाचित्तद्भावरूपोपशान्तिरित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च हविषा देवता-
तृप्तावशनौयापिपासयोरपि तृप्तिरुपशान्तिर्दृश्यत इति तद्भागेन भागवत्त्वमुक्तमित्यर्थः । न च चक्षुरादिना रूपादिग्रहणदशायामशनौयापिपासयोर्न शान्तिर्दृश्यत इति न सर्वत्र भागवत्त्वं तयोरिति शङ्क्यम् । क्षुत्पिपासार्तस्यान्नपानदर्शनश्रवणादिनाऽन्नपानप्रत्यास-
त्तिपरितोषेण मनसि तृष्णा शान्तेव भाति । न तु यथापूर्वं बाधत इति चक्षुरादिष्वपि तयोर्भागवत्त्वमित्युक्तं सायणीयदीपिकायाम् । वस्तुतस्तृप्त्यशनौयापिपासाशब्देनेन्द्रि-
याणां स्वस्वविषयगोचरौ तृष्णाकामाबुच्येते । अन्नमदामेत्यन्नादन्नं स्वस्वविषयग्र-
हणमेव चक्षुरादीन्द्रियदेवतानां मुख्यादनासम्भवात् । तथा च रूपादिविषयग्रहणं
तत्तद्विषयगोचरयोस्तयोः शान्तिरस्तीति सर्वेन्द्रियेष्वपि तयोर्भागवत्त्वं युक्तमिति । न
चेन्द्रियदेवतातृप्तिव्यतिरेकेण न तयोः पृथक्त्वमिदं दृश्यत इति वाच्यम् । इन्द्रियदेव-
तानां स्वस्वविषयोन्मुखतया प्रेरकत्वरूपकार्योन्मुख्यनिवृत्तिरूपोपशान्तिरेव पृथक्तयो-
स्तृप्तिरस्तीत्युक्तत्वात् । यद्यप्यर्णवप्रवेशनमशनायादिमत्त्वं तन्निमित्तमन्नादनमित्यादि
सर्वं कार्यकरणसंघातपञ्जराध्यक्षस्य जीवस्य भोक्तुरेव नेन्द्रियदेवतानामशनौयापिपा-
सौदि तथाऽपि तस्य वस्तुतोऽभोक्तृब्रह्मभूतस्य स्वतो भोक्तृत्वायोगादिन्द्रियदेवताद्युपा-
धिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वादिसर्वसंसार इति वस्तुं तेष्वेव तमारोप्य श्रुत्योच्यत इति
न दोषः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचिता-
यामैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपा-
लाश्चान्नमेभ्यः सृज्या इति ।

स एवमीश्वर ईक्षत । कथमिमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च मया सृष्टा

१ क. ग. ङ. भागवत्त्वं तं । २ क. 'नापि' । ३ क. 'सिरूप' । ४ क. ग. घ. ङ. 'न्तिर्जा-
यत । ५ क. 'नापि' । ६ क. 'नापि' । ७ क. ख. ग. स्ववि' । ८ क. ग. 'ध्यद्' । ९ ख. घ. ट.
'ने तं' । १० क. 'नापि' । ११ ख. ट. 'सादीनां तं' । १२ च. ईक्षितवान् ।

अशनायापिपासाभ्यां च संयोजिताः । अतो नैषां स्थितिरन्नमन्तरेण
तस्मादन्नमेभ्यो लोकपालेभ्यः सृजै सृज इति । एवं हि लोक ईश्वरा-
णामनुग्रहे निग्रहे च स्वातन्त्र्यं दृष्टं स्वेषु तद्वन्महेश्वरस्यापि सर्वेश्वरत्वा-
त्सर्वान्प्रति निग्रहानुग्रहेऽपि स्वातन्त्र्यमेव ।

एवं भोगसाधनसृष्टिमृक्त्वा भोग्यसृष्टिं वक्तुमारभते—स पृथमिति । नृशब्दोक्तं
वितर्कं स्पष्टी करोति—लोका इत्यादिना । पूर्ववर्त्योक्तलोकपालप्रार्थनां विना स्वयमे-
वान्न स्रष्टुं वितर्कितवानित्युक्तेः प्रयोजनमीश्वरत्वज्ञापनमित्याह—एवं हीति ।

सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरज्जा-
यत या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत् ।

स ईश्वरोऽन्नं सिसृक्षुस्ता एव पूर्वोक्ता अप उद्दिश्याभ्यतपत् ।
ताभ्योऽभितप्ताभ्य उपादानभूताभ्यो मूर्तिर्घनरूपं धारणसमर्थं चराचर-
लक्षणमजायतोत्पन्नमन्नं वै तन्मूर्तिरूपं या वै सा मूर्तिरजायत ।

अप इति । पञ्च भूतानित्यर्थः । अभ्यतपदिति । एतेभ्यो भूतेभ्यो मनुष्यादीना-
मन्नभूता ब्रह्मादयो जायन्तां मार्जारादीनामन्नभूतानि मूषकादीनि जायन्तामिति पर्या-
लोचनं संकल्पं कृतवानित्यर्थः । मूर्तिशब्देन करचरणादिमतोऽभिधाने ब्रह्मादेरग्रहणं
स्यादत् आह—घनरूपमिति । कठिनमित्यर्थः । नृत्वमूर्तीनामपि वायुचन्द्रकिरणा-
दीनां सर्पादीन्प्रत्यन्नत्वमस्तीति तत्संग्रहार्थमाह—धारणसमर्थं चेति । शरीरधारण-
समर्थमित्यर्थः । चरेति । चरं मूषकाद्यवरं ब्रह्मादित्यर्थः । या वै सा मूर्तिरजायतान्नं
वै तदिति पूर्वोक्तान्वयः । तृच्छब्दार्थमाह—मूर्तिरूपमिति ।

तदेतत्सृष्टं पराङ्मयजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्-
न्नाशक्रांद्वाचा ग्रहीतुं स यद्वैनद्वाचाऽग्रहे-
ष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमन्नप्स्यत् ।

तदेतदन्नं लोकलोकपालैर्नामैर्योऽभिमुखे सृष्टं तद्यथा मूषकादिमार्जा-
रादिगोचरे सन्मम मृत्युरन्नाद इति मत्वा परागञ्चतीति ग्रहाङ्गसदृश-

१ क. 'नापि' । २ छ. ज. च यो' । ३ छ. ज. 'मेवैभ्यो' । ४ क. ग. ड. 'सृजा इ' ।
५ ख. च. छ. ज. ट. 'हे स्वा' । ६ क. ग. घ. ड. 'कं प्रकटी क' । ७ ख. ग. ट. 'कपा' । ८ क.
ग. ड. 'हुं त' । ९ ख. ट. 'दीनामपि स' । १० क. 'तदन्नं सृष्टं' । ११ ट. 'देतदभिसृष्टं' । १२ क.
ख. ग. छ. ज. ट. 'देतुद' । १३ ख. ग. 'वप' । १४ च. 'लाभार्थमिमुत्रोत्सृष्टं सय' । छ. ज.
'लाभार्थमिमुत्रे सृष्टं सय' । १५ ड. 'मभि' । १६ ख. 'सन्ने मृ' ।

नतीत्याजिघांसदतिगन्तुमैच्छत्पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः । तदन्नाभि-
प्रायं मत्वा स लोकलोकपालसंघातः कार्यकारणलक्षणः पिण्डः
प्रथमजत्वादन्यांश्चान्नादानपश्यंस्तदन्नं वाचा वदनैव्यापारेणाजिघृक्ष-
द्ग्रीतुमैच्छत्तदन्नं ज्ञाशक्रोश समर्थोऽभवद्वाचा वदनक्रियया ग्रीहीतुमुपा-
दातुम् । अ प्रथमजः शरीरी यद्यदि हैनुद्वात्राऽग्रहैष्यद्ग्रीहीतवान्स्यात्स-
र्वोऽपि लोकस्तत्कार्यभूतत्वादन्नमभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रपस्यत्तृप्तोऽभ-
विष्यत् । न चैतदस्यतो ज्ञाशक्रोद्वाचा ग्रीहीतुमित्यवगच्छामः पूर्व-
जोऽपि । समानमुत्तरम् ।

शब्दादिभोक्तृत्वमिन्द्रियदेवतोपाधिकं न स्वत आत्मन इत्यभिप्रायेण तेषां शब्दा-
दिभोगमुक्त्वेदानीमन्नपानभोक्तृत्वमप्यपानवृत्तिमत्प्राणोपाधिकं न स्वत आत्मन इत्य-
भिप्रायेण तस्याभोक्तृत्वं परिशेषानिर्धारयितुमाह—तदेनदिति । मृष्टं तत्पराङ्मुसदेत्य-
जिघांसदित्यन्वयः । पराङ्मुपदं व्युत्पादयति—परागश्चतीति । उक्तार्थे दृष्टान्त-
माह—युधेति । सत्वेत्यनन्तरं पराङ्मुच्यति तद्वदिति शेषः । अतिगन्तुमैच्छदिति ।
यद्यपि ब्रह्माद्यचेतनान्नस्य नैवमिच्छा संभवति तथाऽपि भोक्तृशरीरान्तर्गते प्रविष्टं किंतु
बहिरेव स्थितमित्यत्र तात्पर्यम् । कार्यकारणलक्षणः पिण्डस्तदन्नं वाचाऽजिघृक्षदि-
त्यन्वयः । नृद्धिदानीमिव प्रथममेवापानेनैवान्नजिघृक्षा तस्य किमिति नाऽऽसीदित्या-
शङ्क्य तस्येदानींतनशरीरपेक्षया प्रथमजत्वात्तदानीं चापानेनान्नार्देत्स्वयानिश्चयात्तस्य
वागादिनाऽन्नजिघृक्षा युक्त्याह—प्रथमजत्वादिति । अस्मदाद्यपेक्षयेत्यर्थः । यस्मि-
न्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेत्युपक्रान्तस्य व्यष्टिशरीरस्य समष्टिपिण्डापेक्षया प्रथमजत्वाभावा-
दपुत्रयुक्तजान्नित्यर्थः । वदनक्रियया प्रथमजस्य पिण्डस्य कारणस्यान्नग्रहणासामर्थ्यं
कार्यगतासामर्थ्येन द्रढयति—स प्रथमज इति । अत्र प्रथममन्नपदं गृहीतवान्स्यादि-
त्यत्र कर्मत्वेन संबध्यते । तत्कार्यभूतत्वादिति । तदनन्तरभूतत्वादित्यर्थः । इदानीं-
तनशरीरस्य पूर्वकालीनव्यष्टिशरीरकार्यत्वाभावादिति । अभिव्याहृत्येति । वाचकश-
ब्देनाभिधायेत्यर्थः । पूर्वज्जोऽपीत्यस्य ज्ञाशक्रोदिति पूर्वणान्वयः ।

तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोत्प्राणेन ग्रीहीतुं स
यदैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राय हैवान्नमत्रपस्य-

१ ख. 'त्वा लोकपा' । २ छ. ज. 'कपा' । ३ च. 'नद्वारे' । ४ च. 'युद्धेन तदन्नं वाचा' ।
५ ड. च. न त्वेत' । ६ क. ग. 'धिकमात्म' । ७ क. ख. ट. 'देवदि' । ८ क. ग. 'ष्टं परा' । ख.
'ष्टं सत्य' । ९ ख. घ. 'दजि' । १० क. ग. घ. ड. 'वाङ्मयेदा' । ११ क. ग. घ. ड. 'या तस्य
प्र' । १२ क. ख. 'दनत्व' । १३ क. ग. ड. 'जपि' ।

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स
यद्वैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्त-
च्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स
यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्त-
त्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्वैन-
त्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्म-
नसाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोन्मनसा ग्रहीतुं स
यद्वैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्व्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्य-
त्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छिश्नेन ग्रहीतुं
स यद्वैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्र-
प्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्य ग्रहो
यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः ।

तत्प्राणेन तच्चक्षुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा तन्मनसा तच्छिश्नेन तेन
तेन करणव्यापारेणान्नं ग्रहीतुमशक्नुवन्पश्चादपानेन वायुना मुख-
च्छिद्रेण तुदन्नमजिघृक्षत्तदावयत्तदन्नमेवं जग्राहाशितवान् । तेन स
एषोऽपानवायुरन्नस्य ग्रहोऽन्नग्राहक इत्येतत् । यद्वायुर्यो वायुरन्नायुरन्न-
बन्धनोऽन्नजीवनो वै प्रसिद्धं स एष यो वायुः ।

प्राणेन प्राणेनाग्निप्राण्याऽऽप्रायेत्यर्थः । अपानेनेति । मुखच्छिद्रेणान्तर्गच्छता
वायुनेत्यर्थः । अन्नात्तृत्वर्भपिश्चसतवृत्तिमतः प्राणस्य धर्मो नाऽऽत्मनः स्वत इत्ये-
तत्तदेतन्मृष्टं पराङ्गित्यादिनाक्तं संदर्भस्य प्रयोजनमुपसंहरति—तेन स एष इति ।
येन कारणेनापानेनान्नमशितवांस्तेत्यर्थः । अपानवृत्तिमतः प्राणस्यान्नग्राहकत्वं प्रसिद्ध्या
ददीकर्तुमन्नायुरिति वाक्यं व्याचष्टे—अन्नायुरिति । अन्नमदामेत्यादिश्रुत्यन्तरे प्राण-
स्यान्नायुष्ट्वं प्रसिद्धमित्यर्थः ।

स ईक्षत कथं त्विदं मद्ये स्यादिति स ईक्षत

१ क. 'क्षुष्यत्' । २ च. 'आंशं वा' । ३ ड. च. 'मपश्च' । ४ ख. ट. 'देवस्य' । ५ ख.
ट. 'नोक्तम्' । अस्य सं । ६ ग. 'क्तं सदन्नस्य प्र' ।

कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाऽ-
भिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा
दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं
यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि
शिश्रेण विसृष्टमथ कोऽहमिति ।

स एवं लोकलोकपालसंघातस्थितिमन्ननिपित्तां कृत्वा पुरपौरतत्पा-
लयितृस्थितिसमां स्वाभीवेक्षत । कथं नु केन प्रकारेणेति वितर्कयन्निदं
महते मामन्तरेण पुरस्वामिनम् । यदिदं कार्यकारणसंघातं कार्यं वक्ष्य-
माणं कथं नु खलु मामन्तरेण स्यात्परार्थं सत् । यदि वाचाऽभिव्याह-
ृतमित्यादि केवलमेव वाग्व्यवहरणादि तन्निरर्थकं न कथंचन भवेद्व-
लिस्तुत्यादिवत् । पौरवन्द्यादिभिः प्रयुज्यमानं स्वाम्यर्थं सत्तत्स्वामि-
नमन्तरेणासत्येव स्वामिति तद्वत् । तस्मान्मया परेण स्वामिनाऽधि-
ष्ठात्रा कृताकृतफलसाक्षिभूतेन भोक्त्रा भवितव्यं पुरस्येव राज्ञा ।
यदि नाभैतत्संहतकार्यस्य परार्थत्वं परार्थिनं मां चेतनमन्तरेण भवे-
त्पुरपौरकार्यमिव तत्स्वामिनम् । अथ कोऽहं किंस्वरूपः कस्य वा
स्वामी । यद्यहं कार्यकारणसंघातमनुप्रविश्य वागाद्यभिव्याहृतादिफलं
नोपलभेय राजेवपुरमाविश्याधिकृतपुरुषकृताकृतावेक्षणम् , न कश्चि-
न्मामयं सन्नेवंरूपश्चेत्यधिगच्छेद्विचारयेत् । विपर्यये तु योऽयं वागा-
द्यभिव्याहृतादीदमिति वेद स सन्वेदनरूपश्चेत्यधिगन्तव्योऽहं स्याम् ।
यदर्थमिदं संहतानां वागादीनामभिव्याहृतादि । यथा स्तम्भकुड्या-
दीनां प्रासादादिसंहतानां स्वावयवैरसंहतपरार्थत्वं तद्वदिति । एवमी-
क्षित्वाऽतः कतरेण प्रपद्या इति । प्रपदं च मूर्धा चास्य संघातस्य प्रवे-
शमार्गावनयोः कतरेण मार्गेणेदं कार्यकारणसंघातलक्षणं पुरं प्रपद्यै प्रप-
द्येयमिति (येयेति) ।

१ छ. ज. 'यं स ईक्षत कथं नु । २ ग. ड. ज. 'तं व' । ३ क. ग. घ. छ. 'त्यादीव ।
पौ' । ४ ग. ज. 'सत्त्वा' । ५ क. श. घ. 'र्थत्वात्परा' । ६ ग. घ. छ. ज. 'परमार्थ' । ड. 'परमार्थ' ।
७ क. ख. ट. 'नमन्तरेण । अ' । ८ च. छ. ज. 'किं' । ९ ड. च. छ. ज. 'र्थकर' । १० क.
ग. घ. च. 'त्वं सत्तद्व' । ११ च. ज. 'त्वाऽन्तः क' । १२ ख. च. छ. ज. 'ण । प्रपदं । १३ च.
छ. ज. 'र्थकर' ।

एवं भेष्यादिकरणभूतानां लोकानां भोगायतनस्य समष्टिव्यष्टिशरीरस्य भोगोपकर-
णानां वागादीनां समष्टिशरीरे लोकपालत्वेन व्यष्टिशरीरे करणाधिष्ठातृत्वेन च स्थितानां
देवतानां भोगे प्रेरकयोरशनैर्यापिपासयोस्तत्प्रयुक्तस्य करणनिष्ठस्य शब्दादिविषयग्र-
हणलक्षणस्य भोगस्यापानवृत्तिमत्प्राणनिष्ठस्यान्नपानग्रहणलक्षणस्य च भोगस्याऽऽत्मनः
संसारित्वसिद्ध्यर्थं सृष्टिमभिधायेदानीं संसारिणं भोक्तारं दर्शयितुं स्रष्टुरीश्वरस्य विचारं
दर्शयितुं स ईक्षतेतिवाक्यं तद्याचष्टे—स एवमिति । पुरस्य पौराणां पुरवासिनां
तत्पालयितृणां राजनियुक्ताधिकारिणां स्थितिसमां तत्तुल्यामन्ननिमित्तमन्नाधीनां संपा-
तस्थितिं कृत्वेत्यन्वयः । कृत्वेत्युपलक्षणं लोकादीन्मृष्टेत्यपि द्रष्टव्यम् । पदार्थानुक्त्वा
वाक्यार्थमाह—यदिदमिति । वक्ष्यमाणमिति । वाचाऽभिव्याहृतमित्यादिना वक्ष्य-
माणमभिव्याहरणादिकमित्यर्थः । हेतुगर्भितमिदंशब्दार्थस्य विशेषणम्—परार्थं
सदिति । परार्थत्वात्परमार्थेनं मामृते कथं स्यादित्यस्यैवार्थस्य कथंशब्दसूचितं व्यति-
रेकमाह—यदीति । केवलं भोक्तृरहितव्यवहरणादि यज्ज्ञ कथंचन भवेत्कथंचि-
दपि न भवेदित्यन्वयः । तत्र हेतुः—निरर्थकमिति । अर्थगत इत्यर्थः पचाद्यजर्गयिता
पुरुषस्तद्रहितमित्यर्थः । अर्थयिता हि पुरुषः स्वस्य प्रयोजनसिद्धयर्थं वागादिकं प्रेर-
यति । तदभावे प्रेरकाभावाद्वाग्व्यवहारादिकं न भवेदित्यर्थः । यद्वाऽर्थः प्रयोजनमर्थिनोऽ-
भावे तस्यार्थत्वाभावात्प्रयोजनं सत्तत्र भवेत्प्रयोजनप्रयुक्तत्वात्सर्वप्रवृत्तेरिति । तत्र
दृष्टान्तः—बलिस्तुत्यादिब्रह्मदिति । एतदेव विवृणाति—प्रारंभेति । अत्र यथाशब्दो
द्रष्टव्यः । यथा पौरादिभिः प्रयुज्यमानं बलिस्तुत्यादिकं स्वामिनमन्तरेण न भवेत्तद्वदि-
त्यन्वयः । स्वाभिनमन्तरेणेति । अस्य व्याख्यानमस्त्येवेति । विचारस्य फलमाह—
तस्मादिति । परेणार्थादन्येन स्वामिनाऽर्थिना वागादिव्यवहारकृतोपकारमाजाऽधिष्ठात्रा ।
वागादिप्रेरकेणा(कत्वेन)धिष्ठातृत्वं चायस्कान्तवच्चेतनस्य संनिधानमात्रमेव साक्षितया न
व्यापार इत्याह—कृवेति । कृताकृतयोस्तत्फलस्य चेत्यर्थः । फलसाक्षित्वमेव
भोक्तृत्वमपीत्याह—भोक्त्रेति । राज्ञेत्यस्येतिपदाध्याहारंशतेति पूर्वेणान्वयः । एवं
वाग्व्यवहरणादिकार्यसिद्ध्यर्थं मया प्रवेष्टव्यमित्युक्तत्वाऽऽत्मस्वरूपबोधार्थं च मया प्रवे-
ष्टव्यमिति वक्तुं स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतमित्याद्यथ कोऽहमित्यन्तं वाक्यं तत्प्रवे-
शप्रयोजनकथनार्थत्वेन कथं न्विदमिति वाक्यतुल्यत्वात्स ईक्षत कतरेणेतिवाक्येन व्यव-
हितमपीहैवाऽऽकृष्य व्याचष्टे—यदि नामेति । संव्रतस्य वागादिलक्षणस्य कार्यस्य

१ क. ग. घ. ड. 'त्वेनावस्थि' । २ क. ग. घ. ड. 'नां च देवानां' । ३ ग. 'नापि' ।
४ ख. ठ. 'चारांशं द' । ५ ख. ठ. 'कथं व्याच' । ६ ख. ट. 'परार्थि' । ७ ग. घ. 'रमार्थि' ।
८ ख. ट. 'तव्याह' । ९ क. घ. 'त्यादीवेति' । १० क. घ. ड. 'दि स्वा' । ११ ख. ग. ड.
'स्वमित्या' । १२ क. ख. ट. 'जेतीक्ष' । १३ क. ग. ड. 'कृत्वा मत्स्वरु' । १४ क. ग. वाक्यं तु ।

परार्थत्वं परोपकाररूपाभिव्याहरणादिकारित्वं परार्थिनमुपकारमाजमन्तरेण भवेदित्यर्थः । अनेन यदि वात्रैव केवल्योऽभिव्याहृतं भवेदित्येवकाराध्याहारेण वाक्यं योजितम् । एवमुत्तरत्रापि यदि प्राणैर्वाभिप्राणितं भवेदित्यादि द्रष्टव्यम् । अभिप्राणितमाघ्रातमभ्यपानितमन्तर्गतं भक्षितमित्यर्थः । उक्तमेव वाक्यार्थं स्पष्टी करोति—यद्यहमित्यादिना । अग्रं सन्निति । अग्रमात्माऽस्ति स चैवंरूपश्चेति नाधिगच्छेदित्यर्थः । अप्रवेशे स्वस्याधिगमो न स्यादित्युक्त्वा प्रवेशे तु सोऽस्तीति प्रवेशफलमाह—विप्र-
र्यये त्विति । प्रविश्याभिव्याहृताद्युपलम्भे त्वित्यर्थः । वेदनरूपः संश्लेषाधिगन्तव्योऽहं स्यामित्यन्वयः । वेदनरूपत्वमुपपादयति—योऽयमिति । योऽयं वागाद्यभिव्याहृतादि वेद स वेदनरूप इत्यधिगन्तव्यः स्यामित्यन्वयः । न च वेदितुः कथं वेदनरूपत्वमिति वाच्यम् । वेदितुरवेदनरूपत्वे तस्य वेदानन्तरकर्मत्वं वाच्यम् । तस्मिन्वेदने वेदितैव कर्ता चेदेकस्मिन्वेदितरि कर्तृत्वं कर्मत्वं च विरुद्धं प्रसज्येत । अन्यो वेदिता कर्ता चेत्तस्याप्यन्यो वेदितेत्यनवस्था स्यादिति वेदितुर्वेदनरूपत्वं सिध्यति । अत एव श्रुत्यन्तरे यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेति घ्रातृघ्नघ्राणवेदनस्याऽऽत्मत्वमुक्तमिति भावः । तस्य वेदनरूपत्वे प्रमाणमुक्त्वाऽस्त्वित्वे प्रमाणमाह—यदर्थमिति । संहतानां वागादीनामभिव्याहृतादि यदर्थं सोऽन्यो वागादिभिरसंहतः संश्लेषाधिगन्तव्य इति पूर्वोक्तान्वयः । संहतानामसंहतपरार्थत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । एतदुक्तं भवति—वागाद्यभिव्याहृतादि स्वासंहतपरार्थं भवितुमर्हति संहतत्वात्कुड्यादिवत्प्रासादादिवचेति । तद्वदित्यनन्तरं श्रुतिगतं स ईक्षतेति पदं द्रष्टव्यम् । भाष्ये तु स्पष्टतया त्यक्तम् । प्रयोजनद्वयवशात्प्रवेशस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे प्रवेशद्वारस्य विचारस्यावसर इतीदानीं स ईक्षत कतरेणेतिवाक्यं व्याचष्टे—एवमीक्षित्वेति । अत इति । यतः प्रवेशस्य वागादिव्यवहारसिद्धिर्मत्स्वरूपबोधश्चेतिप्रयोजनद्वयसिद्धयर्थं कर्तव्यत्वमत इत्यर्थः । अन्तरितिपाठे शरीरस्यान्तः प्रपद्या इत्यन्वयः । कतरेणेतिपदं गृहीत्वा तज्याख्यातुं मार्गद्वयं दर्शयति—प्रपदं चेति । इदानीं गृहीतं पदं व्याख्याति—अनयोः कतरेणेति । प्रपद्या इत्यनन्तरं श्रौतं स ईक्षतेति पदं द्रष्टव्यम् ।

स एतमेव सीमानं विदार्थितया द्वारा प्रापद्यत ।

एवमीक्षित्वा न तावन्भृत्स्य प्राणस्य मम सर्वार्थाधिकृतस्य प्रवेशमार्गेण प्रपदाभ्यामधः प्रपद्ये । किं तर्हि पारिशेष्यादस्य मूर्धानं

१ ग. घ. परमार्थः । २. 'पुरमार्थः' । २ ग. घ. 'या व्या' । ३ ख. ट. स एवं । ४ ड. 'लम्भ इत्य' । ५ क. 'त्वेन तं' । ६ ड. 'रवि' । ७ ख. 'सिद्धिः सत्त्वं' । ८ क. ग. ड. 'व्य-तेल' । ९ छ. ज. 'न्मम भृत्य' । १० ख. ट. 'मार्गप्र' ।

विदार्थं प्रपद्येमिति लोक इवेक्षितकारी स सष्टेश्वर एतमेव मूर्धसीमानं
केशविभागावसानं विदार्थं च्छिद्रं कृत्वैतया द्वारा मार्गेणेमं लोकं कार्य-
कारणसंघातं प्रापद्यत प्रविवेश ।

अनन्तरं स ईक्षत यदि वाचेत्यादिवाक्यं पूर्वमेव व्याख्यातमिति तदुत्तरं स एतमेव
सीमानमिति वाक्यं व्याख्यातुं तदपेक्षितमाह—एवमीक्षित्वेति । पर्यालोच्येत्यर्थः ।
भृत्यस्य प्रवेशमार्गेण स्वामिनः प्रवेशोऽनुचित इत्यनेनैव मार्गेण प्रवेशं निश्चितवानि-
त्याह—न तावदिति । अस्येति । पिण्डस्येत्यर्थः । प्रपद्येममित्यनन्तरं निश्चित्येति
शेषः । एवमपेक्षितमुक्त्वा स एतमिति वाक्यं व्याचष्टे—इति लोक इवेति । एव-
मीक्षित्वा मूर्धनं विदार्थं प्रपद्येमिति निश्चित्येमं संघातं प्रापद्यतेत्यन्वयः ।

सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नानन्दनम् ।

स्यैव हि प्रसिद्धा द्वाः । मूर्ध्नि तैलादिधारणकाले तद्रसादिसंवेद-
नात् । सैषा विद्वतिर्विदारितत्वाद्विद्वतिर्नाम प्रसिद्धो द्वाः । इतराणि
तु श्रोत्रादिद्वाराणि भृत्यादिस्थानीयसाधारणमार्गत्वान्न सर्मूर्ध्नीनि
नाऽऽनन्दहेतूनि । इदं तु द्वारं परमेश्वरस्यैव केवलस्येति । तुदेतन्नानन्दनं
नन्दनमेव नानन्दनमिति दैर्घ्यं छान्दसम् । नन्दत्यनेन द्वारेण गत्वैव
परस्मिन्नह्यणीति ।

अनु नव वै पुरुषे प्राणाः सप्त वै शीर्षिण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नभद्वारे पुरे देहीत्या-
दिषु द्वारनवकं प्रसिद्धं न तु मूर्धनि द्वारान्तरमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षतस्तयोर्ध्वमाद्यन्नमूत-
त्वमेतीति श्रुतितश्च तस्य द्वारस्य प्रसिद्धेनैवमिति वक्तुं सैषेति वाक्यं तद्याचष्टे—
सेयमिति । प्रत्यक्षतः प्रसिद्धिं सैषेति पदार्थां दर्शयति—मूर्ध्नीति । मूर्ध्नी चिरं
विष्वक्स्तैलादिधारणकाले तिकादितद्रससंवेदनं दृश्यत इति सा द्वाः प्रत्यक्षतः प्रसि-
द्धेत्यर्थः । न केवलं द्वारः प्रत्यक्षत एव प्रसिद्धिः किंतु तस्या विद्वतिरिति नाम्नाऽपि
प्रसिद्धिरित्याह—विद्वतिरिति । अनेनेश्वरेण स्वप्रवेशार्थमसाधारणतया विदारित-
त्वान्न भृत्यस्थानीयचक्षुरादिप्रवेशद्वारैः सह नव वै पुरुषे प्राणा इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिषु

१ ख. ड. 'री यः ख' । २ ख. ड. 'श्वरः स ए' । ३ च. ज. 'मं का' । ४ ग. घ. ड. च.
छ ज. 'यंकर' । ५ ख. ट. 'ष्टे । छे' । ६ ड. 'यं प्र' । ७ ख. ट. मूर्धनि । ८ घ. च. छ. ज.
'लेऽन्तस्तद्' । ९ छ. ज. 'द्वा । इ' । १० छ. ज. 'त्रादीनि द्वा' । ११ छ. 'मृद्धिनन्दनहे' । १२ क.
च. 'नि नन्दनहे' । १३ घ. 'न्दनहे' । १४ छ. ज. 'न्दनं दै' । १५ छ. ज. 'न्दन्येन' । १६ ग.
छ ज. 'त्वाऽस्मि' । १७ ग. घ. ड. 'सिद्धं सै' । १८ ख. ट. 'मूर्धनीति' । १९ क. 'मूर्ध्नि' । २० क.
ग. ड. 'षतै' । २१ ख. घ. 'रणे ति' । २२ क. ग. ड. 'ले त्' ।

परिगणितमित्युक्तम् । श्रौतप्रसिद्धिं वक्तुं तदेतन्वान्द्रूपमिति वाक्यं तत्रैतदेव नान्द्रूपं नान्यानीत्युक्तमिति कृत्वा व्याचष्टे—इतराणि त्विति । समुद्गीनीति । सम्यगुद्भि-
रानन्दो येषु तानीति विग्रहः । हेतुशब्दं भावप्रधानं स्वीकृत्याऽऽनन्दं प्रति हेतुत्वं
येषामिति बहुव्रीहिणा हेतूतीति नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । नन्दत्यनेन द्वारेण गत्वेति ।
अनेन तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति श्रुतौ प्रसिद्धिर्दर्शिता ।

तस्य त्रय आवसथाम्रयः स्वप्ना अयमावस- थोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥

तस्यैवं सृष्ट्वा प्रविष्टस्य जीवेनाऽऽत्मना राज्ञ इव पुरं त्रय आव-
सथाः । जागरितकाल इन्द्रियस्थानं दक्षिणं चक्षुः । स्वप्नकालेऽन्तर्धनः ।
सपुंसिकाले हृदयाकाशं इत्येतद्वक्ष्यमाणा वा त्रय आवसथाः । पितृश-
रीरं मातृगर्भाशयः स्वं च शरीरमिति । त्रयः स्वप्ना जाग्रत्स्वप्नसपुं-
स्याख्याः । जनु जागरितं प्रबोधरूपत्वान्न स्वप्नः । नैवम् । स्वप्न एव ।
कथं परमार्थस्वात्मप्रबोधाभावात्स्वप्नवदसद्वस्तुदर्शनाच्च । अयमेवाऽऽत्र-
सयश्चक्षुर्दक्षिणं प्रथमः । मनोऽन्तरं द्वितीयः । हृदयाकाशस्तृतीयः । अय-
मावसथ इत्युक्तानुकीर्तनमेव तेषु ह्ययमावसथेषु पर्यायेणाऽऽत्मभावेन
वर्तमानोऽविद्यया दीर्घकालं गाढं प्रसुप्तः स्वाभाविकया न प्रबुध्यतेऽ-
नेकशतसहस्रानर्थसंनिपातजनुः समुद्रराभिघातानुभवैरपि ।

ईश्वरस्यैवं प्रवेशमुक्त्वा तस्य पूर्वोक्तकार्यकारणसंघातोपाधिकं संसारमाह—तस्येति ।
एवं पुरं सृष्ट्वा जीवेनाऽऽत्मना प्रविष्टस्य तस्य राज्ञ इव त्रय आवसथाः क्रीडास्थाना-
नीत्यन्वयः । तान्येवाऽऽह—जागरितेति । चक्षुरिति । चक्षुर्गोलकमित्यर्थः । मन इति ।
मनसोऽधिकरणं कण्ठस्थानमित्यर्थः । कण्ठे स्वप्नं समुद्दिशेदिति श्रुतेः । हृदयाकाश
इति । हृदयावच्छिन्नभूताकाश इत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मण्येव सपुंसौ जीवो वर्तते सता
सम्यक् तद्वा संपन्न इति श्रुतेस्तथाऽपि ब्रह्मणोऽपि हृदयावकाशोऽवस्थानात्तत्संपन्नोऽपि
तत्रैव वर्तते इति तथोक्तम् । अन्यथा हृदयाकाशशब्देनैव दहराधिकरणन्यायेन ब्रह्मा-
भिधाने तस्य त्रयः स्वप्ना इति वक्ष्यमाणस्वप्नरूपत्वानुवर्तिरित्यत्र एव पक्षान्तरमाह—

१ क. ख. ज्ञेयं । २ क. ड. 'ति । त्' । ३ क. ग. घ. ड. 'शितेति । ई' । ४ च.
'व स्वं पु' । ५ ख. ट. 'पुस्तका' । ६ क. ख. ग. घ. ड. ट. 'काल इदं ह' । ७ क. ख. ग.
घ. ड. च. ट. 'शमिले' । ८ च. 'येते वक्ष्य' । ९ ख. च. छ. ट. 'पुस्तकायाः । १० ख. ट.
'स्तुत्वद' । ११ छ. ज. मनश्चान्त' । १२ ट. मन आन्त' । १३ छ. ज. 'दं सु' । १४ ख. घ. 'यैकर' ।
१५ क. ग. घ. ड. 'स्य रा' । १५ ग. घ. ड. 'माविश' । १६ ख. ट. सौम्य । १७ ख. ट.
'याका' । १८ क. ग. घ. ड. 'पतेरि' ।

वक्ष्यमाणा वेति । तानेवाऽऽह—पितृशरीरमिति । नृत्वात्मा वा इदमेक एवेत्य-
द्वितीयत्वेनोक्तस्य कथमावसथयोग इत्याशङ्क्योऽऽवसथानां मृषात्वान्न पारमार्थिका-
द्वितीयत्वायोग इति वक्तुं त्रयः स्वप्ना इत्युक्तं तद्याचष्टे—त्रयः स्वप्ना इति । स्वप्न-
तुल्या इत्यर्थः । जाग्रदित्युपलक्षणं पित्रादिशरीरत्रयं चेत्पि द्रष्टव्यम् । तेषां स्वप्न-
तुल्यत्वं नास्तीति शङ्कते—नन्विति । अत्रापि शरीरत्रयमित्युपलक्षितं तत्प्रबोधस्य
स्वप्नप्रबोधतुल्यत्वात्स्वप्नत्वमेवेत्याह—नैवमिति । तथा प्रसिद्धिर्नास्तीति शङ्कते—
कथमिति । अविवेकिनां तथा प्रसिद्धयभावेऽपि विवेकिनां तल्लक्षणज्ञात्वात्तथा प्रसि-
द्धिरस्तीत्याह—परमार्थेति । वस्तुतत्त्वतिरोधानेनासद्वस्तुप्रतिभासः स्वप्न इति तल्लक्षणं
जागरितमपि तथाभूतमेव ब्रह्मस्वरूपतिरोधानादविद्यमानजगत्प्रतीतिश्चेत्यर्थः । अन्तरं
यन्मनुस्तद्वितीय आवसथ इत्यन्वयः । अथमावसथ इत्यादिनाऽर्थान्तरं नोच्यते । प्रासा-
दभूमिकावदुपर्यधोभावेन स्थिता एव चक्षुरादयोऽङ्गुल्या निर्दिश्य प्रदर्श्यन्ते बाह्याव-
सथभ्रान्तिवारणायेत्याह—अथमावसथ इत्युक्तानुकीर्तनमेवेति । नन्वावसथशब्दस्य
गृहविशेषवाचिनः कथमक्ष्यादिषु प्रयोग इत्याशङ्क्याऽऽवसथस्यस्थेषु स्थितस्य दीर्घ-
निद्रादर्शनात्तेषु सुखं सुसंख्येव शीघ्रप्रबोधादर्शनादौष्ण्या वृत्त्याऽऽवसथत्वमाह—तेषु
ह्यमिति । स्वाभाविक्याऽविद्येयत्वान्वयः । अनुभवैरित्यनन्तरमित्येत आवसथा
उच्यन्त इति शेषः ।

स जातो भूतान्यभिव्यैख्य- क्किमिहान्यं वावदिषदिति ।

स जातः शरीरे प्रविष्टो जीवात्मना भूतान्यभिव्यैख्यव्याकरोदं ।

ननु जागरितादिकं भूतकार्यस्य कार्यकरणसंघातस्य धर्मा न त्वात्मनः । तद्वि-
नस्यापि तस्मिन्तादात्म्याभिमानात्तद्धर्मवत्त्वमिति वक्तुं स जात इति वाक्यं तद्या-
चष्टे—स जात इति । भूतान्येवाऽऽभिमुख्येन तादात्म्येन व्याकरोद्यत्कं ज्ञात-
वानुक्तवांश्च मनुष्योऽहं काणोऽहं मुख्यहमित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । तथा च श्रुत्य-
न्तरम्—“अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति । ननु व्यति-
रिक्तात्मज्ञाने सति कथमुक्ततादात्म्यभ्रम इत्याशङ्क्याऽऽह श्रुतिः—किमिहान्य-
मिति । इहास्मिंश्शरीरेऽन्यं व्यतिरिक्तमात्मानं वावदिषदिति काका नोक्तवानि-

१ ग. घ. ड. 'यमवस्थायो' । २ ग. घ. ड. 'इषावस्थानां' । ३ क. ग. 'यिकोऽदि' ।
४ क. 'यत्वयो' । ५ ख. ट. 'यमुप' । ६ ख. ट. 'त्यति बो' । ७ घ. 'र्थः' । अस्त । ८ क.
'न्तिनिवा' । ९ ख. ट. 'था इत्युच्य' । १० घ. ड. ज. 'त्' । किमिहान्यं वावदिषदिति । ११
११ क. ग. ड. 'यवार' । १२ क. ग. घ. 'मुक्तं ता' ।

५२ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[१प्रथमाध्याये—

त्यर्थः । न ज्ञातवानित्यपि द्रष्टव्यम् । इतिशब्दो यस्मादित्यर्थे यस्मादेवं तस्मादभि-
व्यैरुयदित्यध्यारोपप्रकरणसमाप्त्यर्थो वा । इदं वाक्यं भाष्यकारैः स्पष्टत्वादुपेक्षितं
लेखकदोषात्पतितं वा ।

स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत-

समपश्यदिदमदर्शमिती३ ।

स कदाचित्परमकारुणिकेनाऽऽचार्येणाऽऽत्मज्ञानप्रबोधकृच्छ्रं वि-
कायां वेदान्तमहोवाक्यभेदां तत्कर्णमूले ताड्यमानायामेतमेव सृष्ट्यादि-
कर्तृत्वेन प्रकृतं पुरुषं पुरि शयानमात्मानं ब्रह्म वृद्धतुतमं तकारेणैकेन
लुप्तेन तततमं व्याप्ततमं परिपूर्णमाकाशवत्प्रत्यबुध्यतापश्यत् । कथम् । इदं
ब्रह्म ममाऽऽत्मनः स्वरूपमदर्शं दृष्टवानस्मि । अहो इति विचार-
णार्था लुप्तिः पूर्वम् ।

एवमध्यारोपं प्रदर्श्य तस्यापवादायं स एतमित्यादिवाक्यं तद्व्याचष्टे—स कदाचि-
दित्यादिना । यद्वा स ज्ञात इत्यादिरपवादस्तस्मिन्पक्ष एवं योजना । भूतानि व्याकरोद्वि-
विच्याकरोत् । किमेषां स्वतः सत्ताऽस्ति नेति विचारितवानित्यर्थः । विचार्य च किम-
न्यमात्मव्यतिरिक्तं स्वतःसत्ताकं बावदिषद्वदिष्यामि न किञ्चिदप्यात्मव्यतिरिक्तं वक्तुं
शक्नोमीति निश्चितवानित्यर्थः । एवं पदार्थशोधनवतो वाक्यार्थज्ञानमाह—सुं इति ।
आचार्यवान्पुरुषो वेदेतिश्रुतेस्तेन विना स्वतो वाक्यार्थज्ञानं न संभवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—
परमेति । वेदान्तेति । उपनिषत्काण्डस्य समुदायस्य भेरीस्थानत्वं तद्वतानां तत्त्वम-
स्रीत्यादिवाक्यानां प्रबोधजनकशब्दत्वमिति ज्ञेयम् । पुरि शयानमिति । मूर्धन्यया
द्वारा प्रविश्येति शेषः । लुप्तेनेति । तेन सहेत्यर्थः । किं परोक्षतया ज्ञातमिति
पृच्छति—कथमिति । तस्य कृतार्थताप्रख्यार्पणेन वाक्येन तस्यापरोक्षत्वमाह—
इदमिति । इती३ इतिश्रुतेरर्थमाह—अहो इति । विचारणार्था लुप्तिः पूर्वमिति
विचारणार्था लुप्तेर्विहितत्वात् । श्रुत्या सम्यग्ब्रह्म ज्ञातं न वेति विचार्य सम्यग्ज्ञातमिति
निश्चित्वाहो इति स्वस्य कृतार्थत्वं प्रख्यापितवानित्यर्थः ।

तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमि-
दन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण ।

१ छ. 'च्छब्दकारिण्यां । ज. 'च्छब्दकारिण्यां वे' । २ ख. छ. ज. ट. 'हामि' । ३ ख. ड. ट. 'नायां स एत' । ४ क. 'स्मि । आहो । ५ ड. 'णायां एतु' । ६ क. 'ड. 'लुप्तिपू' । ७ ख. ट. 'ति । य' ।
८ ख. ट. 'कथं व्या' । ९ क. 'स्ति न वेति' । १० ख. ट. स एतमिति । ११ क. ग. घ. ड. 'पक्वा' ।
१२ क. ग. घ. ड. 'ह । आहो । १३ क. ख. ड. 'णायां एतुतिपू' । ग. घ. 'णायां एतुतिपू' ।

यस्मादिदमित्येवं युत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यदपरोक्षेण
तस्मादिदं पश्येतीतीदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो ह वै नाम प्रसिद्धो
लोक ईश्वरः । तमेवमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इति परोक्षेण परोक्षाभिधाने-
नाऽऽचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं पूज्यतमत्वात्प्रत्यक्षनामग्रहणभयात् ।
तस्येदन्द्रनामप्रसिद्ध्याऽपि तस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वमिति वक्तुं तस्मादिदन्द्र इति
वाक्यं तद्याचष्टे—यस्मादिति । तस्मात्सर्वान्तरं ब्रह्मेदं नित्यमेवापरोक्षेण प्रत्यगात्मे-
त्येवमपश्यादित्यन्वयः । कथमिदन्द्रनामत्वमत आह—इदन्द्रो ह वा इति । तन्मिन्द्रो
मायाभिरित्यादाविन्द्र इति प्रसिद्धो न त्विदन्द्र इत्यत आह—तमेवमिति ।
इदन्द्रस्यैव सतः परोक्षत्वार्थमक्षरलोपेनेन्द्र इत्याहुरित्यर्थः । परोक्षोक्तेः प्रयोजन-
माह—पूज्येति ।

परोक्षप्रिया इव हि देवाः परो-
क्षप्रिया इव हि देवाः ॥

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति क्रूरब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तथा हि परोक्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रिया इव ह्येव हि यस्मा-
हेवाः । किमु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः । द्विर्वचनं प्रकृताध्यार्यप-
रिसमाप्त्यर्थम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोप-
निषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पूज्यानां परोक्षतयैव नाम वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह—तथा इति । देवा
इति । पूज्या इत्यर्थः । अत एवाऽऽचार्या उपाध्याया इत्युक्तावेव प्रीतिं कुर्वन्ति

१ ख. च. छ. ज. ट. 'त्येव य' । २ क. ग. घ 'इति तेनु' । ३ क. ख. ग. घ. ङ.
'येवा' । ४ ख. ट. 'ति । यस्मा' । ५ ख. ट. 'ह्येदमित्यप' । ६ ख. ट. 'त्येवाप' । ७ घ. च. छ.
ज. 'मुत् स' । ८ क. ग. घ. ङ. 'यस' ।

५४ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[२द्वितीयाध्याये—

लोके न तु विष्णुमित्रादिनामग्रहण इति भावः । नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो
रूपान्तरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ज्ञेयम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतवैतरेयोप-

निषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

(आरण्यकक्रमेण पञ्चमोऽध्यायः)

तत्र प्रथमः खण्डः ।

अस्मिंश्चतुर्थेऽध्याये एष वाक्यार्थो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकृदसंसारि
सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्ववित्सर्वमिदं जगत्स्वतोऽन्यद्वस्त्वन्तरमनुपादायै-
वाऽऽकाशादिक्रमेण सृष्ट्वा स्वात्मैवार्थानर्थं सर्वाणि च प्राणादिम-
च्छरीराणि स्वयं प्रविवेश प्रविश्य च स्वमात्मानं यथाभूतमिदं ब्रह्मा-
स्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत । तस्मात्स एव सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा
नान्य इति । अन्योऽपि सम आत्मा ब्रह्मास्मीत्येवं विद्यादित्यात्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीदिति ब्रह्म ततममिति चोक्तम् । अन्यत्र च । सर्वग-
तस्य सर्वात्मनो वालाग्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं स्मीमानं विदार्य
प्रापद्यत पिपीलिकेव सुषिरम् ।

अस्मिन्नाध्याये आत्मैकत्वलोकलोकपालसृष्ट्यशनायापिपासासंयोजनादीनां बहूनामर्थाना-
मुक्तत्वात्सर्वेषामपि विवक्षितत्वशङ्कावारणाय विवक्षितमर्थमाह—अस्मिन्निति ।
सर्वेष्वपि शरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा स एव परमेश्वर इति वक्ष्यमाणोऽर्थ एतच्छब्दार्थः ।
वाक्यार्थ इति । विवक्षित इति शेषः । कथमयमेवार्थो विवक्षित इत्याशङ्क्य पूर्वसंद-
र्भपर्यालोचनयेत्याह—जगद्वित्यादिना । यद्यपि लोकादिसृष्ट्याऽनसृष्ट्या चोत्पत्ति-
स्थिती एवाक्ते तथाऽप्युत्पत्तिस्थित्युक्त्याऽर्थात्प्रलयोऽप्युक्तप्राय इति प्रलयकृदित्युक्तं
लोकपालादीनामेव भोक्तृत्वोक्त्याऽसंसारीत्युक्तमित्यर्थः । सामान्यतः सर्वं जानातीति
सर्वज्ञः । विशेषतः सर्वप्रकारेणापि सर्वं वेत्तीति सर्वत्रिदं । सृष्ट्वेत्यन्तेन जगत्स्तत्का-
र्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्त्वा प्रत्यगात्मनस्तदभेदमाह—स्वात्मेति । न केवलं प्रवे-
शोक्त्यैव तदभेदः किं तु तदभेदज्ञानोक्तेश्चेत्याह—प्रविश्यात्मेति । यस्मात्सर्वशरीरे-

१ क. ग. घ. ङ. 'मित्र इत्यादि' । २ छ. ज. 'तुर्थाध्याय' । ३ घ. 'त्वयो' । ४ च छ. ज.
'बोधार्थ' । ५ क. 'प्रीति' । ६ क. ग. ङ. 'नोऽप्यस्य वा' । ७ क. ग. 'नापि' । ८ ख. य.
'प्रति' । प्रत्यबुध्यतेति । यं ।

एकस्यैव प्रवेश उक्तः । यस्माच्च प्रविष्टस्य ब्रह्मतया ज्ञानमुक्तं तस्मात्सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा स च सर्वज्ञ ईश्वर एव नान्य इत्येष वाक्यार्थो विवक्षित इति पूर्व-
णान्वयः । सप्त आत्मेति विद्यादितिसंहितोपनिषद्गतवाक्यशेषोऽप्येतमेवार्थमाहे-
त्याह—अन्योऽपीति । सप्त इति । सर्वभूतेष्वेक इत्यर्थः । स ईशेत्या-
दिसंदर्भादयमर्थः प्रतीयत इत्युक्तं पूर्वमिदानीमुपक्रमोपसंहाराभ्यामप्येष एवार्थः प्रती-
यत इत्याह—आत्मा वा इति । सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तदेतद्ब्रह्मापूर्वमि-
त्यादौ चाद्वितीयत्वमुक्तमित्याह—अन्यत्र चेति । प्रवेशवाक्यादात्मन एकत्वमुक्तं
तद्युक्तं तस्यैवासंगतार्थत्वादिति शङ्कते—सर्वगतस्येति । अशरीरत्वाद्विदारयितृत्वं
सर्वगतत्वात्प्रवेशश्च न संगच्छत इत्यर्थः ।

नन्वत्यल्पमिदं चोद्यं बहु चात्र चोदितव्यम् । अकरणः सन्नीक्षि-
ताऽनुपादाय किञ्चिद्लोकानसृजनाद्भ्यः पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत् । तस्या-
भिध्यानान्मुखादि निर्भिन्नं मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालास्तेषां
चाशनायापिपासादिसंयोजनं तदायतनप्रार्थनं तदर्थं गवादिप्रदर्शनं तेषां
यथायतनप्रवेशनं सृष्टस्यान्नस्य पलायनं वागादिभिस्नाज्जिघृक्षा । एतत्सर्वं
सीमाविदारणप्रवेशसममेव । अस्तु तर्हि सर्वमेवेदमनुपपन्नम् । न । अत्रा-
त्मावबोधार्थमात्रस्य विवक्षितत्वात्तत्तर्जोऽयमर्थवाद इत्यदोषः । मय्या-
विवक्षा महामायावी देवः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमेतच्चकार सुखावबो-
धनप्रतिपत्त्यर्थं लोकवदारुणायिकादिप्रपञ्च इति युक्ततरः पक्षः । न
हि सृष्ट्याख्यायिकादिपरिज्ञानात्किञ्चित्फलमिष्यते । ऐकात्म्यस्वरूप-
परिज्ञानात्त्वमृतेत्वं फलं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धम् । स्मृतिषु च गीताद्यासु
सप्त सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमित्यादिना ।

किं प्रतीयमानार्थोऽसंगतत्वमुत विवक्षितार्थः । आद्ये सर्वस्याप्यसंगतार्थत्वेन सर्व-
स्याप्यप्रामाण्यं स्यात् । न च वेदस्य तद्युक्तमित्यभिप्रेत्याऽऽह—नन्विति । चक्षुरादि-
करणैरीक्षणं प्रसिद्धं मृदाद्युपादानवत् एव स्रष्टृत्वं हस्ताभ्यामेव समुद्धरणममूर्छने
इत्यशरीरस्य तदसंगतम् । शस्त्रादिना मूर्तेन विदारणं न त्वमूर्ताध्यानान्मुखादिभ्योऽग्न्या-
द्युत्पत्तौ तस्य दाहादिः स्यात् । मूर्तस्यैवान्येन संयोजनं कर्तुं शक्यं नाशनायादेरमू-
र्तस्य । अग्न्यादीनां शरीरमृष्टेः पूर्वं प्रार्थनाया अयोगस्तदा गवादिशरीराभावात् ।

१ छ. ज. 'हु ह्यत्र' । २ छ. ज. 'दिमत्त्वेन प्र' । ३ ख. ट. 'वां च य' । ४ क. ग. घ. ड.
'तने प्र' । ख. ट. 'तनं प्र' । ५ ज. 'शप्रश्नसं' । ६ ख. ट. 'धप्र' । ७ क. ग. घ. ड. च. 'पविज्ञा' ।
८ क. ग. ड. 'नादमृ' । ९ च. 'तत्त्वरूपं फ' । १० छ. ज. 'षत्सिद्ध' । ११ क. ग. घ. ड. 'पु
गी' । १२ क. ग. घ. ड. 'सु च स' । १३ ख. च. ट. 'दि । नु' । १४ ख. ट. 'मित्या' ।

स्वयं चाशरीरत्वादानयनायोगः । तेषामशरीरत्वादमूर्त्तत्वात्प्रवेशानुपपत्तिः । अन्नस्या-
चेतनस्य पलायनानुपपत्तिः । वागादीनां हस्तादिवद्वस्त्वादानासामर्थ्यात्तैर्जिघृक्षानुपप-
त्तिरिति सर्वमसंगतार्थमित्यर्थः । तर्हि सर्वमप्रमाणमस्त्विति कश्चिच्छङ्कते—अस्त्विति ।
विवक्षितार्थेऽपि विषं मुङ्क्ष्व घ्न प्रज्ञापतिरात्मनो वषामुद्वलिखँददित्यादीनामिव प्रामा-
ण्यसंभवेनाप्रामाण्यं न कस्यचिदपि युक्तम् । विवक्षितार्थे च नासंगतिरिति द्वितीयं
दूषयति—नेति । लोके स्वयमेव द्वारं कृत्वाऽनेकेषु गृहेषु प्रविष्टस्य द्वेवदत्तस्यैक-
त्वदर्शनात्तद्वदात्मन एकत्वमिति बोधयितुं विदारणप्रवेशने उच्येते न तु सोऽर्थो
विवक्षितः । विवक्षितात्मैकत्वबोधद्वारतयोक्तत्वात्प्राशस्त्यार्थद्वारतयोक्तवपोत्खननादि-
वदर्थवाद इत्यर्थः । असत एव प्रवेशादेरिहोक्तिरित्यङ्गीकृत्य तस्य गुणार्थवादत्वं वपो-
त्खननादिवाक्यवैदित्युक्त्वाऽग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवद्वृत्तार्थवादत्वमङ्गीकृत्याऽऽह—
मायावीति । माययाऽवघटितमपि सर्वमुपपद्यतेऽवघटितवदत्तत्वात्तस्या इत्यर्थः । अनेन
सृष्ट्यादेरवघटितार्थत्वाद्वन्धर्वनगरादिवन्मृपात्वमेवेति स्पष्टीकर्तुमवघटितमपि सृष्ट्यादिकं
श्रुत्या दर्शितमित्युक्तम् । जन्वात्मावबोधश्चेद्विवक्षितस्तर्हि साक्षादेवं स उच्यतां
किमनेन वृथा प्रेषञ्चनेत्येत आह—सुखेति । अवबोधनं प्रतिपादनं सुखेन वक्तुः
प्रतिपादनार्थं सुखेन श्रोतुः प्रतिपत्त्यर्थं चेत्यर्थः । तनु लोकसृष्ट्यादेर्मानान्तरागोचरत्वे-
नापूर्वत्वात्तत्परत्वमेवाऽऽख्यायिकाया अस्त्वित्याशङ्क्यापूर्वत्वेऽपि तत्प्रतिपत्त्या फल-
लाभात्फलवत्यज्ञाते श्रुतेस्तात्पर्यनियमात् । अन्यथा रुद्रोऽदनादेरप्यपूर्वत्वेन तत्रापि
तात्पर्यापत्तेर्न सृष्ट्यादौ तात्पर्यमित्याह—न द्वीति । आत्मप्रतिपत्तौ तु फलदर्शना-
त्तत्परत्वमेव युक्तमित्याह—एकात्म्येति । सर्वेति । एतावदरे सुखमृतत्वं तमेवं
विद्वानमृत इह भवति विद्वानमृतः समभवदित्यादिषु ज्ञानादमृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः ।
समं सर्वेषु भूतेष्वित्यनेनैकात्म्यमुक्त्वा समं पश्यन्हि सर्वत्र न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मान-
मिति ज्ञानादमृतत्वमुक्तमित्याह—स्मृतिषु चेति । यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्यादिरादि-
शब्दार्थः ।

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु “उदखिदत्” इत्येव पाठो दृश्यते स तु लेखकप्रमादादेव ।
“उदखिदत्” इत्येव तैत्तिरीयपाठः । अत्र च्छान्दसो वर्णोपजनः । तथा च प्रातिशाख्ये—“उप-
सर्गपाथ एवः” इत्यादि । अत्र कलिकातामुद्रितपुस्तके “उदखिदत्” इति वर्तते तत्तु प्रामा-
दिकमेव । चूडखनतुरित्यादिवदत्रापि खकारश्रवणस्थैव सिद्धत्वात्तैत्तिरीये द्वितीयखकारयुक्तस्थैव
पाठस्योपरितनसंगृहीतप्रातिशाख्यसूत्रेण सिद्धत्वाच्च ।

१ ख. घ. ट. ‘थे वि’ । २ घ. ‘थे ना’ । ३ ख. ट. ‘द्विहाऽऽत्म’ । ४ ख. ट. ‘वदुक्त्वाऽ’ ।
५ ख. ट. ‘मितिव’ । ६ क. ग. घ. ङ. ‘ति स्फुटीक’ । ७ ख. ट. ‘दि शु’ । ८ क. ग. घ. ङ. ‘व
तदुच्य’ । ९ ग. घ. ङ. ‘पथेनेत्य’ । १० ख. ट. ‘बोधोऽवबोध’ । ११ ख. ट. ‘लाभात्राक्’ ।

“सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।

* इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः”

इत्यैकात्म्यमुक्त्वा,

“स चापि जातिस्मरणात्तत्रोपस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमोप”

इत्यादिविष्णुपुराणमौद्यशब्दार्थः ।

ननु त्रय आत्मानो भोक्ता कर्ता संसारी जीव एकः सर्वलोकशास्त्रप्रसिद्धः । अनेकप्राणिकर्मफलोपभोगयोग्यानेकाधिष्ठानवल्लोकदेहनिर्माणेन लिङ्गेन यथाशास्त्रप्रदर्शितेन पुरासादादिनिर्माणलिङ्गेन तद्विषयकौशलज्ञानवांस्तत्कर्ता तक्षादिरिवेश्वरः सर्वज्ञो जगतः कर्ता द्वितीयश्चेतुन आत्माऽवगम्यते । यतो वाचो निवर्तन्ते नेति त्रेतीत्यादिशास्त्रप्रसिद्ध औपनिषदः पुरुषस्तृतीयः । एवमेते त्रय आत्मानोऽन्योन्यविलक्षणाः । तत्र कथमेक एवाऽऽत्माऽद्वितीयोऽसंसारीति ज्ञातुं शक्यते । तत्र जीव एव तावत्कथं ज्ञायते । नन्वेवं ज्ञायते श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टाऽऽघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञातेति ।

आत्मैक्यमेवास्याध्यायस्यार्थ इत्युक्तवैतदेव स्थिरीकर्तुमाशङ्कते—नन्वेति । जीव-ईश्वरो निर्विशेषब्रह्म चेति त्रय आत्मान इत्यर्थः । तत्र जीवोऽहं कुर्वेति लोक. एष हि द्रष्टा स्पष्टा यजेत स्वर्गकाम इत्यादिशास्त्रे च प्रसिद्ध इत्याहं—भोक्तेति । एक इति । त्रयाणां मध्य एक इत्यर्थः । यो लोकदेहनिर्माणेन लिङ्गेनावगम्यते सर्वज्ञ ईश्वरः स द्वितीय इत्याह—अनेकेति । अनेकेषां विचित्राणां च प्राणिनां यान्यनेकानि विचित्राणि कर्मफलानि तदुपभोगयोग्यानि यान्यनेकानि विचित्राण्यधिष्ठानानि स्थानविशेषास्तद्वन्तो लोक देहाश्च तेषां निर्माणेन लिङ्गेनेत्यर्थः । इदं विशेषणं कर्तुः सर्वज्ञतायम् । यथाशास्त्रप्रदर्शितेनेति । स इमांल्लोकानमुज्जतेत्यादिशास्त्रप्रदर्शितलिङ्गेनेत्यर्थः । अनुमाने दृष्टान्तमाह—पुरेति । अचेतनं प्रधानं स्वयमेव विचित्रजगदाकारेण परिणमते न तु सर्वज्ञोऽधिष्ठाता कश्चिदिति सांख्याः, तन्निरासायाऽऽह—चेतुन इति । चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनादवश्यं सर्वज्ञश्चेतनोऽधिष्ठाताऽङ्गी

* इतीरित. इत्यादि दृष्टिरित्यन्तं श्लोकार्थं क. ग. घ. ङ संज्ञितपुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. “णावब्रौ” । ग. “णान्तब्रौ” । ङ. “णात्प्रब्रौ” । २ क. ग. घ. ङ. “मोपेति वि” । ३ क. ग. घ. ङ. “मादिश” । ४ छ. “छानं चतुर्दशलोक” । ५ च. ज. “वचतुर्दशलोक” । ६ क. ग. घ. नेति चेत्या” । ७ क. ग. घ. ङ. “वं विज्ञा” । ८ ग. घ. “द्रष्टा स्पष्टाऽऽदे” । ९ ख. ट. “शेषं ब्र” । १० ग. “ह। कुर्वेति” । ११ क. “वे स ख” । १२ ख. ट. “णां प्रा” । १३ ग. घ. ङ. “भोग्या” । १४ क. ग. घ. ङ. “ज्ञत्वार्थ” । १५ क. ग. घ. ङ. “क्षितेन लि” । १६ क. ग. घ. ङ. “ङ्गीकर्तव्य इ” ।

कार्य इत्यर्थः । तृतीयाह—यत् इति । एकस्यैव रूपभेदेन भेद इत्याशङ्क्याऽऽह—
एवमिति । अन्योऽप्येति । अन्योन्यविरुद्धधर्मवत्त्वाद्हनतुहिनवद्भिन्ना इत्यर्थः । तत्र
जीवस्य यत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना वैलक्षण्यमुक्तं तदसिद्धं तस्य मानान्तराविषयत्वेन तद्व-
र्मवत्तया प्रमातुमशक्यत्वादतो न भेद इत्यभिप्रायेण परिहरति सिद्धान्ती—तत्र जीव
एवेति । कथमिति । तस्य ज्ञेयत्वाभावे कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टतयाऽपि स ज्ञातुमशक्य
इत्यर्थः । अविज्ञाताभिप्रायः प्रश्नप्रकारं मत्वा शङ्कते—नन्विति । आदेष्टा वर्णात्मक-
शब्दवक्ता । आघोष्टा ध्वन्यात्मकशब्दवक्तेत्यर्थः ।

ननु विप्रतिषिद्धं ज्ञायते यः श्रवणादिकर्तृत्वेनामतो मन्ताऽविज्ञातो
विज्ञातेति च । तथा न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातोर्विज्ञातारं विज्ञा-
नीया इत्यादि च । सत्यं विप्रतिषिद्धं यदि प्रत्यक्षेण ज्ञायते । सुखा-
दिवत् । प्रत्यक्षज्ञानं च निवार्यते न मतेर्मन्तारमित्यादिना । ज्ञायते तु
श्रवणादिलिङ्गेन तत्र कुतो विप्रतिषेधः ।

पूर्ववाक्ये स एषोऽश्रुतोऽमृतोऽविज्ञात इति विज्ञेयत्वस्य प्रतिषेधात्तस्मिन्नादिरुद्धं
ज्ञेयत्वमित्याह—ननु विप्रतिषिद्धमिति । यः श्रवणादिकर्तृत्वेन ज्ञायते स एवाम-
तोऽविज्ञातश्चेत्येतद्विप्रतिषिद्धमित्यन्वयः । श्रुत्यन्तरविप्रतिषिद्धं चेत्याह—तथा न
मतेरिति । मतेर्मनोवृत्तेर्मन्तारं साक्षिणमित्यर्थः । आदिपदेनामतो मन्ताऽविज्ञातो
विज्ञातेत्यादिसंग्रहः । श्रुत्योः प्रामाण्याविशेषाद्विप्रतिषेधानुपपत्तेः प्रत्यक्षेणाविज्ञेयत्वं
लिङ्गेन विज्ञेयत्वं चोच्यते ताभ्यामिति शङ्कते पूर्ववादी—सत्यमिति ।

ननु श्रवणादिलिङ्गेनापि कथं ज्ञायते यावता यदा शृणोत्यात्मा
श्रोतव्यं शब्दं तदा तस्य श्रवणक्रियैव वर्तमानत्वान्मननविज्ञानक्रिये न
संभवत आत्मनि परत्र वा । तथाऽन्यत्रापि मननोदिक्रियासु श्रवणादि-
क्रियाश्च स्वंविषयेष्वेव । न हि मन्तव्यादन्यत्र मन्तुर्भननक्रिया संभवति ।

आत्मनि युगपज्ज्ञानद्वयायोगाच्छ्रवणादिकाले मननविज्ञानयोरसंभवाच्छ्रवणादिना
मननविज्ञानरूपमात्मविषयकमन्यविषयकं वाऽनुमितिज्ञानं न संभवतीत्याह सिद्धान्ती—
ननु श्रवणादीति । श्रवणक्रियैव सह वर्तमानत्वाच्छ्रवणक्रियाधारत्वादात्मनि
विषये परविषये वा तस्य मननविज्ञानक्रिये न संभवत इत्यर्थः । अत्र प्रकरणे मनन-
विज्ञानशब्दाभ्यामनुमितिरुच्यत आत्मनस्ताद्विषयत्वस्यैवैह शङ्कावादिनोक्तत्वादिति

१ ख. ट. 'दिवै' । २ ख. ट. 'ज्ञातुं न शक्यत इ' । ३ घ. ड. छ. ज. 'नीथा इ' । ४ ख. ग. च.
ट. 'ज्ञायते' । ५ क. च. छ. ज. 'च वा' । ६ ग. घ. ड. स. 'योऽतोऽश्रुतोऽमृतोऽमृतोऽनतोऽहोवि-
ज्ञातोऽनादिष्ट इति' । ७ ख. ट. 'यत्त्वमनुमानेन' । ८ ख. ट. 'वणादिक' । ९ छ. 'क्रियायामेव ।
१० च. ज. 'स्वस्ववि' । ११ ख. ट. 'रूपारम्' । १२ क. ग. घ. 'यकं वाऽन्य' ।

तर्हि श्रवणमननयोर्युगपदसंभवेऽन्यविषयमननक्रिययाऽऽत्मा मन्तव्य इत्याशङ्क्य विजातीयक्रियाद्वयवत्सजातीयक्रियाद्वयमपि युगपन्न संभवतीत्याह—तथेति । मनचादिक्रियास्त्विति । मननादिक्रियान्तरमपि न संभवतीति शेषः । ननु मननादिक्रिया हि लिङ्गम् । न च लिङ्गं करणमतीतलिङ्गेनाप्यनुमितिदर्शनात् । किंतु लिङ्गज्ञानं करणम् । न च तस्याप्यनुमितिकाले सत्त्वनियमः । पूर्वक्षणसत्त्वमात्रेण करणत्वोपपत्तेरिति तयोर्योगपद्याभावेऽपि न दोष इति चेत् । न । श्रवणमननादिलिङ्गविज्ञानस्य साक्षिरूपस्य स्वतो विशेषाभावेन श्रवणादिरूपितत्ववशेनैव तस्यानुमापकत्वस्य वक्तव्यत्वेन तावत्सत्ताया अपि तत्काले वक्तव्यत्वादिति भावः । ननु तर्हि बाह्यगोचरश्रवणादिक्रियया मन्तुरनुमानं मा भूत् । किंतु बाह्यगोचरश्रवणादिक्रियैवाऽऽत्मानमपि विषयी करिष्यतीत्यत आह—श्रवणादिक्रियाश्चेति । स्वविषयगोचरा एव न तु स्वाश्रयगोचरा इत्यर्थः । किंच न मतेर्मन्तारं मन्वीथा इत्यात्मनो मन्तव्यत्वनिषेधान्मन्तर्यात्मनि न मननक्रिया संभवतीत्याह—न हीति । अन्यत्रेति । आत्मनीत्यर्थः । कुठारादिक्रियाया दारुणोऽन्यत्र व्यापारादर्शनादित्यर्थः ।

ननु मनसा सर्वमेव मन्तव्यम् । सत्यमेवं तथाऽपि सर्वमपि मन्तव्यं मन्तारमन्तरेण न मन्तुं शक्यम् । यद्येवं किं स्यादिदमत्र स्यात् । सर्वस्य योऽयं मन्ता स मन्तैवेति न स मन्तव्यः स्यात् । न च द्वितीयो मन्तुर्मन्ताऽस्ति यदा स आत्मनैव मन्तव्यस्त्वर्दा येन च मन्तव्य आत्माऽऽत्मना यश्च मन्तव्य आत्मा तौ द्वौ प्रसज्येयाताम् । एक एवाऽऽत्मा द्विधा मन्तुर्मन्तव्यत्वेन^१ द्विशकलीभवेद्विंशदिवदुभयथाऽप्यनुपपत्तिरेव । यथा प्रदीपयोः प्रकाश्यप्रकाशकत्वानुपपत्तिः समत्वात्तद्वत् । न च मन्तुर्मन्तव्ये मननव्यापारशून्यः कालोऽस्त्यात्ममननाय । यद्वाऽपि लिङ्गेनाऽऽत्मानं मनुते मन्ता तदाऽपि पूर्ववदेव लिङ्गेन मन्तव्य आत्मा यश्च तस्य मन्ता तौ द्वौ प्रसज्येयाताम् । एक एव वा द्विधेति पूर्वोक्तो दोषः । न प्रत्यक्षेण नान्यनुमानेन ज्ञायते चेत्कथमुच्यते सुम आत्मेति विद्यादिति । कथं वा श्रोता मन्तेत्यादि ।

१ ख. ट. 'ननक्ति' । २ ग. घ. ड. 'रूपित' । ३ ख. छ. ज. ट. 'नसः स' । ४ च. 'वैभे-
वम' । ५ च. छ. ज. 'व किमत्र स्या' । ६ ख. च ट. न म' । ७ क. ग. घ. च. छ. ज. 'दाऽऽत्म' ।
८ क. घ. ज. 'दा च ये' । ९ क. ग. घ. येनाऽऽत्मना मन्तव्यो य' । १० ख. ट. न चाऽऽत्मना
मन्तव्यो य' । छ. ज. 'न मन्तव्य आत्म' । ११ ख. ट. 'त्मानौ द्वौ' । १२ छ. ज. 'न विश' ।
१३ ग. यस्तस्य । १४ क. ग. घ. च. 'व च द्वि' । १५ क. ग. घ. दोषश्च । न । १६ छ. नातु' ।
१७ क. ग. घ. 'दिश्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा ।

ननु मनसो वशे सर्वमिदं बभूवेति श्रुतेः सर्वस्य मनोविषयत्वादात्मनोऽपि मन्तव्य-
मेवेति शङ्कते—**ननु मनसोति** । एवमपि मनसः करणत्वात्क्रियायाश्च कर्तारमन्तराऽ-
नुपपत्तेर्मन्ताऽवैश्यमङ्गी कर्तव्य इति^१ वदन्नाह सिद्धान्ती—**सत्यमेवमिति** । तथाऽ-
पीति । न मन्त्रीत्या इति विशेषश्रुत्या मन्तव्यत्वनिषेधादभ्युपगम्योच्यत इति सूच-
यत्यप्रिशब्दः । अस्तु मन्तुरावश्यकत्वं तावतो तव किं स्यादिति शङ्कते—**यद्येव-
मिति** । एवं सत्यात्मनो मन्तव्यत्वाभावः सिध्यतीत्याह—**इदमिति** । कुत एतदिति
चेत्तत्र वक्तव्यं किमात्मनो मनने स्वयमेव मन्तोतान्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—
सर्वस्येति । एकत्र कर्तृकर्मभावस्य विरोधान्मन्तुर्मन्तव्यत्वं न संभवतीत्यर्थः । द्वितीये
स मन्ताऽनात्माऽऽत्मा वेति विकल्प्याऽऽद्य आह—**न चेति** । द्वितीय इत्यनन्तर-
मनात्मेति शेषः । अनात्मनोऽचेतनस्य मन्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—
युदेति । अस्मिन्पक्ष एकस्मिञ्शरीर आत्मद्वयं स्यादित्याह—**युदेति** । चशब्दौ
परस्परसमुच्चयार्थौ । येन चाऽऽत्मनाऽऽत्मा मन्तव्यो यश्चाऽऽत्मा मन्तव्य इत्य-
न्वयः । तृतीयान्तप्रथमान्तयच्छब्दाभ्यामुक्तौ द्वावात्मानौ स्यातामित्यर्थः । एतदोप-
परिहारार्थैकस्यैवाऽऽत्मन एकांशेन मन्तृत्वमंशान्तरेण मन्तव्यत्वमित्युक्तौ सावयवत्वं
स्यादित्याह—**एक एवेति** । अस्तु को दोष इत्याशङ्क्याऽऽत्मभेदे तयोरैकमत्या-
योगाद्विरुद्धैर्द्विक्रियतया शरीरमुन्मथ्येत । सावयवत्वेऽनित्यत्वेन कृतहानादिकं
स्यादिति दोषमाह—**बुभूयथेति** । भिन्नयोरपि समानस्वभावयोर्दीपयोः कर्तृकर्मभा-
वाददर्शनादात्मभेदपक्ष आत्मशकलभेदपक्षे वा तयोः समानस्वभावत्वादभिन्नपक्ष इव
कर्तृकर्मभावो न संभवतीत्यनुपपत्त्यन्तरमाह—**युथेति** । किञ्च “पुराञ्चि खानि व्यतृ-
णत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्मुखाऽऽसन् नान्तरात्मन्” इति श्रुत्या करणानां बहिर्विषयत्वनियम-
स्याऽऽत्मविषयत्वाभावस्य चोक्तत्वात् । यन्मन्त्रसा न मनुत इति श्रुतेश्च । मनसो
बहिर्विषये मन्तव्य एव व्यापारो नाऽऽत्मनीत्याह—**न च मन्तुरिति** । न त्रैवं सति
काश्चिद्द्वारः प्रत्यगात्मानुभैक्षन्मनसैवानुद्गृह्यमित्यादीनां का गतिरिति वाच्यम् ।
मनसो बहिर्विक्षेपाभावेनैकाग्र्ये सत्यात्मा स्वयमेव प्रकाशत इति तदर्थत्वात् ।
अन्यथा पूर्वोक्तन्यायोपबृंहितामृतोऽविज्ञात इत्यादिबहुश्रुतिव्याकोपः स्यादिति भावः ।
एवमात्मनः साक्षान्मनसा मन्तव्यत्वपक्ष एकस्मिञ्शरीर आत्मभेदस्तस्य शकलीभावो
वा स्यादित्युक्तदोषमनुमितिर्विषयत्वपक्षेऽप्याह—**यदाऽपीति** । एवममृतोऽविज्ञात
इति श्रुत्या न्यायोपबृंहितया सर्वात्मना ज्ञेयत्वाभाव इति स्थितम् । तत्र पूर्ववादी

१ ख. ट. ‘मन्यपि’ । २ ख. ग. घ. ङ. ट. ‘ननु’ इति । ३ क. ग. घ. ङ. ‘वश्यं वक्तव्य’ ।
४ ख. ‘ति तावदाह’ । ५ ख. ट. ‘ता किं’ । ६ क. ग. घ. ङ. ‘कर्मकर्तृभा’ । ७ ख. ट. ‘पक्षिर’ ।
८ ख. ट. ‘सुन्तेत्य’ । ९ ग. ङ. ‘रुद्धादि’ । १० क. ‘द्विद्विक्रिय’ । ११ ख. ट. ‘यप’ । १२ क. ग.
घ. ङ. ‘क्षेऽप्यस्तीत्याह’ । १३ क. ‘ति । स ए’ ।

शङ्कते—न प्रत्यक्षेणेति । कथमिति । ज्ञेयत्वप्रतिपादकश्रुतेः श्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वप्रतिपादकश्रुतेश्चानुपपत्तिरित्यर्थः ।

ननु श्रोतृत्वादिधर्मवानात्माऽश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः किमत्र विषमं पश्यसि । यद्यपि तव न विषमं तथाऽपि मम तु विषमं प्रतिभाति । कथम् । यदाऽसौ श्रोता तदा न मन्ता यदा मन्ता तदा न श्रोता । तत्रैवं सति पक्षे श्रोता मन्ता पक्षे न श्रोता नापि मन्ता । तथाऽन्यत्रापि च । यदैवं तदा श्रोतृत्वादिधर्मवानात्माऽश्रोतृत्वादिधर्मवान्वेति संशयस्थाने कथं तव न वैषम्यम् । यदा देवदत्तो गच्छति तदा न स्थाता गन्तैव । यदा तिष्ठति तदा न गन्ता स्थातैव तदाऽस्य पक्ष एव गन्तृत्वं स्थातृत्वं च न नित्यं गन्तृत्वं स्थातृत्वं वा तद्वत् ।

तत्र विद्यादिति श्रुतावितरनिषेधे सति स्वप्रकाशत्वेन स्वतः स्फुरणमेवोच्यते न तु कर्मतया वेद्यत्वमिति परिहारं वक्ष्याम इत्यभिप्रेत्य श्रोतृत्वादिश्रुतौ परिहारमाह— नन्विति । तत्र किं धर्मवत्त्वप्रतिपादनस्य का गतिरिति पृच्छ्यते किं वा श्रोतृत्वादिप्रतिपादनेनाश्रोतृत्वादिकर्मसिद्धमित्युच्यते वेति विकल्प्य नाऽऽद्यः । नित्यमेव श्रोतृत्वादिधर्माङ्गीकारादित्याह—श्रोतृत्वादीति । न श्रोता न मन्तेत्यादिश्रुतेर्नित्यमेवाश्रोतृत्वादेरपि प्रामाणिकत्वाच्च द्वितीयोऽपीत्याह—अश्रोतृत्वादीति । उभयोरविरोधं चोत्तरत्र वक्ष्याम इति भावः । एवं च श्रोता मन्ता न श्रोता न मन्तेति चोभयश्रवणे सति श्रोतृत्वादिधर्मवानेवेत्यन्यतरपरिग्रहवैषम्यं तव न युक्तमित्याह—किमत्रेति । ननु श्रोतृत्वश्रुतेरन्यपरत्वोपपत्तेर्न वैषम्यमित्याशङ्क्य कालभेदेनोभयोरपि दर्शनादन्यतरस्यान्यपरत्वे हेत्वभावाच्छ्रोतृत्वैवेत्यङ्गीकारे वैषम्यं स्यादेवेत्याह—यद्यपीति । अश्रोतृत्वादि प्रसिद्धमात्मन इति पाठे नन्विति वाक्यमपि शङ्कान्तर्गतमेव । श्रोतेत्यादिश्रुत्या श्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा ननु तत्कथं स्यादित्यन्वयः । ननु न श्रोतेत्यादिश्रुतेरश्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वमात्मन इत्याशङ्क्य लोकेऽप्रसिद्धेनैवमिति स एवाऽऽह—अश्रोतृत्वादीति । उभयोरप्यात्मधर्मत्वश्रवणे समानेऽन्यतरस्यानात्मधर्मत्वाभिधानमयुक्तमिति सिद्धान्तो दूषयति—किमत्रेति । ननु लोकप्रसिद्धिबलादानात्मधर्मत्वनिश्चयान्न वैषम्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । अश्रोतृत्वादेरात्मधर्मत्वेऽपि प्रसिद्धेरविशेषाच्छ्रुत्यनुरोधेनोभयोरप्यात्मधर्मत्वमिति प्रश्नपूर्वकमाह—कथमिति । इतरत्सर्वसमानम् । त्वया हि कादाचित्कज्ञानेन नित्यमेव श्रोतृत्वादिकमङ्गी क्रियते तदयुक्त-

१ ग. ड. 'पत्तेरि' । २ ख. च. छ. ज. 'मं म' । ३ च. छ. ज. 'दा च म' । ४ क. ग. घ. ड. 'क्षे च श्रो' । ५ छ. ज. 'क्षेनापि श्रो' । ६ च. छ. ज. 'पि । य' । ७ ख. छ. ट. 'र्मवांश्चेति' । ८ ख. ट. 'ति न' । ९ ख. ट. 'द्वत्तैव' । अ' । १० ख. ट. 'मप्रति' । ११ ख. ट. 'वेत्यादिभुल' ।

मित्याह—यद्वाऽऽप्नोति । न मन्तेत्यनन्तरं न तु नित्यमेव श्रोता मन्ता वेति शेषः ।
तथाऽन्यत्रापीति । द्रष्टृत्वविज्ञातृत्वादावप्येवमेव कादाचित्कत्वमित्यर्थः । श्रोतृत्वादेः
पाक्षिकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टी करोति—यदेति । तदाऽस्येत्यत्र यदैवमितिपदमध्याहृत्य
यदैवं व्यवस्था तदाऽस्य पक्ष एव गन्तृत्वमिति वाक्यं योज्यम् । तद्वादिति । तथैव
श्रोतृत्वादिकमपि न नित्यमित्यर्थः ।

अत्र काणादादयः पश्यन्ति । पक्षप्राप्तेनैव श्रोतृत्वादिनाऽऽत्मोच्यते
श्रोता मन्तेत्यादिसंयोगजत्वमयौगपद्यं च ज्ञानस्य ह्याचक्षते । दर्शयन्ति
चान्यत्रप्रपन्ना अभूवं नादर्शमित्यादि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मिति च न्याय्यम् । भवत्वेवं किं तत्र नष्टम् । यद्येवं स्यादस्त्वेवं तवेष्टं
चेत् । श्रुत्यर्थस्तु न संभवति किं न श्रोता मन्तेत्यादिश्रुत्यर्थः । न । न
श्रोता न मन्तेत्यादिवचनात् ।

अत्रान्तरेऽविदिताभिप्रायाः काणादादय उभयमपि कादाचित्कमेवास्त्विति चोद-
यन्तीत्याह—अत्रेति । ननु सिद्धान्तिनाऽपि श्रोतृत्वाश्रोतृत्वयोरङ्गीकारादस्य सिद्धा-
न्तोत्कथं भेद इत्याशङ्क्य तन्मते नित्यसाक्षिणो नित्यमेव श्रोतृत्वं कादाचित्कज्ञानस्य
मृषात्वेन तदभावेन च नित्यमेवाश्रोतृत्वम् । अस्मन्मते तु कादाचित्कज्ञानेनैव श्रोतृ-
त्वादिकमिति विशेषमाह—संयोगजत्वमिति । ज्ञानस्य कादाचित्कत्वेऽयौगपद्ये
च यथाक्रमं प्रमाणमाह—दर्शयन्ति चेति । युगपदिति । यदि मनो न
स्यात्तर्हि चक्षुरादीन्द्रियाणां युगपदेव रूपादिभिः संबन्धे युगपदेव सर्वेन्द्रियैः
सर्वविषयकज्ञानानि स्युः । सामग्र्याः सत्त्वात् । न च तथाऽस्ति । अतः क्रमेण
तत्तदिन्द्रियसंयोग्यणुपरिमाणं मनोऽङ्गीकर्तव्यम् । तथा च युगपत्सर्वेन्द्रियैर्मनःसंयो-
गाभावात्सामग्र्यभावान्न युगपत्सर्वविषयकं ज्ञानम् । अतो युगपद्रूपादिसर्वविषयकज्ञा-
नानुत्पत्तिरिह मनोऽस्तीति वदन्तो युगपत्सर्वज्ञानानुत्पत्तिरित्युक्तवन्त इत्यर्थः । इम-
मर्थं न्याय्यं पश्यन्तीति पूर्वेषान्वयः । काणादादिमते सिद्धान्तिना प्रदर्शिते सति
तर्हि काणादादिरीत्या श्रुतिद्वयोपपत्तेरात्मनि श्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वसिद्धेश्च तथैवा-
स्त्विति पूर्वपक्षी तटस्थो वा सिद्धान्तिनं प्रति शङ्कते—भवत्विति । यद्येवं
न्याय्यं स्यादेवमेव भवतु किं तत्र नष्टमित्यर्थः । आत्मनः कादाचित्कज्ञानेन
श्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वस्य श्रुत्यनभिमतत्वान्न तन्न्याय्यमिति सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति—
अस्त्येवमिति । ननु श्रोता मन्तेतिश्रुत्या तद्धर्मवत्त्वप्रतिपादनादनभिमतत्वमसिद्ध-

१ क. ग. ड. 'मन्ते' । २ क. ग. घ. ड. 'लिङ्गं' चेति । ३ छ. ज. न भव । ४ क. ग.
घ. ड. 'न्ताद्वेदः कथमित्या' । ५ ख. ट. 'वान्' । ६ ग. घ. ड. 'यकज्ञा' । ७ क. ग. घ. ड. 'यज्ञा' ।
८ ड. 'नुपपत्ति' । ९ ख. ट. 'त्मनः श्रो' । १० ख. ट. 'र्मसि' ।

मिति शङ्कते—किं ज्ञेति । न श्रोतेत्यादिश्रुत्याऽविशेषतः कालत्रयेऽपि श्रोतृत्वादि-
धर्मराहित्यप्रतिपादनात्तद्धर्मवत्त्वमनभिमतमेवेत्युत्तरमाह सिद्धान्ती—न, न श्रोतेति ।

ननु पाक्षिकत्वेन प्रत्युक्तं त्वया । न नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपग-
मात् । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेः । एवं तर्हि
नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमे प्रत्यक्षविरुद्धा युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभा-
वश्चाऽऽत्मनः कल्पितः स्यात् । तच्चानिष्टमिति । नोभ्रप्रदोषोपपत्तिरा-
त्मनः श्रुत्यादिश्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वश्रुतेः । अनित्यानां मूर्तानां च
चक्षुरादीनां दृष्ट्याद्यनित्यमेव संयोगवियोगधर्मिणाम् । यथाऽग्नेर्ज्वलनं
तृणादिसंयोगजं त्वात्तद्वत् ।

यदाऽसौ श्रोतेत्यादिना श्रोतृत्वादेः पाक्षिकत्वस्य त्वयैवोक्तत्वात्काणादपसंप्रदर्शन-
वेत्यां च कादाचित्कज्ञानेन तदुपपादनात्पाक्षिकश्रोतृत्वादि तदभावविषयतया श्रुति-
द्वयस्योपपत्तिं शङ्कते—नन्विति । अपाक्षिकत्वेन श्रोतृत्वतदभावयोः श्रुतिभ्यां स्वर-
सतः प्रतीतेः पाक्षिकत्वेन तत्संकोचो न युक्त इति स्वभिप्रायं विवृण्वन्नाह सिद्धान्ती—
न नित्यमेवेति । ननु श्रुतेरनित्यत्वे सति तद्वटितं श्रोतृत्वमप्यनित्यमिति संकोच
आवश्यकोऽत आह—न हीति । श्रुतेः श्रोतृत्वस्य चानित्यत्ववचने श्रुतिविरुद्ध-
मित्यर्थः । श्रुतिमत्यादीनां नित्यत्वे युगपत्सर्वज्ञानं स्यात्कदाचिदपि कस्यचिदपि ज्ञान-
स्याभावो न स्यात् । श्रुत्यादिशब्दितां सर्वेषां ज्ञानानां नित्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः ।
प्रत्यक्षविरोधात् । अतो न हि श्रोतुः श्रुतेरित्यादिश्रुतेरन्यपरत्वं वक्तव्यमिति
शङ्कते—एवं तर्हीति । इति शब्दः शङ्कासमाप्त्यर्थः । परिहरति—नोभ्रयेति ।
युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभावश्चेत्युभयदोषस्योपपत्तिः संभवो नास्तीत्यर्थः । श्रोतृत्वादे-
नित्यत्वे कथमुभयदोषाभाव इत्याशङ्क्याऽऽत्मस्वरूपभूतसाक्षिरूपश्रुत्यादेरनित्यत्वेऽपि
वृत्तिरूपकादाचित्कश्रुत्यादेरप्यभ्युपगमादुक्तदोषाभाव इति परिहरन्निजश्रोतृत्वादिकं
दर्शयति—आत्मन इति । आत्मनः स्वरूपभूतं यच्छ्रुत्यादि श्रोतृजन्यवृत्तिसाक्षिरूपं
तद्दर्शाद्यच्छ्रोतृत्वादि तद्धर्मवत्त्वस्य श्रोता मन्तेत्यादिना श्रुतेरित्यर्थः । अनित्यश्रुत्या-
दिकं तर्हि कथमित्याशङ्क्य तद्दर्शयति—अनित्यानामिति । तेषामनित्यत्वमाह—

१ ख. ट. 'ज्ञेतिश्रु' । २ ग. च. ज. प्रयुक्तं । ३ छ. ज. इतिश्रु' । ४ क. ग. ड. 'त्वाभ्यु' ।
५ क. ग. ड. 'दोषानुप' । छ. 'दोषानुपपत्ति' । ६ ड. 'पत्तेरा' । ७ घ. च. छ. नां चक्षु' । ८ ख.
ट. 'त्यत्वमे' । ९ च. 'गवत्वात्' । १० क. 'क्षद' । ११ क. ग. ड. 'त्वस्यानि' । १२ ग. घ.
'त्यव' । १३ क. ड. 'वर्णनं' । १४ क. ग. 'नां ज्ञा' । १५ क. 'पस्यानुपपत्तिरूप' । १६ क. ग.
'पत्तिस' । १७ ख. घ. ट. श्रोत्रज' । १८ क. ग. ड. 'शाच्छ्रो' । १९ क. ग. ड. 'दिधर्म' ।
२० घ. 'दिश्रु' ।

६४ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[२द्वितीयाध्याये—

मूर्तानामिति । दृष्ट्यादेरनित्यत्वे हेतुमाह—संयोगेति । संयोगजन्यत्वादृष्ट्यादेर-
नित्यत्वमित्यर्थः । ज्वलनमित्यनन्तरमनित्यमित्यनुषङ्गः ।

न तु नित्यस्यामूर्तस्यासंयोगविभागधर्मिणः संयोगजदृष्ट्याद्यनित्यध-
र्मवत्त्वं संभवति । तथा च श्रुतिः—“न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते”
इत्याद्या । एवं तर्हि द्वे दृष्टी चक्षुषोऽनित्या दृष्टिर्नित्या चाऽऽत्मनः ।
तथा च द्वे श्रुती श्रोत्रस्यानित्या नित्याऽऽत्मस्वरूपस्य । तर्था द्वे मती
विज्ञाती बार्हताबाह्ये । एवं द्वे तथा चेयं श्रुतिरूपपन्ना भवति दृष्टेर्दृष्टा
श्रुतेः श्रोतेत्याद्या । लोकेऽपि प्रसिद्धं चक्षुषस्तिमिरागमापाययोर्नष्टा
दृष्टिर्जाता दृष्टिरिति चक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वम् । तथा च श्रुतिमत्यादीनामा-
त्मदृष्ट्यादीनां च नित्यत्वं प्रसिद्धमेव लोके वदति ह्युद्धृतचक्षुः
स्वप्नेऽद्य मया भ्राता दृष्ट इति । तथाऽऽवगतवाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो
मन्त्रोऽद्येत्यादि ।

अनु यद्यनित्यं दृष्ट्याद्यभ्युपगम्येत तर्हि तदेवाऽऽत्मनोऽपि धर्मोऽस्तु किं नित्य-
दृष्ट्यादिनेत्यत आह—नन्विति । नित्यत्वादमूर्तत्वममूर्तत्वात्संयोगादिधर्मरहितत्वं
ततः संयोगजदृष्ट्याद्यसंभव इत्यत आत्मनो नित्यदृष्ट्याद्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । श्रुति
तोऽपि नित्यदृष्ट्यादिसिद्धिरित्याह—तथा चेति । नित्यानित्यदृष्टिद्वयाङ्गीकारे गौरवमिति
शङ्कते—एवं तर्हीति । श्रुतिप्रामाण्याद्द्वैविध्याङ्गीकारे गौरवं प्रामाणिकमित्याह—
एवं द्वेवेति । तथा चेति । चोऽवधारणे तथैवेत्यर्थः । दृष्टेर्दृष्टेति । दृष्टिविषयकदृष्टि-
मानिति तदर्थः । तत्र विषयविषयिभावस्यैकस्मिन्नसंभवाद्दृष्टिद्वयं प्रतीयत इति दृष्टिद्वै-
विध्ये सत्येवेयं श्रुतिरूपपद्यते नान्यथेत्यर्थः । तिमिररोगस्याऽऽग्ने नृष्टा दृष्टिरपायं च
ज्वाला दृष्टिरितिप्रतीतेर्जन्मनाशयोगिन्यनित्या दृष्टिरेका तदीयजन्मनाशसाक्षिभूता
द्वितीया दृष्टिरस्तीति लोकेऽपि प्रतीयत इत्याह—लोकेऽपीति । चक्षुर्दृष्टेरित्युपलक्षण-
मात्मदृष्टेर्नित्यत्वं च प्रसिद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च श्रुतिमत्यादीनामिति ।
अनित्यत्वं नित्यत्वं च प्रसिद्धमित्यनुषङ्गः । आत्मदृष्ट्यादीनां नित्यत्वे हेतुनन्तरमाह—
आत्मदृष्ट्यादीनां चेति । स्वप्ने चक्षुषोऽभावेऽपि दृष्टेः सत्त्वान्न सा चक्षुर्जन्येति
नित्यैवेत्यर्थः । चक्षुः स्वप्नेऽप्यनुपरतमिति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रत्युक्तम्—उद्धृतञ्च-

१ च. छ. ज. 'वियोग' । २ ख. ट. 'र्मत्वं सं' । ३ क. ख. ग. घ. 'त्यादि । ए' । ड. 'त्यादिः ।
ए' । ४ छ. ज. 'त्या नित्याऽऽत्म' । ५ छ. ज. 'त्या चाऽऽत्मनः । त' । ६ ख. च. छ. ज. ट.
'था म' । ७ छ. ज. मतिविज्ञातिश्चेति । ए' । ८ घ. 'द्याबाह्या चेत्यादि । ए' । ९ ग. ड. 'द्योति
चेत्यादि । ए' । १० च. ज. 'प्रे म' । ११ क. ख. घ. ड. मन्त्र इत्या । ग. मन्त्र इति । य' ।
१२ ग. 'नित्यदृ' । १३ क. ग. 'तो नि' । १४ क. ग. ड. 'ये स्म' । १५ क. ग. घ. ड. 'के प्र' ।

भूरिति । तस्य चक्षुःसत्त्वशङ्कैव नास्तीत्यर्थः । अवगतेति । अवगतं निश्चितं बाधिर्यं यस्येत्यर्थः । न च स्वप्नदृष्ट्यादेश्चक्षुराद्यजन्यत्वात्कथं दृष्टिश्रुत्यादिशब्दवाच्यत्वमिति वाच्यम् । रूपादिविषयकापरोक्षज्ञानस्येव दृष्ट्यादिशब्दवाच्यत्वादिति भावः ।

यदि चक्षुःसंयोगजैवाऽऽत्मनो नित्या दृष्टिस्तन्नाशे नश्येत्तदो-
द्भूतचक्षुः स्वप्ने नीलपीतादि न पश्येत् । न हि द्रष्टृदृष्टिरित्याद्या
च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । तच्चक्षुः पुरुषे येन स्वप्ने पश्यतीत्याद्या
च श्रुतिः ।

उक्तमर्थं विपर्यये बाधकोक्त्या द्रढयति—यदीति । न पश्येदिति । दर्शनहे-
तोश्चक्षुषोऽभावादित्यर्थः । न चेदं दर्शनं स्मृतिरिति वाच्यम् । तर्था सति संनिहितत्वेना-
परोक्षत्वभासो न स्यात् । न च तदंशे भ्रम इति वाच्यम् । बाधकाभावात्पूर्वमननुभूत-
भ्रात्रादिदर्शनं च न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं सुतोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति
परामर्शहेतुभूतः सुषुप्तिकालीनानुभवोऽपि नित्योऽभ्युपगन्तव्यः । तदानीं सर्वकरणा-
नामभावेनानित्यानुभवाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । न केवलं प्रत्यक्षस्यानुपपत्तिः श्रुतिरप्य-
नुपपन्ना स्यादित्याह—न हि द्रष्टुरिति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्या-
दिर्वाद्या चेत्यनेन गृह्यते । तच्चक्षुरिति । चष्ट इति चक्षुर्द्रष्टा साक्षी पुरुष आत्मनि
शरीरे वा येन स्वप्ने पश्यति तच्चक्षुः साक्षीत्याद्या चानुपपन्ना स्यादित्यनुपपन्नः । स्वप्नान्तं
जागरितान्तं चोभौ येनानुपपश्यतीत्यादिराद्विशब्दार्थः ।

नित्यात्मनो दृष्टिर्वाह्यानित्यदृष्टेर्ग्राहिका । बाह्यदृष्टेश्चोपजनोपायाद्य-
नित्यधर्मवत्त्वात्तद्ग्राहिकाया आत्मदृष्टेस्तद्भवभासत्वमनित्यत्वादि-
भ्रान्तिनिमित्तं लोकस्येति युक्तम् । यथा भ्रमप्रणादिधर्मवदलातादिव-
स्तुविषयदृष्टिरपि भ्रमतीव तद्वत् । तथा च श्रुतिः—ध्यायतीव लेला-
यतीवेति । तस्मादात्मदृष्टेर्नित्यत्वान्न यौगपद्यमयौगपद्यं वाऽस्ति ।

नित्यात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं तत्रानित्यत्वप्रतीतिः कथं वाऽस्य लोकस्यानित्यैव
सर्वाऽपि दृष्टिरिति निश्चयश्चेत्याशङ्क्य ग्राह्यानित्यदृष्टिगतमनित्यत्वादि सर्वं ग्राहि-

१ ख. ट. स्वप्ने दृ । २ च. छ. ज. 'दि हि च' । ३ ख. ट. नित्यदृ । ४ च. ज. 'शेन न' ।
५ क. ग. घ. ङ. 'श्येताथोद्भू' । ख. ट. 'श्येत तदो' । ६ ख. ट. 'तादीनि न । च. 'तादीन प' ।
७ क. ग. घ. ङ. 'दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रु' । ८ छ. ज. 'द्या श्रु' । ९ च. ज. 'न्ना । त' ।
१० क. ख. ट. 'स्वप्न' । ११ छ. 'या श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । नि' । १२ च. ज. च । नि' । १३ क. ग.
ङ. छ. 'तिः । यदा नि' । १४ क. ग. घ. ङ. 'था च स' । १५ ख. ट. 'भूतं भ्रा' । १६ ख. ट.
'भूतसु' । १७ क. 'त्याद्या । १८ ग. घ. ङ. 'राद्येत्य' । १९ क. ख. ट. 'स्वप्न' । २० क. ग.
घ. ङ. 'दिश' । २१ ख. ट. 'त्मद' । २२ च. 'पसर्जना' । २३ क. 'जनना' । २४ क. घ. च.
छ. ज. 'षयां दृ' । २५ ख. ट. वा लो' । २६ क. ख. ग. सर्वप्रा' ।

६६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[२द्वितीयाध्याये—

कायां नित्यदृष्टौ भासते । ग्राह्यायःपिण्डगतवर्तुलत्वादिधर्माणां ग्राहकान्यादौ भान-
दर्शनादतो लोकस्य तथा प्रतीतिरूपपद्यत इत्याह—**नित्येत्यादिना । तद्वद्वभास-**
त्वमिति । ग्राह्यवद्वभासमानत्वमित्यर्थः । ग्राह्यधर्मस्य ग्राहके भानं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति—**यथा भ्रमणादीति ।** आदिशब्देन गमनादि गृह्यते । द्वितीयेन धावत्प-
क्ष्यादि । **ध्यायतीवेति ।** ग्राह्यबुद्धिगतं ध्यानादिकं ग्राहके साक्षिणि भासत इति
श्रुत्यर्थः । एवं च यत्पूर्ववादिना युगपदनेकज्ञानोत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा स्यादित्युक्तं
तत्परिहृतमित्याह—**तस्मादिति ।** तस्मादित्यस्यार्थमाह—**आत्मदृष्टेरिति ।** अनेक-
निरूप्यत्वाद्यौगपद्यस्य तदभावरूपत्वादयौगपद्यस्यैकस्यां दृष्टौ तदुभयमपि नास्तीत्यर्थः ।

बाह्या नित्यदृष्ट्युपाधिवशांस्तु लोकस्य । तार्किकाणां चाऽऽगमसंप्र-
दायवर्जितत्वादित्याऽऽत्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरूपपन्नैव । जीवेश्वरप-
रमात्मभेदकल्पना चैतन्निमित्तैव । तथाऽस्ति नास्तीत्याद्याश्च यावन्तो
वाच्यनसयोर्भेदा यत्रैकं भवन्ति तद्विषयाया नित्याया दृष्टेर्निर्विशेषायाः ।

नुत्वात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं परीक्षाकुशलानां नैयायिकानां सर्वस्य लोकस्य च भ्रमः
स्यादित्याशङ्क्य “न जरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । नैषा तर्केण
मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव मुज्ञानाय प्रेष्ट” इत्यादिश्रुतेः स्वबुद्ध्या ज्ञातुमशक्यत्वावग-
मात्संप्रदायपरम्परयैव ज्ञातव्यत्वावगमाच्च तेषां तद्वहितत्वाद्भ्रमो युक्त इत्याह—**बाह्या-**
नित्येति । न केवलं ज्ञानभेदकल्पनैव तेषां भ्रमः किंत्वात्मभेदकल्पनाऽप्येतन्मूलो
भ्रम एवेत्याह—**जीवेश्वरेति । एतन्निमित्तेति ।** ज्ञानानित्यत्वं तद्भेदकल्पनानिमित्तैव,
नित्यानित्यज्ञानवतो जीवेश्वरयोर्विचित्रज्ञानवतां च जीवानां परमात्मनश्चैकत्वं न संभ-
वतीति युक्त्याभासेन तैर्भेदकल्पनादित्यर्थः । किंचाऽऽत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते ।
अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्य आत्मन एव नित्यदृष्टिरूप-
त्वादात्मनश्च सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्तीत्यादिना सर्वकल्पनानां तन्मात्रत्वेन तद्व्यतिरे-
केणाभावोक्तेर्निर्विशेषत्वात्तद्रूपाया अपि दृष्टेर्निर्विशेषत्वात्तस्यामस्तीत्याद्याः सर्वाः
कल्पना भ्रान्तिनिमित्ता एवेत्याह—**यथाऽस्तीति ।** यावन्तो ब्राह्मेदा नामविशेषा
मनसो भेदा रूपविशेषा यन्त्राऽऽत्मन्येकं भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वाः
प्रजा यत्रैकं भवन्तीत्यादिश्रुतेस्तद्विषयायास्तत्स्वरूपाया अत एव **नित्याद्या** निर्वि-
शेषाया **दृष्टेरस्तीत्यादिकल्पनाऽऽस्तिकानाम् ।** त्वास्तीति कल्पना शून्यवादिनाम् ।

१ क. ग. ड. ‘त्वादीनां प्रा’ । २ क. ग. घ. ड. च सति य’ । ३ ख. ट. ‘रूपितत्वा’ ।
४ क. ग. घ. ड. ‘शालोक’ । ५ ख. ड. च. छ. ट नास्त्यस्ति नास्ती’ । ६ ड. च. छ. ज. ‘षाया
अस्ति नास्ति । अ’ । ७ ड. ‘र्वलो’ । ८ क. ‘त्ववत्तद्दे’ ।

अस्तिनास्तीति कल्पना दिगम्बराणाम् । अन्येषां च यथायथं सावयवत्वादिकल्पना ।
सा सर्वाऽपि तथा भ्रान्तिनिमित्तैवेति पूर्वैर्गान्वयः ।

अस्ति नास्तीत्येकं नानागुणवदगुणं जानाति न जानाति क्रियाव-
दक्रियं फलवदफलं सबीजं निर्बीजं सुखं दुःखं मध्यममैर्ध्यं शून्यमशून्यं
परोऽहमन्य इति वा सर्ववाकप्रत्ययागोचरं स्वरूपे यो विकल्पयितुमि-
च्छति स नूनं खमपि चर्मवद्वेष्टयितुमिच्छति सोपानमिदं च पद्भ्यामा-
रोर्दुम् । जले खे च मीनानां वयसां च पदं दिदृक्षते । नेति नेति प्रतो
वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतिभ्यः । को अद्वा वेदेत्यादिमन्त्रवर्णात् ।

ननु ते ते तार्किका आत्मनोऽस्तित्वादींस्तेर्केण साधयन्ति । अतो न तेषां भ्रान्ति-
निमित्तत्वमित्याशङ्क्य श्रुतिविरुद्धत्वादसङ्ग आत्मन्यनुपपत्तेस्तेषां कल्पनानां सत्त्वे
मोक्षानुपपत्तेश्च तेषां तार्किकाणां कल्पना न प्रमाणपथमारोहतीत्याह—अस्ति
नास्तीति । सुषुप्तौ न ज्ञानात्यन्यत्र जानातीति कादाचित्कज्ञानवत्त्वकल्पना वैशेषिका-
दीनाम् । आत्मा परलोके प्रति गच्छतीति केषांचित्क्रियारूपत्वकल्पना । 'इहैव स्थित्वा
शरीरान्तरं गृह्णातीत्यन्येषाम् । देहात्मवादे क्षणिकविज्ञानवादे वाऽफ़लं परलोकस्था-
यिनोऽभावात् । अन्येषां फ़लवत् । देहात्मक्षणिकवादिपक्ष एव कर्मतद्वासनानामाश्रयाभा-
वात्परलोके निर्बीजं, नित्यात्मवादिनां सूत्रीजं, दुःखमसुखरूपं वैशेषिकादिवादे ।
यद्वा विज्ञानवादे सोपप्लवचित्तसंततिरूपस्य संसारिणो हेयत्वाङ्गीकारोद्वेष्टरूपत्व-
मात्मनः । शरीरमध्य एव वर्तत इति दिगम्बराणां मतं मध्यम् । अन्येषां तु
तद्वहिर्यस्तीत्यमध्यम् । परोऽहमिति मत्तः परोऽहमहं ततोऽन्य इति प्रत्यक्पराभेदादि-
कल्पना अस्तीत्याद्याः परोऽहमहमन्य इत्यन्ताः कल्पना वाक्प्रत्ययागोचरं वाङ्मन-
सागोचरे यो विकल्पयितुमिच्छतीत्यन्वयः । आरोद्धुमित्यत्र खमित्यनुषङ्गः । जले
मीनानां खे वयसामित्यन्वयः । वाङ्मनसभेदा आत्मानि न सन्ति तदगोचरंश्चाऽऽ-
त्मेत्यत्र क्रमेण श्रुतिद्वयमाह—नेति नेतीति । वाङ्मनसागोचरत्वे श्रुत्यन्तर-
माह—को अद्देति । अद्वा साक्षात्को वेदेति मनोगोचरत्वं क इह प्रवोचदिति
वागोचरत्वं च निषेधतीत्यर्थः ।

१ क. ग. घ. ड. 'पि भ्रा' । २ झ. नास्त्येकं । ३ ख. ट. 'मध्यमं शू' । ४ क. 'ति याः
स' । ५ ख. ट. 'रे परे यो' । च. 'रे यो' । ६ ड. 'व प' । ७ घ. ट. 'च खं प' । ८ ख. ट. 'दुमि-
च्छति । जं' । ९ क. 'देति म' । १० क. ग. घ. ड. 'ते ता' । ११ ग. इह वा स्थि' । १२ क. 'रात्र
दुःख' । १३ क. ग. घ. ड. 'खस्वरूप' । १४ ख. ट. 'ते' । अ. १५ क. ग. ड. 'षां तं' । १६ क.
ग. ड. 'रस्ती' । १७ ख. ट. 'मध्यमं प्र' । १८ ग. घ. ड. 'रे यो' । १९ ख. ट. 'रत्वादित्य' ।
२० क. ग. ड. 'त्वं वि' ।

कथं तर्हि तस्य सम आत्मेति वेदनं ब्रूहि केन प्रकारेण तमहं सम आत्मेति विद्याम् । अत्राऽऽख्यायिकामाचक्षते । कश्चित्किल मनुष्यो मुग्धः कैश्चिदुक्तः कस्मिंश्चिदपराधे सति धिक्त्वां नासि मनुष्य इति । स मुग्धतयाऽऽत्मनो मनुष्यत्वं प्रत्याययितुं कंचिदुपेत्याऽऽह । ब्रवीतु भवान्कोऽहमस्मीति । स तस्य मुग्धतां ज्ञात्वाऽऽह । क्रमेण बोधयिष्यामीति । स्थावराद्यात्मभावमपोह्य न त्वममनुष्य इत्युक्तवोपरराम । स तं मुग्धः प्रत्याह । भवान्मां बोधयितुं प्रवृत्तस्तूष्णीं बभूव किं न बोधयतीति । तादृगेव तद्भवतो वचनम् । नास्यमनुष्य इत्युक्तेऽपि मनुष्यत्वमात्मनो न प्रतिपद्यते यः स कथं मनुष्योऽसीत्युक्तोऽपि मनुष्यत्वमात्मनः प्रतिपद्येत ।

वाङ्मनसागोचरत्वे श्रवणमननयोरसंभवादात्मनो वेदनं न संभवतीति शङ्कते—
कथमिति । तर्हि माऽस्त्वात्मवेदनमित्याशङ्क्य श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वादात्मवेदननिषेधा-
योगात्तत्रोपायं पृच्छामीत्याह—ब्रूहीति । केन प्रकारेण सम आत्मेति विद्यां तं
प्रकारं ब्रूहीत्यन्वयः । नेति नेतीत्यादिश्रुत्युदाहरणेनैवेतरनिषेधेनैव तस्य स्वप्रकाशस्य
बोध इति वेदनप्रकारस्योक्तत्वात्प्रकारान्तरासंभवाद्नेनैव प्रकारेणाविषयतया वेदितव्य
इति मत्वा सोपहासमुत्तरमाह—अत्राऽऽख्यायिकामिति । मुग्ध इति । मूढ
इत्यर्थः । स्थावरादीति । न त्वं स्थावरादिरूप इत्यर्थः । नन्वितरनिषेधेन तद्भेदज्ञा-
नेऽपि त्वमेवंभूत इत्यनभिधानेऽहमेवंभूत इति ज्ञानाभावात्तदर्थं विधिमुखेन बोधनं कार्य-
मत आह—नासीति । अपरोक्षतया प्रतीयमाने वस्तुनि विपर्ययेण गृहीते विपर्ययानि-
रासमात्रे यत्नः कार्यो न तु स्वरूपबोधे तस्य स्वयमेव प्रतीतिः । तथाऽपि चेन्न बोद्धुं
शक्नोति तर्ह्यतिमूढत्वादुपदेशान्नहं एव स इत्यर्थः ।

तस्माद्व्याशास्त्रोपदेश एवाऽऽत्मावबोधविधिर्नान्यः । न ह्यप्रदीपं
तृणाद्यन्येन केनचिदगुणं शक्यम् । अत एव शास्त्रमात्मस्वरूपं बोधयितुं
प्रवृत्तं सदमनुष्यत्वप्रतिषेधेनैव नेति नेतीत्युक्तवोपरराम । तस्याऽन्तर-
म्बाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतित्यनुशासतम् । “तत्त्वमसि” “यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इत्येवमाद्यपि च ।

१ ख. च. छ. ज. ‘स्त्रेत्यादि वे’ । २ क. ग. ड. च. छ. ज. ‘धे धि’ । ३ क. ग. घ. ङ.
धिकृत्वा त्वं ना’ । ४ ड. ज. ‘क्त्वां त्वं ना’ । ५ ग. घ. ड. भगवन्कोऽ’ । ६ च. छ. ज. ‘मेत’ ।
७ ख. च. छ. ज. ट. ‘क्ते म’ । ८ ख. च. ट. ‘त्युक्तेऽपि । ९ घ. ‘दने नि’ । १० ख. ट. ‘न्तर’
स्यात्राभावा’ । ११ ख. ट. ‘इत्युक्त्वैव’ । १२ क. ग. घ. ड. ‘तनः कर्तव्यो न । १३ क. ग. ड.
‘नहं स । १४ ग. घ. ड. च. छ. ज. ‘मेरदाह्यं । १५ ख. च. छ. ज. ट. ‘पि । या’ ।

अतः प्रकृत आत्मनो नित्यापरोक्षस्याहं मनुष्य इत्यादिनाऽऽरोपितरूपेण प्रतीते-
स्तस्य नेति नेति यतो वाचो निर्वर्तन्त इतीतरनिषेधे कृते स्वप्रकाशस्य स्वयमेव प्रती-
तिसंभवादयमेवोपदेशप्रकारो नान्य इत्युपसंहरति—तस्मादिति । ननु शास्त्रं विनाऽ-
प्यन्यतो विधिमुखेनाऽऽत्मावबोधोऽस्त्वित्यत आह—न ह्यप्येति । शास्त्रैकसम-
धिगम्यत्वादात्मनो न हेत्वन्तरेण बोधः संभवतीत्यर्थः । शास्त्रायाऽप्यवबोधप्रकारोऽय-
मेव नान्य इतीतरनिषेधमात्रेणोपरमात्रिणीयत इत्याह—अत एवेति । इत्यनुशासन-
मितिपदेनार्थादनुशासनान्तरनिषेधादप्येवमेवेत्याह—तथाऽनन्तरमिति । तत्त्वमसीत्य-
त्रापि तत्पदार्थसामानाधिकरण्येन त्वंपदार्थं कर्तृत्वादिनिषेधेनैव तस्य ब्रह्मत्वबोध-
इत्याह—तत्त्वमसीति । तत्केन कं पश्येदिति दर्शनक्रियाकर्मत्वनिषेधादप्यवेद्यतयै-
वाऽऽत्मनो ज्ञानमित्याह—यत्र त्वस्येति । एवमाद्यपीति । वेद्यत्वं निषेधतीति शेषः ।

यावदयमेवं यथोक्तमिममात्मानं न वेत्ति तावदयं बाह्यानित्यदृष्टिल-
क्षणमुपाधिमात्मत्वेनोपेत्याविद्ययोपाधिधर्मानात्मनो मन्यमानो ब्रह्मा-
दिस्तम्बपर्यन्तेषु देवतयैर्ह्यनरस्थानेषु पुनः पुनरावर्तमानोऽविद्याकाम-
कर्मवशात्संसरति ।

तस्मादात्मनः कर्तृत्वादिधर्मवत्तया प्रमाणेन ज्ञातुमशक्यत्वात्तद्धर्मवत्त्वप्रतीतेरज्ञा-
नमूलत्वेन भ्रमत्वात्संसारित्वेनैव प्रतीतस्य वस्तुतो ब्रह्माभावात्त्वादेनैव न्यायेनेश्वर-
स्यापि सर्वज्ञत्वादिकोपाधिकल्पनस्य भ्रमत्वाद्भेदे मानाभावात्तस्यापि वस्तुतो ब्रह्म-
मात्रत्वान्न त्रय आत्मानः किंत्वात्मैक एवाखण्डैकरस इत्यभिप्रेत्यैवंभूतस्य कथं
संसारप्रतीतिरित्याशङ्क्याऽऽत्मनः संसारस्याज्ञानत औपाधिकत्वमुत्तराध्यायसंगत्या-
पयोगितयाऽऽह—यावदयमिति । बाह्यानित्यदृष्टिलक्षणमिति । प्रत्यगात्मनो
बाह्यामन्तःकरणवृत्तिं वृत्तिवृत्तिमतोरभेदादन्तःकरणमित्यर्थः ।

स एवं संसरन्नुपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजति । त्यक्त्वाऽन्यमुपादत्ते ।
पुनः पुनरेवमेव नदीस्रोतोवज्जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदेन वर्तमानः काभि-
रवस्थाभिर्वर्तते इत्येतमर्थं दर्शयन्त्याह श्रुतिर्वैराग्यहेतोः—

[उपक्रमन्तु गमिष्यः]

ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्व्रतः ।

अयमेवाविद्याकामकर्मभिमानवान्यज्ञादिकर्म कृत्वाऽस्माल्लोकाद्भू-
मादिक्रमेण चन्द्रमसं प्राप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिक्रमेणैवं लोकं

१ घ. ड. 'दार्थक' । २ ख. छ. ज. 'र्यगादिस्था' । ३ क. ग. घ. 'न पतित' । ४ ख. ट.
'त्वादेरौपाधिकत्वेन अ' । ५ च. छ. ज. 'न्द्रियादिसं' । ६ क. 'णव' । ७ ग. 'प्रतिव' । ८ च.
छ. ज. ट. 'कर्मवा' ।

प्राप्यान्नभूतः पुरुषाग्नौ हुतः । तस्मिन्पुरुषे ह वा अग्रं संसारी रसा-
दिक्रमेणाऽऽदितः प्रथमतो रेतोरूपेण गर्भो भवतीत्येतदाह । यदे-
तत्पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति^१ ।

एवमध्यारोपापवादाभ्यामात्मतत्त्वं निरूप्योक्तात्मतत्त्वज्ञाने वैराग्यं हेतुरिति तदर्थं
जीवावस्थाः प्रपञ्चयन्नर्थात्तस्य त्रय आवसथ्या इत्युपक्षिप्तं शरीरत्रयं च प्रपञ्चयितुं
पञ्चमाध्यायमवतारयन्भूमिकां करोति—स एवमिति । यावदग्रमित्यारभ्य वोत्तराध्या-
यस्य भूमिका । इदानीमध्यायमवतारयति—स एवमिति । इत्येतमर्थमिति । इति
जिज्ञासायामवस्थारूपमर्थमित्यर्थः । वैराग्यहेतोरिति । वैराग्यार्थमित्यर्थः । जीवाव-
स्थारूपस्य जन्मत्रयस्यात्यन्तबीभत्सारूपत्वात्तद्विचारे वैराग्यं भवतीति भावः । पुरुषे
ह वा अग्रमित्यत्रेदंशब्दार्थमाह—अग्रमित्यादिना । यो मूर्धानं विदार्थं प्रविश्य
स्थितः सोऽग्रमित्युच्यत इत्यर्थः । यज्ञादीति । अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमि-
त्युपासते ते धूममभिसंभवन्तीत्यादिना पञ्चमिविद्यायामयमर्थः प्रसिद्धः । अन्नभूत
इति । व्रीह्याद्यन्नसंश्लिष्टः पुरुषाग्नौ हुतः पुरुषेण भक्षित इत्यर्थः । तस्मिन्निति ।
येन पुरुषेण भक्षितस्तस्मिन्नित्यर्थः । पुरुषे ह वा अग्रं संसार्यादितः प्रथमतः स्त्रीगर्भ-
प्रवेशात्पूर्वं गर्भो भवतीति प्रथममन्वयः । पुरुषे स्त्रियामिव गर्भो न दृश्यत इत्याशङ्क्य
भक्षितस्यान्नस्य रसादिक्रमेण रेतोरूपेण परिणामे सति तत्संश्लिष्टस्यापि तथैव रेतः-
संश्लेषेण रेतोभावे सति तेन रूपेण पुरुषस्य शरीरे विद्यमानस्तस्य स गर्भ इत्याह—
रसादीति । रसादीत्यदिशब्देन शोणितमांसादि गृह्यते । रसादिक्रमेण यदेतत्पुरुषे
रेतस्तेन रूपेण गर्भो भवतीत्येतदाहेति पश्चादन्वयः कार्यः ।

तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्ये-
वाऽऽत्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्च-
त्यर्थेन जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तच्चैतदेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो रसमदि-
लक्षणोभ्यस्तेजः साररूपं शरीरस्य संभूतं परिनिष्पन्नं तत्पुरुषस्याऽऽ-
न्नभूतत्वादात्मा^२ । तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भाभूतमात्मन्येव स्वशरीर

१ च. छ. ज. ट. 'यमं रे' । २ ख. ट. 'तीति तदा' । ३ ड. च. 'ति । यच्चै' । ४ क. ग.
घ. ङ. 'ति । एवमेवेति । ५ क. ग. ङ. 'न्मनोऽत्य' । घ. 'न्मनस्त्रय' । ६ ख. ट. 'सिद्ध इत्यर्थः ।
क्ष' । ७ ख. ट. 'न रेतोह' । ८ ख. ट. 'वति त' । ९ क. ग. घ. ङ. कर्तव्यः । १० क. ख. ट.
'यैतन्न' । ११ ग. घ. 'त्मानमा' । १२ क. ग. घ. 'मात्मनि रे' । १३ ख. ट. 'मात्मानमात्म' ।
१४ क. ग. घ. च. छ. ज. 'रीरे वि' ।

एवाऽऽत्मानं विभर्ति धारयति । तदेतो यदा यस्मिन्काले भार्यर्तुमती
तस्यां योषाशौ स्त्रियां सिञ्चत्युपगच्छन् । अथ तदैतदेतदेत आत्मनो
गर्भभूतं ज्ञत्तयति पिता । तदस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमनं रेतःसेककाले
रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः, तदेतदुक्तं
पुरस्तादसावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना ।

ननु तस्य गर्भत्वमैप्रसिद्धमित्याशङ्क्य स्त्रियेव तस्य पुरुषेण भूतत्वादौण्या
वृत्त्या गर्भत्वमिति वक्तुं तदेतदित्यादि विभर्तीत्यन्तं वाक्यम् । तद्याचष्टे—
तच्चैतदिति । रसादिलक्षणेभ्य इति । रसादिधातुसमुदायरूपत्वाच्छरी-
रस्य तेषां तदवयवत्वं चरमधातुत्वौच्छरीरस्य साररूपत्वं चेत्यर्थः । आत्मभूत-
त्वादिति । आत्माभिमानविषयशरीरभूतत्वादात्मानं गर्भीभूतं विभर्तीति वक्ष्यमाणा-
नुषङ्गेण वाक्यं पूरणीयम् । उक्तमर्थं श्रुत्यक्षरारूढं करोति—आत्मनीति । अत
आत्मानमित्यस्य न पुनरुक्तिदोषः । एवं पितृशरीररूपमावसथं तत्र रेतोरूपेणा-
वस्थां चोक्त्वा मातृदेहरूपावसथं तत्र गर्भरूपेणावस्थां च दर्शयितुं पितृशरीरान्निर्ग-
मनरूपं जन्म दर्शयति—तदेत इति । यदेत्युक्तं कालं विशदयति—भार्येति ।
पञ्चाग्निविद्यायां योषा वात्र गौतमाग्निरित्यादिनाऽयमर्थो दर्शित इति वक्तुं योषाया-
वित्युक्तम् । उपगच्छन्निति । भार्या संगच्छन्नित्यर्थः । अस्य रेतोरूपेण स्थानानि-
र्मित्यन्वयः । रेतो भार्यायां सिञ्चतीत्यत्र वाक्यानतरं संवादयति—तदेतदिति ।
असावात्मा पुरुषोऽमुमात्मानं स्वीयं रेतोरूपमात्मानमस्मा आत्मने भार्यारूपार्थं प्रय-
च्छतीति श्रुत्यर्थः ।

तस्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं
तथा तस्मादेनां न हिनस्ति साऽस्यैतमात्मा-
जमत्र गतं भावयति ।

तदेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत्तस्या आत्मभूयमात्मान्यतिरेकतां
यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्वदेव ।
तस्मादेतोरेतां मातरं स गर्भो न हिनस्ति पितृकादिवत् । तस्मात्स्त-
नादिस्वाङ्गवदात्मभूयं गतं तस्मान्न हिनस्ति न बाधत इत्यर्थः ।

१ ख. ट. एव स्त्रि । २ क. ग. घ. ड. 'च्छत्युपगच्छन्' । ३ ग. घ. 'सिस्' । ४ क. ग. ड.
'ष्टे' । यदेतदे । ५ ख. ट. 'त्वाच्च शरी' । ६ ग. ड. 'त्मा तं' । ७ क. 'आत्मनीत्य' । ८ ग.
'देनदि' । ९ क. ग. घ. ड. 'नं स्वकीयं' । १० ख. 'य संप्र' । ११ ग. घ. ज. 'तदेतदे' । १२ क. ख.
सक्तं सत्त' । १३ ड. 'तस्याः स्त्रिया आ' । १४ क. ग. च. 'दिव' । १५ क. ग. घ. 'भूतं ग' ।

साऽन्तर्वन्त्येतस्य भर्तुरात्मजमैवाऽऽत्मन उदरे गतं प्रविष्टं बुद्ध्वा
भावयति वर्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धोशनादिपरिहारमनुकूला-
शनाद्युपयोगं च कुर्वती ।

अनु स्त्रीशरीरे प्रविष्टं पुरुषस्य रेतः स्त्रिया उपद्रवकारि स्याच्छरीरलग्नबाणवदित्या-
शङ्क्योक्तं तत्स्त्रिया इत्यादि तदेतद्व्याचष्टे—तदेतौ यस्यामिति । पित्रा व्रणरू-
पग्रन्थिविशेषात्तद्वन्न हिनस्तीति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः । अक्षरार्थमुक्त्वा पिण्डितार्थ-
माह—यस्मादिति । अत्र प्रसङ्गात्स्त्रिया सावधानेन गर्भरक्षणं कर्तव्यमिति विधत्ते—
सेति । भावयति भावयेदित्यर्थः । पालनोपायमाह—गर्भविरुद्धेति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं
विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति ।

सा भावयित्री वर्धयित्री भर्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्ष-
यितव्या च भर्ता भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्य-
चित्केनचित्संबन्ध उपपद्यते । तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधा-
नेन विभर्ति धारयत्यग्रे प्राग्जन्मनः । स पिताऽग्र एव पूर्वमेव जातमात्रं
जन्मनोऽधूर्ध्वं जन्मनो जातं कुमारं जातकर्मादिना पिता भावयति ।

तस्याप्यन्तर्वन्तीरक्षणं विधत्ते—सा भावयित्रीति । ज्ञशब्दस्य स्रेत्यत्र संबन्धः ।
साऽपीत्यर्थः । तस्या भावयितव्यत्वे हेतुमाह—न हीति । स्त्रीपुरुषयोः परस्परुपकार-
कत्वमुक्त्वा तयोः पुत्रसाध्यवक्ष्यमाणपुण्यकर्मप्रतिनिधिरूपप्रत्युपकारसिद्ध्यर्थं पुत्रं
प्रत्युपकारकत्वमाह—तमिति । अग्र ईत्यत्रैकोऽग्रशब्दो जन्मनः पूर्वकालं वदति ।
द्वितीयो जननकालमग्निशब्दोऽनन्तरकालं वदतीति व्याचष्टे—अग्रे प्राग्जन्मन
इत्यादिना । पूर्वमेवेत्यस्य विवरणं जातमात्रमिति । जायमानमित्यर्थः । ज्ञातकर्मा-
दिनेति । जन्मनः प्राक्सीमन्तादिना जननकाले सुखनिष्क्रमणार्थं मन्त्रजलप्रोक्षणादि-
नाऽनन्तरं जातकर्मादिनेत्यर्थः ।

स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव
तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता
हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ।

१ छ. 'मत्र पुत्रात्मानमुद' । २ छ ज. 'द्वात्रादि' । ३ क. ग. घ. ङ. तद्वा । ४ क. 'रेकी
द' । ग. घ. ङ. 'रेकद' । ५ छ. 'स्त्री स्त्री भ' । ६ च. छ. ज. 'व्या वर्धयितव्या र' । ७ ख. ट.
'व कुमारं जा' । ८ क. ग. घ. इति तत्रै' । ९ ख. ट. 'ष्टे । प्रा' ।

स पिता यद्यस्मात्कुमारं जन्मनोऽध्वर्ध्वमुग्रे जातमात्रमेव जातक-
र्मादिना यद्भाष्यति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव हि पुत्ररू-
पेण जायते । तथा ह्युक्तं प्रतिज्ञायां प्रविशतीत्यादि । तत्किमर्थमा-
त्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयतीति । उच्यते—एषां लोकानां
संतत्या अविच्छेदायेत्यर्थः । विच्छिद्येरन्हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि
यदि न कुर्युः केचन । एवं पुत्रोत्पादनादिकर्माविच्छेदेनैव संतताः
प्रबन्धरूपेण वर्तन्ते ह्ययस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्तव्यं
न मोक्षयेत्यर्थः । तदस्य संसारिणः कुमाररूपेण मातुरुदराद्यभिर्गमनं
तदेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः ।

पित्रा जातकर्मादिकं कर्तव्यमित्यभिधाय तत्स्तौति—स पितेति । प्रविशती-
त्यादीति । गर्भो भूत्वा सु मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायत इति
मन्त्रशेषः । मोक्षप्रकरणे पुत्रोत्पादनस्य विधानात्पुत्रोत्पादनं मोक्षसाधनमित्यभिप्रायेण
पृच्छति—तत्किमर्थमिति । न कर्मणा न प्रज्ञया ध्वजेनेत्यादिश्रुतेर्मोक्षप्रकरणे पुत्रो-
त्पादनोक्तिर्वैराग्यार्थेत्यभिप्रेत्य प्रकृतश्रुत्यात्तरमाह—उच्यत इति । अत्र लोकशब्देन
लोकसाधनीभूताः पुत्रपौत्रादयो गृह्यन्ते । तेषां संतत्या इत्यर्थः । पुत्रोत्पादनेनैवोक्तानां
लोकानां संततत्वं प्रसिद्धमिति वक्तुमेवं संतता इति वाक्यं तद्व्याचष्टे—एवमिति ।
स्वेन पुत्रोत्पादने विधितः कृते सति स्वपुत्रोऽपि तथा तत्पुत्रोऽपि तथेत्येवं लोकसंत-
तिर्भवतीत्यर्थः । पुत्रोत्पादनस्य लोकसंततिरेव प्रयोजनमिति वदन्त्या श्रुत्या तस्य
मोक्षसाधनत्वं निरस्तमित्याह—न मोक्षयेत्यर्थ इति । एवं प्रसङ्गाद्गर्भधारणादिवि-
धिमुक्त्वा प्रकृतं वैराग्यार्थं द्वितीयं जन्म दर्शयति—तदस्येति ।

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।

अस्य पितुः सोऽयं पुत्रात्मा पुण्येभ्यः शास्त्रोक्तेभ्यः कर्मभ्यः कर्म-
निष्पादनार्थं प्रतिधीयते पितुः स्थाने पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय प्रति-
निधीयत इत्यर्थः । तथा च संप्रतिविद्यायां वाजसनेयके—“पित्राऽ-
नुशिष्टोऽहं ब्रह्माहं यन्न ईत्यादि प्रतिपद्यत इति ।

एवं पितृशरीरेऽयन्ताशुचावत्यन्ताशुचिरेतोरूपेणावस्थानं ततोऽपि निर्गमनं ततो

१ ख. च. ट. 'व पु' । २ ख. ट. 'यति । उ' । ३ ख. 'न । ते चैवं । ४ क. ख. ट. 'णः
पुसः कु' । ५ ख. ट. 'ज्येष्ठ्या' । ६ ग. घ. ङ. 'कृतं श्रु' । ७ ख. ट. 'कथं व्याच' । ८ ख. ट.
'ष्टे । ते चेति । ९ क. ग. घ. ङ. 'ति स पु' । १० ग. घ. ङ. 'तथे' । ११ क. ग. ङ. 'रणवि' ।
१२ ग. घ. 'ब्राह्ममस्मीत्या' । १३ च. इति प्र' । १४ क. ग. घ. ङ. 'तो नि' ।

मातुरुदरे मलमूत्राक्रान्ते विष्टा^१कृमिवदवस्थानं ततो योनिद्वारो निर्गमनं^२ चेत्याद्यत्यन्तक-
ष्टमित्युक्त्वा जन्मानन्तरमपि न स्वातन्त्र्यं किंतु पितृनियोगात्तत्पारतन्त्र्येण सर्वदा कर्मा-
नुष्ठातव्यमिति वदन्पुत्रेण कतव्यं पितुरुपकारं दर्शयति सोऽस्येति^३ वाक्यं तद्याचष्टे—
अस्येति । पितुर्द्वावात्मनौ देहौ स्वदेहः पुत्रदेहश्चेति, तत्र पुत्रस्योपयोगमाह—
सोऽयमिति । पुत्रस्य प्रतिनिधित्वमन्यत्राप्युक्तमित्याह—तथा चेति । संप्रप्तिः संप्र-
दानं स्वकर्तव्यस्य पुत्रे स्थापनं यत्रोच्यते सा संप्रप्तिविधेत्यर्थः । यदा तु प्रैष्यन्मन्यते
स्वस्य परलोकगमनं निश्चिनोति, अथ पुत्रमाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति ।
मुयाऽध्येतव्यं ब्रह्म वेदस्त्वं त्वयाऽध्येतव्यम्, मया कर्तव्योऽयं यज्ञस्त्वं त्वया
कर्तव्यः, मया संपाद्यो लोकस्त्वं त्वया संपाद्यः, इत्येवं पित्राऽनुशिष्टः सन्पुत्रोऽहं
ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति प्रतिपद्यते । अहं ब्रह्माध्येष्ये यज्ञान्करिष्ये लोकं संपाद-
यिष्यामीति स्वी करोतीत्युक्तमित्यर्थः । अनेन स्वशरीरतृतीयावस्थोक्ता ।

अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो
वयोगतः प्रैति स इतः प्रय-
न्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ।

अथानन्तरं पुत्रे निवेद्याऽऽत्मनो भारमस्य पुत्रस्येतुशोऽयं यः
पित्रात्मा कृतकृत्यः कर्तव्यादृणत्रयौद्रिमुक्तः कृतकर्तव्य इत्यर्थः । त्रयो-
गतो गतवया जीर्णः सन्प्रैति म्रियते । स इतोऽस्मात्प्रयन्नेव शरीरं
परित्यजन्नेव तृणसैल्लूकावहेहान्तरमुपाददानः कर्मचितं पुनर्जायते ।
तदस्य मृत्वा प्रतिपत्तव्यं यत्तत्तृतीयं जन्म । तनु संसरतः पितुः सका-
शाद्रेतोरूपेण प्रथमं जन्म । तस्यैव कुमाररूपेण मातुर्द्वितीयं जन्मोक्तम् ।
तस्यैव तृतीये जन्मनि वक्तव्ये प्रैतस्य पितुर्यज्जन्म तत्तृतीयमिति कथ-
मुच्यते । नैष दोषः । पितापुत्रयोरैकात्म्यस्य विवक्षितत्वात् । सोऽपि
पुत्रः स्वपुत्रे भारं निधायेतः प्रयन्नेव पुनर्जायते यथा पिता । तद-
व्यत्रोक्तमितरत्राप्युक्तमेव भवतीति मन्यते श्रुतिः । पितापुत्रयोरैका-
त्मत्वात् ।

तनु किमर्थं पुत्रं प्रतिनिदधाति स्वयमेव करोत्वित्याशङ्क्य स्वस्य मरणात्कर्तुमश-

१ क. ग. घ. ङ. 'छाक्रिमि' । २ क. 'रान्निर्ग' । ३ क. ग. घ. ङ. 'चेत्यत्य' । ४ क. 'पुत्र-
रूपेण । ५ ख. ट. 'कारान्तरं' । ६ क. ग. घ. ङ. 'ति तद्या' । ७ ख. ट. 'ब्रवेति' । ८ ख. ट. तु
'श्रेष्ठ' । ९ क. 'ब्रह्म' । १० ख. घ. 'रीरं तृ' । ११ च. 'यान्मुक्तः' । १२ च. 'जलायुका' ।
१३ ज. 'कर्माजितं' । १४ क. ङ. च. 'प्रयतः' ।

केरित्यभिप्रायेणोक्तमथास्याग्रमिति तद्याचष्टे—अथेति । एवकारार्थं मध्ये विलम्बा-
भावं दर्शयति—तृणजलूकेति । तृणजलूका तृणस्यान्तं गत्वा तृणान्तरमाकम्पाऽऽ-
त्मानं देहं पूर्वस्मात्तृणादुपसंहरति पूर्वतृणं मुञ्चति । एवमेवायमात्मा देहान्तरं परिगृह्य
पूर्वदेहं मुञ्चतीति मध्ये विलम्बाभावः श्रुत्यन्तर उक्त इत्यर्थः । कर्मचितं देहान्तरमुपा-
दधानः पुनर्जायते इत्यन्वयः । यद्यपि देवयानपितृयानमार्गाभ्यां गच्छतां लोकान्तर एव
शरीरग्रहणमुक्तमुभयव्यामोहात्तत्तिद्धेरिति सूत्रे । आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति
श्रुतेः । न तु पूर्वदेहत्यागकाल एव तथाऽपि सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्वक्त्रास-
तीति श्रुतौ वासनार्थं भाविशरीरमुत्क्रान्तिकाल एव गृह्णातीत्युक्तत्वात्तदभिप्रायं
तृणजलूकानिदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । तदस्येति । जन्ममृत्वा प्रतिपत्तव्यं तदस्य तृतीयं
जन्मेत्यन्वयः । यस्य जन्मद्वयमुक्तं तस्यैव तृतीयं जन्म वक्तव्यम् । औचित्यात् ।
अन्यथाऽस्य पितुः पूर्वजन्मद्वयस्यानुक्तत्वेनेदमस्य पितुस्तृतीयं जन्मेत्यनन्वयार्थेतिरिति
शङ्कते—नन्विति । प्रेतस्येति । म्रियमाणस्येत्यर्थः । यत्कुमारं भावयत्यात्मानमेव
तद्भावयति सोऽस्यायमात्मेति च पितापुत्रयोरभेदस्योक्तत्वात्पुत्रस्योक्तं जन्मद्वयं पितु-
रेव तस्यैव च तृतीयं जन्मोच्यते नान्यस्येति न तृतीयत्वविरोध इत्याह—तत्रैष दोष
इति । यद्वा पितुर्भरणानन्तरं पुनर्जन्मेत्युक्तेः पुत्रस्याप्येवमेव जन्म ज्ञातुं शक्यत
इत्यभिप्रायेण पितुरित्युक्तमित्याह—सोऽपि पुत्र इति । यथा पितृत्वानन्तरं ततश्च
पुत्रस्यैव तृतीयं जन्मोक्तमिति शेषः । एवं च तदस्य तृतीयं जन्मेति वाक्ये तच्छ-
ब्देन तत्प्रकारकत्वमुच्यते । अथेति पुत्र उच्यते । अस्य पुत्रस्य तत्प्रकारकं
तृतीयं जन्मेति वाक्यार्थ इति भावः । ननु पर्यायद्वयोक्तं जन्म यथा पुत्रगतमेवैवं
तृतीयपर्यायोक्तमपि साक्षात्पुत्रगतमेवोच्यतां किं तयोरैकात्म्यविवक्षयेत्याद्यपरिहारे
दोषमाशङ्क्याऽऽह—तदर्थत्रोक्तमिति । अयं भावः—पुत्रस्य पितरं प्रत्युपकारप्रद-
र्शनार्थं तत्प्रतिनिधित्व उक्ते पिता स्वयमेव कर्म करोतु किं प्रतिनिधिनेत्याशङ्किते
तत्परिहारार्थं पितुर्भरणभिधानं प्रसक्तमिति मरणानन्तरं वर्त्तव्यं तृतीयं जन्म लाघवार्थं
तस्मिन्नेवोक्तमिदं जन्मत्रयं सर्वेषां पूर्ववार्मप्यस्तीति प्रदर्शयितुं च पुत्रे वक्तव्यमपि
तृतीयं जन्म पितर्युक्तमिति ।

१ क. उक्तः । २ क. ग. घ. ङ. कर्माज्जितं । ३ क. घ. ङ. 'यानना' । ४ क. ग.
ङ. 'मयभा' । ५ ग. ङ. 'जलायुका' । ६ ख. ट. 'मिदं द्र' । ७ ग. 'त्यन्व' । ८ क. ग. घ. ङ.
'पतिरि' । ९ क. ग. ङ. 'ति' । प्रयत इति । १० ग. ङ. 'च्यत इति नास्य तृ' । ११ क. 'ति
नास्य तृ' । १२ ख. ट. 'जन्मन्युक्ते पु' । १३ क. घ. ङ. 'त्याथे प' । १४ क. ख. घ. ङ. 'न्यत्रेति' ।
१५ ख. ट. 'शङ्कयत' । १६ ख. ट. 'क्तव्यमिति तृ' । १७ ख. ट. 'दं तु ज' । १८ क. ग. घ. ङ.
'मस्ती' । १९ ग. पितर्यु' । २० ख. ट. 'ति भावः ।

तदुक्तमृषिणा—

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।
शतं मा पुर आयसीरक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति
गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ।

एवं संसरन्नवस्थाभिर्व्यक्तित्रयेण जन्ममरणप्रवन्धारूढः सर्वो लोकः
संसारसमुद्रे निपतितः कथंचिद्यथाश्रुत्युक्तमात्मानं विजानाति यस्यां
कस्यांचिदवस्थायां तदैव मुक्तैः सर्वसंसारबन्धनः कृतकृत्यो भवतीत्येत-
द्वैतु तद्वृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तमित्याह—गर्भे नु मौर्तुर्गर्भाशय एव सन् । त्विति
वितर्के । अनेकजन्मान्तरभावनापरिपाकवशादेष्टां देवानां वागगन्यादीनां
जनिमानि जन्मानि विश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्ववेदमहमहो अनुबुद्धान-
स्मीत्यर्थः । शतमनेकं बह्व्यो मा मां पुर आयसीरायस्यो लोहमय्य इवा-
भेद्यानि शरीराणीत्यभिप्रायः । अरक्षन्नक्षितवत्यः संसारपाशनिर्गमना-
दर्थाऽधः श्येन इव जालं भित्त्वा जवसाऽऽत्मज्ञानकृतसामर्थ्येन निर-
दीयं निर्गतोऽस्मि । अहो गर्भ एव शयानो वामदेव ऋषिरेवमुवाचैतत् ।

पूर्वाध्यायेऽध्यारोपप्रकरणोक्तमावसथत्रयं वैराग्यार्थमिह प्रपञ्च्य तस्मिन्नेवाध्याये
तस्य संसारस्य निर्वैत्यत्वेन तदपवादार्थं यत्तत्त्वज्ञानमुक्तं स एतमेवेत्यादिना तत्सफलं
प्रपञ्चयितुं तदुक्तमृषिणेत्यादिग्रन्थः । तत्र तच्छब्दार्थमाह—एवमित्यादिना । एत-
दस्त्विति । संसारसमुद्रे पतनं तत्तत्त्वज्ञानाच्च तन्निवृत्तिरित्येतद्वस्त्वित्यर्थः ।
आह्वेति । ब्राह्मणमिति शेषः । भावनेति । आत्मानात्मविवेकभावेनेत्यर्थः । वाग-
गन्यादीनामिति । उक्तानि जन्मानि शरीरग्रहणरूपाणि तदुपलक्षितः सर्वोऽपि
संसारो वागादिकरणतदधिष्ठातृदेवतादिसंघातस्य लिङ्गशरीरस्यैव न त्वसङ्गस्य व्यापिनो
भमेत्यर्थः । अनेन पदार्थविवेकपूर्वकमात्मज्ञानमुक्तम् । यद्वा सर्वज्ञादात्मनः सकाशादे-
वैष्ठां जन्मानित्यन्ववेदम् । एतज्जन्महेतुभूतं मूलकारणमात्मानं ज्ञातवानस्मीत्यर्थः ।
यद्यपि गर्भे श्रवणादिज्ञानसामग्री नास्ति तथाऽपि पूर्वजन्मकृतश्रवणादिसामग्रीवशादेव
प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यां गर्भेऽपि ज्ञानोत्पत्तिः संभवतीति भावः । इतः पूर्वकालीनं बन्धं
दर्शयति—शतमिति । अभेद्याजीति । तत्त्वज्ञानमन्तरा तत्प्रवाहाविच्छेदादित्यर्थः ।

१ ख. ग. ड. ट. 'स्थान्य' । २ ड. 'मात्मतत्त्वं वि' । ३ क. ग. ड. च. 'क्तसं' । ४ ख.
ज. 'द्वस्त्वृषि' । ५ क. ग. घ. ड. मातृगर्भा । ६ ग. ड. बहवो मा । ७ क. ग. घ. ड. 'त्यर्थः । अ' ।
८ क. ख. ज. 'भोऽय श्ये' । ९ ख. ट. 'वर्तकत्वे' । १० क. ग. घ. तत्त्व' । ११ ख. ट. 'तदेवा-
दिसं' । १२ क. ग. ड. जन्मिणी ।

अधोऽध इति । अधो लोकेष्वेव निकृष्टलोकेष्वेवाऽऽक्षन्नित्यर्थः । यद्वाऽध इति श्रौतं पदमधेत्यर्थे व्याचष्टे—अधोऽधेति । अधानन्तरमिदानीमित्यर्थः । मन्त्रद्रष्टुरभिप्राय-
माह—अधो इति । इदमाश्चर्यं मम संवृत्तमित्यभिप्रायेण मन्त्रमुक्तवानित्यर्थः । मन्त्र-
द्रष्टुर्नामनिर्देशपूर्वकं तस्य तात्पर्यं वक्तुं ग्रन्थं एवैतादित्यादि ब्राह्मणम् । तद्व्याचष्टे—
ग्रन्थ इत्यादिना । एतत्पूर्वब्राह्मणोक्तमर्थजातमेवं मन्त्रोक्तप्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ।

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वं
उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्का-
मानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ।

[यूथास्थानं गर्भिण्युः]

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

उपनिषत्क्रमेण द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति ऋग्वेदब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सु वापदेव ऋषिर्यथोक्तमात्मानमेवं विद्वानस्माच्छरीरभेदाच्छरीर-
स्याविद्यापरिकल्पितस्यैऽऽयसवदनिर्भेद्यस्य जननमरणाद्यनेकानर्थश-
ताविष्टशरीरप्रबन्धनस्य परमात्मज्ञानामृतोपयोगजनितवीर्यकृतभेदाच्छ-
रीरोत्पत्तिबीजाविद्यादिनिमित्तोपमर्दहेतोः शरीरविनाशादित्यर्थः ।
ऊर्ध्वः परमात्मभूतः सन्नर्थाभावात्संसारादुत्क्रम्य ज्ञानावद्योतितामल-
सर्वात्मभावमापन्नः सन्नमुष्मिन्त्यथोक्तोऽजरेऽमरेऽमृतेऽभये सर्वज्ञेऽपूर्वेऽ-
नपरेऽनन्तेऽबाह्ये प्रज्ञानामृतैकरसे प्रदीपवन्निर्वाणमल्यैगमत्स्वर्गे लोके
स्वस्मिन्नात्मनि स्वे स्वरूपेऽमृतः ससम्भ्रवदात्मज्ञानेन पूर्वमाप्तकामतया

१ क. 'धोऽधो निकृष्टलो' । २ क. ग. घ. ङ. 'धेवा' । ३ ग. घ. ङ. 'धोऽध इति । ४ ख.
ट. 'द्रष्टृनाम' । ५ क. ङ. ग. ज. 'द्याक' । ६ क. ग. घ. ङ. 'स्यायोव' । ७ क. ख. ग. 'रव' ।
८ ग. घ. ज. 'द्यानि' । ९ क. ग. घ. ङ. 'धोभवा' । १० च. 'भावसंसा' । ११ ग. घ. ज्ञान्य-
ध्वविद्योदितात्मा सं । १२ च. ज. 'क्तेऽजेऽज' । १३ च. ज. 'नन्तरेऽबा' । १४ ङ. च. ज. 'से
स्त्र्यै' । १५ क. ग. घ. 'यवग' । १६ क. ग. पूर्व समा' । ख. ट. पूर्व प्राप्त' ।

जीवन्नेव सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः । द्विर्वचनं सफलस्य सोदाहरण-
स्याऽऽत्मज्ञानस्य परिसमाप्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ज्ञानस्याव्यभिचरितफलवत्ज्ञापनाय वामदेवेन ज्ञानफलं प्राप्तमिति वक्तुं स एवं
विद्वानिति वाक्यं व्याचष्टे—स वामदेव इति । शरीरस्य पुनरुत्पत्तिशङ्कां वारयति—
शरीरोत्पत्तीति । तत्त्वज्ञानेनाविद्यादिनाशादित्यर्थः । परमात्मभूतः सन्निति ।
ऊर्ध्वशब्दस्योपरितनवाचित्वात्परमात्मवस्तुन एवं कदाचिदप्यधोभावरूपनिकर्षाभावेन
निरङ्कुशोपरितनवावाद्ऊर्ध्वशब्दार्थत्वमित्यर्थः । प्रसिद्धं स्वर्गलोकं वारयति—अमु-
ष्मिन्यथोक्त इति । इन्द्रियागोचरत्वेनामुष्मन्निति निर्देशः । स्वर्गशब्दस्य निरति-
शयसुखसामान्यवाचित्वाद्ब्रह्मानन्दस्यैव तथाविधत्वात्तस्यैव मुख्यं स्वर्गत्वम् । वैष-
यिकस्य तु स्वर्गत्वमापेक्षिकमित्यर्थः । उक्तस्य स्वर्गस्य ब्रह्मरूपस्य स्वस्माद्भेदमाश-
ङ्क्याऽऽह—स्वस्मिन्निति । आत्मशब्दस्यान्तःकरणाद्यर्थत्वं वारयति—स्वे स्वरूप
इति । अमुष्मिन्स्वर्गे मर्त्यदेहादिभावं विहाय स्वात्मभावेनैव स्थित इत्याह—अमु-
त्त इति । उक्तस्वर्गलोके सर्वकामावाप्तिरिति भ्रमं वारयति—पूर्वमिति । जीवन्मुक्तिदशा-
यामाप्तकामतया सर्वात्मत्वेनेत्यर्थः । सोदाहरणस्येति । उदाहरणं वामदेव इत्यर्थः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानकृतावैतरेयोप-
निषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

(आरण्यकक्रमेण षष्ठोऽध्यायः)

तत्र प्रथमः खण्डः ।

ॐ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा ।

१ क. 'भिचारित्वम्' । ख. 'भिचारितया फलवत्त्वज्ञा' । २ ग. घ. ड. 'दाना' । ३ ख.
ग. ड. 'आर्थम्' । ४ ख. ग. ड. ट. 'मार्थम्' । ५ ख. ड. 'सिद्धस्वं' । ६ ग. घ. 'स्वर्गं लो' ।
७ क. ग. ड. 'णार्थ' । ८ क. घ. ड. 'मैऽमुष्मे' । ९ क. ग. घ. ड. 'स्वर्गे लो' । १० ख. ट.
'के स्वर्गका' । ११ क. 'न्मुक्तद' । १२ क. 'त्मभावेन' ।

ब्रह्मविद्यासाधनकृतसर्वात्मभावफलवाप्तिं वामदेवाद्याचार्यपरम्परया श्रुत्योऽवद्योत्यमानां ब्रह्मवित्परिषद्यत्यन्तप्रसिद्धामुपलभमाना मुमुक्षवो ब्राह्मणा अधुना तना ब्रह्म जिज्ञासवोऽनित्यात्साध्यसाधनलक्षणात्सं-
सारादाजीवभावाद्याविवृतसवो विचारयन्तोऽन्योन्यं पृच्छन्ति कोऽय-
मात्मेति कथं यमात्मानमयमात्मेति साक्षाद्व्यमुपास्महे कः स आत्मेति ।
ग्रं चाऽऽत्मानमयमात्मेति साक्षादुपासीनो वामदेवोऽमृतः समभवत्त-
मेव वयमप्युपास्महे को नु खलु स आत्मेति । एवं जिज्ञासापूर्वम-
न्योन्यं पृच्छतामतिक्रान्तविशेषविषयश्रुतिसंस्कारजनिता स्मृतिरजा-
यत । तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेणं पुरुषम् । स एतमेव सीमानं विदा-
यैतया द्वारा प्रापद्यत । एतमेव पुरुषम् । अत्र द्वे ब्रह्मणी इतरेतरप्राति-
कूल्येन प्रतिपन्ने इति । ते चास्य पिण्डस्याऽऽत्मभूते । तयोरन्यतर
आत्मोपास्यो भवितुमर्हति । योऽत्रोपास्यः कः स आत्मेति विशेषनि-
र्धारणार्थं पुनरन्योन्यं पप्रच्छुर्विचारयन्तः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये जन्मत्रयनिरूपणेन वैराग्यं निरूपितं ज्ञानोत्पत्त्यर्थम् । न च पदा-
र्थशोधनं विना वैराग्यमात्रेण ज्ञानोत्पत्तिरिति पदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यार्थं कथयितुं
पष्ठोऽध्याय इत्यभिप्रेत्य पदार्थशोधनेऽधिकारिणं दर्शयन्वाक्यमवतारयति—ब्रह्मवि-
द्येति । वामदेवाद्याचार्येति । आदिशब्देन तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद-
भवदित्यादिनोक्ता देवादयो गृह्यन्ते—अधुनेति । पूर्वोक्तरीत्या वैराग्योत्पत्त्यनन्तरमि-
त्यर्थः । आजीवभावादिति । संसारस्य हेतुभूतोऽविद्यातत्कार्येष्वाम्भावसहिताद्या-
वृत्तितुं संसारं परित्यक्तुमिच्छन्त इत्यर्थः । विचारप्रकारमेव वाक्यान्वयेन स्पष्टीकर्तुं
पृच्छन्ति—कथमिति । नन्वयमात्मेति विशेषतो निश्चये स कु इति प्रश्नानुपपत्तिः ।
तद्विचारेण वा न किञ्चित्प्रयोजनमित्याशङ्क्याऽऽत्मानं विशिनष्टि—यं ज्ञेति । उपा-
स्महे उपासितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । वामदेवोऽयमात्मानमुपास्यामृतोऽभवद्वयमपि तमात्मा-
नमुपासितुं प्रवृत्ताः स क इति प्रश्नार्थ इत्यर्थः । उपासन्नं नामोप सामीप्येनैक्येन तस्यैव
निरुपचरितसामीप्यत्वादैक्येनापरोक्षीकृत्याऽऽसन्नं तद्रूपेणावस्थानं यत्तदुच्यते । यद्वाऽहं
सुखीत्यादिव्यवहारेषु तमेव वयमप्युपास्महे तमेवाऽऽत्मत्वेन स्वीकृत्य स्थिताः । अना-

१ च. ज. 'फलप्राप्ति' । २ च. 'त्या चात्र' । ३ ग. घ. 'सिद्धिमु' । ४ ख. च. ज. ट.
'न्ति कु' । ५ ड. 'यं परमा' । ६ क. ग. घ. ड. 'यमुपा' । ७ क. ग. घ. ड. 'विक्रम' । ८ क.
ख. ग. ड. च. ज. ट. 'स्यः कृतस्रो न स' । ९ क. ग. घ. ड. 'त्पत्तिः प' । १० ख. षष्ठाध्या' ।
११ क. ग. ड. 'ति । अधुना पू' । १२ ख. ट. 'तादवि' । १३ क. ख. ट. 'वर्तयितु' । १४ क.
ख. ट. 'च्छन्ति कु' । १५ ख. 'नैक्यं त' । १६ ख. ट. 'यमुपा' ।

त्मनोऽहमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः स आत्मा क इति विचारार्थः । न चायमात्मेति निश्चये विचारायोगः । तस्यैव कार्यकरणसंकीर्णत्वेन विचारोपपत्तेरिति । ननु भूतानां व्याकरणार्थं यः प्रविष्टः स एवाऽऽत्मेति निर्धारणसंभवाद्विचारानुपपत्तिरित्याशङ्क्यैवमपि द्वयोः प्रविष्टत्वेन स्मर्यमाणत्वान्न निर्धारणमिति वक्तुं द्वयोः प्रविष्टत्वं स्मृतमित्याह—एवं जिज्ञासेति । अतिक्रान्तेति । अतिक्रान्तौ पूर्वमुक्तौ यौ विशेषौ देहे प्रविष्टौ प्राणात्मानौ तद्विषया श्रुतिजन्यानुभवजन्यसंस्कारजनिता स्मृतिरित्यर्थः । तामेव स्मृतिं स्वरूपतो दर्शयति—तं प्रपदाभ्यामिति । त्रिमिमं पुरुषं शरीरं प्रपदाभ्यां पादाभ्यां ब्रह्मापरंब्रह्मरूपः प्राणः प्रविष्ट इत्यर्थः । अन्यस्य प्रवेशे श्रुतिमाह—स एतमिति । श्रुतिभ्यां लब्धमर्थमाह—एतमेवेति । अत्रेति श्रुतिभ्यामित्यध्याहृत्येति श्रुतिभ्यामितरेतरप्रातिकूल्येनेतरेतराभिमुखतयैतमेव पुरुषशरीरं प्रतिपन्ने प्रविष्टे द्वे ब्रह्मणी इति स्मृतिरजायतेत्यन्वयः । न त्वेतमेवेत्यनेनैतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिति वाक्यं द्वे ब्रह्मणी इत्यनेन द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति वाक्यं च द्वयोः प्रवेशे मानतयोपन्यस्तमिति भ्रमितव्यम् । आद्यवाक्ये द्वयोः प्रवेशाप्रतीतेः । द्वितीये च शब्दब्रह्मपरब्रह्मणोरभिधानेन तयोर्द्वयोः प्रवेशे मानत्वायोगादिति । तथाऽपि तयोर्द्वयोः कथमात्मत्वशङ्केत्यत आह—ते चेति । तयोरन्यतरं विना शरीरस्थित्यभावात्तयोराम्मत्वशङ्केत्यर्थः । एवं विचारापेक्षितामात्मद्वयस्मृतिमुक्त्वा विचारमाह—तयोरन्यतर इति । आत्मा वा इदमेक एवेत्येकस्यैवं ज्ञेयत्वोपक्रमान्न द्वयोरुपास्यत्वमित्यर्थः । कः स आत्मेति । य उपास्य आत्मा स क इत्यन्वयः । प्रपच्छुरिति । कतरः स आत्मेति वाक्येनेति शेषः ।

येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा
गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति
येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ।

पुनस्तेषां विचारयतां विशेषविचारणास्पदविषया मतिरभूत् । कथं, द्वे वस्तुनी अस्मिन्पिण्ड उपलभ्येते अनेकभेदभिन्नेन करणेन येनोपलभते यश्चैक उपलभते कस्यान्तरोपलब्धविषयस्मृतिप्रतिसंधानात् । तत्र न तत्राद्येनोपलभते स आत्मा भवितुमर्हति । केन पुनरुपलभत इति ।

१ ड. 'यकार' । २ ग. घ. ड. 'देह' । ३ क. 'तो निर्दिशति' । ४ ग. ड. 'रूप' । ५ ग. घ. ड. 'रूपप्रा' । ६ क. ग. घ. ड. 'प्रतिपत्तेः' । 'द्वि' । ७ ग. घ. ड. 'ने तं' । ८ ख. ट. 'ह' । इति । ९ ख. ट. 'रेणापि वि' । १० क. ग. घ. 'व मेय' । ११ ट. वा रूपं प्र । १२ ट. वा शब्दं शु । १३ ग. विषयानिच्छया । १४ घ. ड. 'विषयानिच्छतां तद्विष' । १५ ग. घ. ड. ज. 'तिस' ।

उच्यते । येन वा चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति येन वा शृणोति श्रोत्रभूतेन शब्दं येन वा घ्राणभूतेन गन्धानाजिघ्रति येन वा वाक्करणभूतेन वाचं नामात्मिकां व्याकरोति गौरश्च इत्येवमाद्यां साध्वसाध्विति च । येन वा जिह्वाभूतेन स्वादु चास्त्रादु च विज्ञानातीति ।

एवं विचारे क्रियमाणेऽतिपरिशुद्धान्तःकरणत्वात्तेषां प्रपदाभ्यां प्रपन्ने करणत्वे-
नानात्मत्वनिश्चयो मूर्धा प्रविष्ट उपलब्धत्वेनाऽऽत्मत्वनिश्चयश्चाभूदित्याह—**पुनरित्या-**
दिना । विशेषेति । विचारणास्पद्रमाणात्मद्वयविषयैकस्मिन्करणत्वेनापरस्मिन्नुपलब्ध-
त्वेन प्रकारेण विशेषरूपा मतिरजाग्रतेत्यर्थः । अतु द्वयोः सत्त्व इयं विशेषमतिः
स्यात्तदेव नास्तीति शङ्कते—**कथमिति ।** चक्षुषा पश्यामीत्यादिप्रकारेण द्वयोः प्रती-
तेनैवमित्याह—**द्वे इति ।** येनोपलभते यश्चोपलभते ते द्वे उपलब्धिकर्तृकरणे वस्तुनी
उपलभ्येते इत्यन्वयः । तत्र किं करणमित्यत आह—**अनेकेति ।** चक्षुःश्रोत्राद्यनेक-
भेदभिन्नेत्यर्थः । अनेन यदनेकात्मकचक्षुरादिकरणसंघातात्मकं प्राणिस्वरूपं तत्संहत-
त्वात्परार्थमिति परशेषत्वेन करणमित्युक्तम् । उपलब्धारि त्वनेकात्मकत्वाभावाच्च
परार्थत्वेन शेषत्वम् । किंतु शेषित्वमेवेति वक्तुमेकं एवेत्युक्तम् । अनेन करणस्य
परार्थत्वं 'परं शेषिणमन्तराऽनुपपन्नं सत्परं व्यतिरिक्तमुपलब्धवारं गमयतीति तस्मिन्नपि
तत्प्रमाणमित्युक्तम् । इदानीं करणानामेवोपलब्धत्वं तद्व्यतिरिक्तोपलब्ध्या नास्तीति
वदन्तं नास्तिकं प्रति प्रमाणान्तरमाह—**करणान्तरेति ।** पूर्वं चक्षुषा रूपं दृष्ट्वा पश्चा-
दुद्धृतचक्षुः स्मरति रूपमद्राक्षमिति । तथा योऽहमद्राक्षं स 'एवेदानीं स्पृशामीति
प्रतिसंदधाति । तदुभयं व्यतिरिक्तोपलब्धुरभावे न स्यात् । अन्यानुभूतेऽन्यस्य स्मृति-
संधानयोरदर्शनादित्यर्थः । एवमनेकात्मस्य^१ करणत्वमुक्त्वा तत एव तस्याऽऽत्मत्वं
नास्तीत्याह—**तत्र न तावदिति ।**^२ तयोर्मध्य इत्यर्थः । अर्हतीत्यनन्तरं किंतु परि-
शेषादुपलब्ध्याऽऽत्मा भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणान्वयेन वाक्यं पूरणीयम् । एवमर्थमुप-
वर्ण्य तमर्थं श्रुत्यक्षरारूढं कर्तुं पृच्छति—**केन पुनरिति ।** श्रुत्यारूढं करोति—
उच्यत इति । ज्ञेनेति । तृतीयया करणत्वं चक्षुरादेरुक्तमित्यर्थः । वाक्करणेति ।
वाग्नूपकरणेनेत्यर्थः । वात्रमिति करणं नोच्यते तस्य ज्ञेनेत्यनेनोक्तत्वात्किंतु वक्तव्यैमु-
च्यत इत्याह—**नामात्मिकामिति । साध्विति ।** गैरितीदं नाम साधु गावीति नामा-
साध्विति व्याकरोति व्याकरणेन व्यक्ती करोतीति चार्थः ।

१ ज. 'श्वध्वले' । २ ग. ड. 'लब्धत्वे' । ३ ग. 'लब्धत्वे' । ४ क. ग. घ. ड. 'तनूभयं' ।
५ क. द्वे वस्तुनी इ' । ६ क. ग. घ. ड. 'त्मकं च' । ७ क. ग. घ. 'दिसं' । ८ क. 'ण्ड' ।
९ ख. ट. 'क्रु इत्यु' । १० क. परशे' । ११ ख. ट. 'रिक्त उप' । १२ क. ग. घ. ड. एव स्पृ' ।
१३ क. ग. 'ह । ज । १४ क. ग. तत्रेति तयो' । घ. तत्र तयो' । १५ ख. 'व्यमिला' । ट.
'व्यमित्यत आह ।

किं पुनस्तदेवैकमनेकधा भिन्नं करणमिति, उच्यते—

यदेतद्बृहदयं मनश्चैतत् ।

यदुक्तं पुरस्तात्प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमास्तदेवैतद्बृहदयं मनश्चैकमेतदेक-
कधा । एतेनान्तःकरणेनैकेन चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति श्रोत्रभूतेन शृणोति
घ्राणभूतेन जिघ्रति वाग्भूतेन वदति जिह्वाभूतेन रसयति स्वेनैव विक-
ल्पनारूपेण मनसा विकल्पयति हृदयरूपेणाध्यवस्यति । तस्मात्सर्वक-
रणविषयव्यापारकैमेकमिदं करणं सर्वोपलब्ध्यर्थमुपलब्धुः । तथा च
कौषीतकिनां—“प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति
प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति” इत्यादि । वाजस-
नेयके च—“मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति हृदयेन हि रूपाणि
जानाति” इत्यादि । तस्माद्बृहदयमनोवाच्यस्य सर्वोपलब्धिकरणत्वं प्रसि-
द्धम् । तदात्मकश्च प्राणो यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राण
इति ब्राह्मणम् । करणसंहतिरूपश्च प्राण इत्यवोचाम प्राणसंवादादौ ।
तस्माद्यत्पदभ्यां प्रापयर्त तद्ब्रह्म तदुपलब्धिरूपलब्धिकरणत्वेन गुणभूत-
त्वाभैव तद्वस्तु ब्रह्मोपास्यात्मा भवितुमर्हति । पारिशेष्याद्यस्योपलब्धु-
रूपलब्ध्यर्थं एतस्य हृदयस्य मनोरूपस्य करणस्य वृत्तयो वक्ष्यमाणाः
स उपलब्धोपास्य आत्मा नाऽस्माकं भवितुमर्हतीति निश्चयं कृतवन्तः ।

ननु चक्षुरादीनां करणत्वेऽपि प्रपदाभ्यां प्रविष्टस्य प्राणस्य करणत्वे किमायात-
मित्याशङ्कते—किं पुनस्तदिति । तत्र प्राणस्यैव करणत्वं वक्तुं तावद्बृहदयमनःशब्द-
वाच्यस्य चक्षुरादिभेदभिन्नत्वमाह—उच्यत इति । यदेतद्बृहदयमित्यत्र यच्छब्दा-
र्थमाह—यदुक्तमिति । रेत इति । सारभूतं कार्यमित्यर्थः । प्रजानां रेतो हृदय-
मित्यादिषु मनसश्चन्द्रमा इत्यन्तासु श्रुतिषु यदुक्तं हृदयं मनश्चेति तदेतत्त्वया पृष्ठं
करणमित्यर्थः । तदेवैकमेव सच्चक्षुरादिभेदेनानेकधाभूतमिति श्रुतिगतद्वितीयैतच्छब्दा-
र्थमाह—एकमेतदेककधेति । अत्र येन चक्षुरादिना दर्शनादिक्रियां करोति संवा-

१ ज. 'देक' । २ क. 'श्चेतदेकमने' । ३ ख. 'तत्तद्' । ४ ज. 'सा संक' । ५ ग. घ. च. 'कमि' । ६ च. ज. 'ति हि ब्रा' । ७ ड. 'यत्प्रपदाभ्यां' । ८ ख. ट. 'तब्रह्मतदु' । ९ च. ज. 'तब्रह्म' । १० ग. ज. ट. 'लब्धि' । १० ख. ट. 'मैत' । ११ च. 'व वस्तु' । १२ ख. ज. ट. 'ति' । पारिशेष्यार्थः । च. 'ति' । तस्मात्परिशेष्यार्थः । १३ घ. ड. ट. 'व्यर्थमेत' । १४ ख. ड. ट. 'यम' । १५ ख. ग. च. ज. ट. 'नो भ' । १६ क. ग. घ. ड. 'मिति श' । १७ ख. ट. 'र्थः' । एतं । १८ क. एतदेकमेव । १९ ग. 'तत्तद्' ।

तात्मकः पुरुषः, तच्चक्षुरादिकं प्रजानां रेतो हृदयमित्यादिषु मनसश्चन्द्रमा इत्यन्तासु श्रुतिषु यदुक्तं हृदयं मनश्चेति करणं तदेतैस्त्वया पृष्टमेतदेवैकं सद्नेकधा भिन्नं चेति श्रुतिगतयत्नेतितृतीयान्तयदिति प्रथमान्तयच्छब्दद्वयस्यैतदिति प्रथमान्तैतच्छब्दद्वयस्य चान्वयो दर्शितः । एकस्यैवानेकात्मकत्वं विशदयति—एतेनेत्यादिना । सर्वकरणेति । सर्वाणि करणानि विषयाश्च व्यापारो यस्येति विग्रहः । करणानां विषयाणां च हृदयशब्दवाच्यबुद्धिव्यापारकत्वे श्रुतिमाह—तथा चेति । प्रज्ञया चिदाभास-युक्तया बुद्ध्या वाचं करणं समारुह्य बुद्धेर्वागात्मना परिणामे सति तदबुद्धिद्वारा स्वयमप्यात्मा वागभिमानी भूत्वाऽनन्तरं वाचोऽपि बुद्धिव्यापाररूपाया नामात्मना वक्तव्यशब्दरूपेण परिणामे सति वाचा वाग्द्वारा सर्वाणि नामान्याप्नोति । तत्स्फुरणात्मना स्वयमपि वर्तते इति श्रुत्यर्थः । एवं प्रज्ञया चक्षुरित्यादिष्वप्यर्थो द्रष्टव्यः । अत्र बुद्धेर्वागाद्यात्मना परिणामो वागादेश्च नार्मात्मना परिणाम उक्त इत्यर्थः । मुनसा ह्येव पुण्यतीत्यत्र मनसः साक्षादर्शनदिकरणत्वायोगाच्चक्षुरादिभावमापन्नस्य दर्शनादिकरणत्वं मुक्तमिति भावः । एवं हृदयेन हीत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । आदिशब्देन हृदये ह्येव रूपाणि प्रीतिष्ठितानि भवन्तीति रूपाणां हृदयशब्दितबुद्ध्यात्मकत्वमुक्तं संग्राह्यम् । एवं हृदयस्य सर्वकरणात्मत्वमुक्तत्वेदानीं तस्य प्राणात्मत्वमाह—तदात्मकश्चेति । एवं हृदयमनोद्वारा प्राणस्य सर्वकरणात्मकत्वमुक्त्वा साक्षादेव प्राणस्य तदाह—करणसंहतीति । तव वयं स्मो न शक्यामस्त्वदृते जीवितुम् । इतरे चक्षुरादयः प्राणा इत्येवाऽऽख्यायन्त इत्यादिप्राणसंवादस्थवचनबलात्करणसंहतिरूपत्वं करणसमूहरूपत्वं प्राणस्यावर्गत्वमित्यर्थः । आदिशब्देन संवर्गविद्यादिगतं प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रतिबुध्यते प्राणादधि पुनर्जायते इत्यादिवाक्यं ग्राह्यम् । करणस्यानात्मत्वमुक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वेनोपाख्यो ज्ञातव्य आत्मेत्यर्थः । तर्हि कस्तथा ज्ञातव्य इत्यत आह—पारिशेष्यादिति । वक्ष्यमाणा इति । संज्ञानमित्यादिना वक्ष्यमाणा इत्यर्थः ।

तदन्तःकरणोपाधिस्यस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं
या अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्तिविषयाविषयास्ता इमा उच्यन्ते—

संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा
दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः

१ क. ग. घ. 'बु श्रु' । २ ड. 'रणमेतत्त्वं' । ३ ख. ट. 'तदे' । ४ ख. ङ. 'येन वेति' ।
५ क. ग. घ. ड. 'रत्वे' । ६ ख. 'माद्यात्म' । ७ ख. 'त्वमि' । ८ क. ट. 'प्रथिता' । ९ ड.
'त्मकत्वं' । १० ड. 'वकार' । ११ क. ग. घ. ड. 'मस्त्वामृते' । १२ ख. ट. 'गम्यत इत्य' ।
१३ ख. ट. 'त्यागुच्यते । क' । १४ ख. घ. अ. ट. 'ह । परिशेषादि' । १५ च. ज. 'णस्य वृ' ।

संकल्पः क्रतुः कामो वश इति ।

संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानमाज्ञप्तिरिष्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणसामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्रहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्भननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मृतिः स्मरणम् । संकल्पः शुरुकृष्णादिभावेन संकल्पनं रूपादीनाम् । क्रतुर्ध्यवसायः । अमुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसंनिहितविषयाकाङ्क्षा तृष्णा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः । इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः प्रज्ञप्तिमात्रस्योपलब्धिरुपलब्ध्यर्थत्वाच्छुद्धप्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधिजनितगुणनामधेयानि भवन्ति संज्ञानादीनि ।

येन वा पश्यतीत्यादि मनश्चेतदित्यन्तं प्राणस्य करणत्वेनानात्मत्वार्थमित्युक्त्वा संज्ञानमित्यादि वश इत्यन्तमन्तःकरणवृत्तिद्वारा तद्व्यतिरिक्तमुपलब्धारं दर्शयितुमाह—तदन्तःकरणेति । निर्विशेषस्य कथं वृत्तिविषयत्वमन्यथा कथं तदुपलब्ध्यर्थता तासं स्यादत आह—बाह्यान्तर्वृत्तिविषयेति । तर्हि तासामन्यविषयत्वे ततो बाह्यान्तर्विषयप्रतीतिरेव स्यान्नाऽऽत्मन इत्यत आह—उपलब्ध्यर्था इति । निर्विशेषत्वेनाविषयत्वेनैव चेतस्य साक्षादित्तया ज्ञानासंभवेऽपि संज्ञानाद्यन्तःकरणवृत्तिसाक्षितयाऽविषयत्वेनैव तस्योपलब्धिः संभवतीत्यर्थः । अविषयत्वार्थं प्रज्ञानरूपस्येति विशेषणम् । प्रकृष्टा ज्ञप्तिः स्वप्रकाशचेतन्यं तस्य विषयत्वे स्वप्रकाशत्वव्याहतिरित्यर्थः । ब्रह्मण इति विशेषणं निर्विशेषत्वार्थम् । सविशेषत्वे हि तस्य परिच्छेदेन ब्रह्मत्वं न स्यादित्यर्थः । नृन्ब्रह्मस्य कथमन्तःकरणवृत्तिसंबन्धः स्यादत आह—अन्तःकरणोपाधित्यस्येति । असङ्गस्याप्यन्तःकरणप्रतिबिम्बद्वारा तद्वृत्तिसंबन्ध इत्यर्थः । चेतनभाव इति । यया वृत्त्या चेतन इत्युच्यते जन्तुः सा वृत्तिः सर्वदा सर्वशरीरव्यापिनी संज्ञानमित्यर्थः । कलादिपरिज्ञानं चतुःषष्टिकलादिजन्यं लौकिकं ज्ञानमित्यर्थः । प्रज्ञेति । तात्कालिकप्रतिभेत्यर्थः । ययोत्तम्भनं भवति मतिं वृत्तिवृत्तिरित्यन्वयः । शरीराद्युत्तम्भकस्य वृत्तिविशेषस्य धृतिर्वै लौकिकं व्यवहारं मानमाह—धृत्येति ।

१ घ. ड. च. ज. 'तिः प्राज्ञ' । २ ख. च. ट. 'रणे सा' । ३ क. ग. घ. ड. 'ति व' । ४ क. छ. 'णस्य वृ' । ५ क. ख. ड. 'नि सं' । ६ ख. ट. 'तुमित्याह' । ७ क. ग. घ. ड. 'वृत्ति' । ८ क. ग. घ. ड. 'न्तरविष' । ९ ग. 'विषयत्वे' । १० ड. 'न च त' । ११ ख. 'स्पेति' । १२ क. ग. घ. ड. 'रा वृत्ति' । १३ क. ग. ड. 'क विज्ञा' । १४ ग. घ. ड. 'र्थः' । १५ ख. ट. 'मा धृति' ।

तत्र स्वातन्त्र्यमिति । मनस ईषा मनीषेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । रुजादिदुःखित्वभावा
इति । रोगादिजन्यदुःखित्वप्राप्तिरित्यर्थः । संकल्पमिति । सामान्येन प्रतिपन्नानां
रूपादीनां शुक्लादिरूपेण सम्यक्कल्पनमित्यर्थः । जीवनक्रियेति । जीवनप्रयत्न
इत्यर्थः । स्त्रीव्यतिकरेति । स्त्रीसंपर्क इत्यर्थः । इतिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वमाह—
इत्येवमाद्या इति । एवमाद्या वृत्तयः प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ।
अत्र प्रज्ञानशब्देन पूर्ववत्प्रज्ञता वृत्तिरूपा नोच्यते तस्याः संज्ञानादिनामवत्त्वानुपपत्तेः,
किंतु शुद्धचैतन्यमुच्यते इत्याह—प्रज्ञप्तिमात्रस्येति । नन्वन्तःकरणवृत्तीनां शब्दरू-
पत्वाभावात्कथं प्रज्ञाननामधेयत्वमित्याशङ्क्य नामधेयस्य नामार्थोपलब्धिहेतुत्वात्संज्ञा-
नादिवृत्तीनामपि प्रज्ञानोपलब्धिहेतुत्वात्तेन गुणेन तन्नामधेयत्वमुपचारादुच्यते न
मूर्धन्या वृत्त्येत्याह—उपलब्धुरुपलब्ध्यर्थत्वादिति । उपलब्धुरुपलब्ध्यर्थत्वं वा
कथमित्याशङ्क्य तदुपाधित्वादित्याह—शुद्धेति । यत उपाधिपूर्वा उपलब्ध्यर्था अतो
गौण्या वृत्त्या नामधेयानि भवन्तीत्यर्थः । यद्वा श्रुतौ संज्ञानादिशब्दैर्न वृत्तय उच्यन्ते
किंतु संज्ञानादिशब्दा एव लक्षणयाऽभिधीयन्ते गामुच्चारयतीत्यत्रेव । तथा च संज्ञा-
नादिशब्दाः संज्ञानादिवृत्तिविशिष्टप्रज्ञानस्य नामधेयानि सन्ति, तद्वारा शुद्धस्यैव
प्रज्ञानस्य लक्षणया नामधेयानीत्याह—तदुपाधिजनितेति । वृत्त्युपाधिजनितो गुणो
वृत्त्युपाहितरूपं तन्नामधेयानि सन्ति सर्वप्रत्येताभिः संज्ञानादीनि संज्ञानादिशब्दाः
प्रज्ञानस्यैव नामधेयानि भवन्तीत्यन्वयः ।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञप्तिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति न स्वतः

साक्षात् । तथा चोक्तं प्राणश्चेव प्राणो नाम भवतीत्यादि ।

प्राणश्चेति । प्राणवक्रियां कुर्वन्प्राणो नाम भवतीत्यनेन प्राणनवृत्त्युपाधिकमा-
त्मनः प्राणनामवत्त्वमुक्तम् । यद्यपि संज्ञानादिनाम्नां तत्र नोपाधिकत्वमुक्तं तथाऽपि
तुल्यन्यायतयैतेषामप्युपाधिकत्वमुक्तप्रायमिति भावः । एतदुक्तं भवति—संज्ञानादि-
शब्दाः प्रकाशात्मकवस्तुवाचिनः । न च साक्षादन्तःकरणवृत्तीनां जडानां प्रकाशात्म-
कत्वं संभवतीति प्रकाशात्मकवस्तुन्यध्यासादेव तासां प्रकाशात्मकत्वमिति कल्पय-
न्तोऽधिष्ठानभूतमतिरिक्तं प्रकाशं गमयन्तः पर्यवसानगत्या प्रकाशात्मनः प्रज्ञानस्यैव

१ ख. ग. घ. ड. ट. 'पकेत्य' । २ घ. 'वत्प्राज्ञ' । ३ ड. 'प्रज्ञा वृ' । ४ क. 'रूपता नो' ।
५ क. 'ते सं' । ६ क. घ. ड. ज. 'पतेनान्तःकरणं किं' । ७ ग. घ. ड. शुद्धं चै' । ८ ट.
नामन्यथो' । ९ ख. ट. 'ह्यवृ' । १० क. ग. घ. ड. 'लब्ध्य' । ११ ख. ड. ट. 'ता अत उ' ।
१२ ख. ट. 'नि भवन्ति' । १३ क. ग. घ. ड. 'द्वस्य विज्ञा' । १४ ग. घ. ड. 'हितं ह' । १५ ग.
घ. ड. प्रज्ञाभिधानस्य ।

नामधेयानीति । अत्र संज्ञानादीनामनित्यत्वेन जडानां वृत्तीनां प्रकाशात्मकवस्तुवाच-
कसंज्ञानादिनामत्वनुपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्प्रकाशरूपोऽस्तीत्युक्तम् । तर्था संज्ञा-
नादिशब्दवाच्यत्वोक्त्या तत्प्रज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानमित्येवैव प्रज्ञतारूपा वृत्तिर्न भवती-
त्युक्तम् । तस्याः संज्ञानादिवाच्यत्वानुपपत्तेः । तथा संज्ञानादीनि सर्वाण्येकस्य प्रज्ञा-
नस्य नामानीत्युक्त्या च तत्प्रज्ञानमेकं सर्ववृत्त्यनुगतमित्युक्तं तदनेकत्वे तत्तद्वृत्तिग-
तानां प्रज्ञानानां तत्तन्नामकत्वेन सर्वनामकत्वानुपपत्तेः । प्रज्ञानस्येत्येकवचनानुपपत्तेश्च ।
अतो येन वा पश्यतीत्यादिना नामधेयानि भवन्तीत्यनेन सर्वकरणतद्वृत्तिव्यतिरिक्तः
स्वप्रकाशात्मकः सर्वसाक्षी सर्ववृत्त्यनुगत एक आत्मा शोधितः ।

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि
च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो
ज्योतीर्षित्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव ।

स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्मापरं सर्वशरीरस्थप्राणः प्रज्ञात्माऽऽन्तः-
करणोपाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्विरण्यगर्भः प्राणः
प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्रो गुणादेवराजो वा । एष प्रजापतिर्यः प्रथमजः
शरीरी । यतो मुखादिनिर्भेदद्वारेणाग्न्यादयो लोकपाला जाताः । स
प्रजापतिरेष एव । येऽप्येतेऽग्न्यादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च
सर्वशरीरोपादानभूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यन्नान्नादित्वल-
क्षणान्येतानि । किंचेमानि च क्षुद्रमिश्राणि क्षुद्रैरुपकैर्मिश्राणि ।
इवुशब्दोऽनर्थकः ।

एवं शोधितस्याऽऽत्मनः प्रतिशरीरं नानात्वं वारयितुमेष ब्रह्मेत्यादि वाक्यं तद्व्या-
चष्टे—स एष इत्यादिना । एष इत्यस्यार्थमाह—प्रज्ञानरूप आत्मेति । प्रज्ञानं
ब्रह्मेति मुख्यब्रह्मताया वक्ष्यमाणत्वादिह मूर्धद्वाराऽनुप्रविष्टं समष्टिलिङ्गशरीराभिर्मनी
हिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मादिशब्दैस्तत्र तत्रोक्तमपरं ब्रह्मोच्यत इत्याह—अपरमि-
त्यादिना । सर्वशरीरेत्यनेन समष्टित्थूलशरीरमुच्यते । अन्तःकरणोपाधिष्वित्यनेनापि
समष्टिलिङ्गशरीरमुक्तम् । आद्याभ्यां प्राणप्रज्ञात्मशब्दाभ्यां क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिम-

१ क. ख. 'मकत्वा' । २ ड. 'था च सं' । ३ घ. ड. 'जं संज्ञा' । ४ ख. ग. ट. 'ल्लङ्घ्य' ।
५ ग. घ. 'तत्र प्राज्ञ' । ६ ड. ट. 'रूपवृ' । ७ ख. 'पत्या तं' । ८ ख. ट. 'त्वेन तं' ।
९ ख. च. ज. 'रस्थं प्रा' । झ. 'रस्थः प्रा' । १० क. ग. ड. च. 'प्राणप्र' । ११ च. छ.
ज. 'वद्वैर' । १२ क. ख. ग. घ. च. छ. ट. 'वेन्द्र इन्द्रगु' । १३ क. ख. ग. घ. ड. 'दल' ।
१४ ख. ग. घ. ड. 'मानिहि' । १५ ख. ड. 'गर्भप्रा' । १६ ख. 'प्राणप्र' । १७ ख. ट.
'ज्ञानात्मा' ।

चवमुक्तम् । द्वितीयाभ्यां तु तत्र तत्र तथा निर्दिष्ट इत्युच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् । ननु-
 क्तप्रज्ञानात्मैवापरं ब्रह्मेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य प्रवेशवाक्यं प्रमाणमिति वक्तुमेष
 इन्द्र इति वाक्यं व्याचष्टे—एष इति । गुणादिति । इदमदर्शमिति श्रुत्युक्तगुणयो-
 गादित्यर्थः । प्रवेशवाक्ये प्रविष्टस्येन्द्रत्वाभिधानाद्विरण्यगर्भस्यापीन्द्रत्वोक्तौ प्रविष्टत्व-
 प्रत्यभिज्ञानात्प्रवेष्टुरेव प्रविष्टसर्वरूपत्वादभेदः सिध्यतीति भावः । न तु पारमैश्वर्यगुण-
 योगात्प्रज्ञानात्मेन्द्रः परमेश्वर इत्यर्थो ग्राह्यः । प्रज्ञानात्मनः परमेश्वराभेदस्य प्रज्ञानं
 ब्रह्मेत्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्परमेश्वरैत्वगुणवत्त्वप्रतिपादनस्य च प्रकरणविरोधात् । न च
 हिरण्यगर्भाद्यात्मत्ववन्मायाविशिष्टपरमेश्वरात्मत्वमनेनोच्यत इति वाच्यम् । तथा सति
 भाष्योक्तगुणादिति हेतुनन्वयादेष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरिति पूर्वोत्तरपर्यायेष्विव
 गुणयोगाभावेऽप्युपपत्तेश्चेति । अस्य व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वं मनसि निधायार्थान्तर-
 माह—देवराजो वेति । प्रजापतेर्हिरण्यगर्भाद्देवमाह—यः प्रथमज इति । स
 लिङ्गशरीराभिमान्ययं तु स्थूलशरीरामिमानीति भेद इत्यर्थः । तत्राद्भ्य एव पुरुषं समु-
 द्भूत्यामूर्च्छयन्मुखं निरभिद्यतेत्यादिवाक्यं प्रमाणमाह—यत इति । देवग्रहणं
 मनुष्यादीनामुपलक्षणम् । तथा च सर्वे जीवात्मान एष एवेत्यर्थः । एवमेष ब्रह्मेत्यादि-
 वाक्येष्वैक्ये सामानाधिकरण्यं गृहीत्वा सर्वभूतस्थस्याऽऽत्मन एकत्वमुक्त्वा सजातीय-
 भेदं निराकृत्य तदुपाधीनां भूतभौतिकानामपि बाधायां सामानाधिकरण्यमाश्रित्याऽऽ-
 त्मव्यतिरेकेणाभावं तस्य विजातीयभेदनिराकरणार्थं वक्तुमिष्टानि त्रैत्यादिवाक्यं तद्या-
 चष्टे—इमानि चेति । एतान्यन्नात्मादत्वेन पूर्वमुक्तानीति वक्तुं विशिनष्टि—अभ्येति ।

बीजानीतराणि चेताराणि चाण्डजानि च जारु-

जानि च स्वेदजानि चोद्भिजानि चाश्वा गावः

पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च

पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने

प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ।

सर्पादीनि बीजानि कारणानीतराणि चेताराणि च द्वैराश्येन

निर्दिश्यमानानि । कानि तानि उच्यन्ते । अण्डजानि पक्ष्यादीनि ।

जारुजानि जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजानि यूक^{१३}ादीनि । उद्भि-

१ ख. 'था तथा नि' । २ ख. ट. 'नूक्तं प्र' । ३ ग. घ. 'परत्र' । ४ ख. ट. 'वाक्यमिति-
 न्या' । ५ ख. ट. 'रगु' । ६ ख. ट. 'हेतुवचनान' । ७ क ख. ग. घ. ड. 'रुद्र इति' । ८ क.
 ग. घ. 'र्थः । अत्रा' । ९ क. ग. घ. 'म् । स' । १० ख. ट. 'णार्थमि' । ११ ख. ट. 'राश्यत्वेन ।
 १२ च. छ. 'नि ज्ञ प' । १३ च. ज. 'नि ज्ञ ज' । १४ च. छ. 'नि ज्ञ यू' । १५ क. ग. घ. ड.
 च. 'कामशकदी' ।

ज्ञानि च वृक्षादीनि । अश्वा गावः पुरुषा हस्तिनोऽन्यच्च यत्किंचेदं
प्राणिजातम् । किं तत् । जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति । यच्च
पतति । आकाशेन पतनशीलम् । यच्च स्थावरमचलं सर्वं तदशेषतः
प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा तच्च ब्रह्मैव नीयतेऽनेनेति नेत्रं प्रज्ञा नेत्रं यस्य
तदिदं प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकालेषु प्रतिष्ठितं
प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः । प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव
लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात्प्रज्ञानं ब्रह्म ।

सर्पादीनां न केवलं क्षुद्रमिश्रत्वं किंतु सर्पान्तरादीन्प्रति बीजत्वं चेत्याह—कार-
णानि ज्ञेति । द्वैराज्येनेति । स्थावरजङ्गमभेदेन निर्दिश्यमानानीत्यर्थः । स्वेदजा[न्ता]नि
जङ्गमान्युद्भिज्ज्ञानि स्थावराणीत्याह—उच्यन्त इति । जङ्गममित्यस्य व्याख्या यच्च-
लदीति । स्थावराणामपि वाय्वादीनां चलनमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—पद्भ्यामिति ।
स्थावरमचलमित्यनन्तरं सर्वं तदेष एवेति शेषः । तत्सर्वमेष एवेत्यत्र हेतुं वक्तुं सर्वं
तत्प्रज्ञानेत्रमित्यादि प्रतिष्ठेत्यन्तं वाक्यं तद्याचष्टे—सर्वमित्यादिना । नीयतेऽने-
नेति । अनेन प्रज्ञानेन सत्तां नीयते सत्तां प्राप्यते सत्तावत्क्रियत इत्यर्थः । यद्वा
स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्त्यते इति वा । नृत्वेवंपूतं ब्रह्मैवेत्युपनिषत्सु प्रसिद्धं न तु प्रज्ञानमि-
त्याशङ्क्य वस्तुतः प्रज्ञानस्यैव तत्र तत्र ब्रह्मशब्देनाभिधानाच्च दोष इत्युक्तं प्रज्ञानं
ब्रह्मैवेति । यद्वा ङोऽग्रमात्रेत्यारम्भेते सर्वे देवा इत्यन्तं त्वंपदार्थशोधनार्थमिष्टानि
ज्ञेत्यादि प्रतिष्ठेत्यन्तं तत्पदार्थशोधनार्थम् । तत्र पक्षे प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानमिति तत्प-
दार्थो ब्रह्मैवोच्यते । पञ्चभूतादि स्थावरान्तं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं ब्रह्मनेत्रमित्यर्थः । प्रज्ञास-
त्तयैव सर्वस्यापि सत्तावत्त्वं साधयितुं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमित्युक्तम् , तद्याचष्टे—प्रज्ञाने
ब्रह्मणीति । न केवलं प्रज्ञासत्तयैव सत्त्वं सर्वस्य किंतु प्रवृत्तिरपि तदधीनैवेत्याह—
प्रज्ञानेत्र इति । पूर्ववदिति । नीयते प्रवर्त्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्तेर्नेत्रं प्रवर्तकमित्यर्थः ।
लोक इति । सर्वं जगदित्यर्थः । यद्वा पूर्वं नेत्रशब्देन सर्वस्य सत्ताव्यापारहेतुत्वमुक्त-
मिदानीं सर्वस्य स्फुरणहेतुत्वंप्ययमेवेत्युच्यत इत्याह—प्रज्ञाचक्षुर्वेति । चक्षुरिति
स्फुरणमित्यर्थः । जगत इव प्रज्ञानस्यापि स्फुरणप्रतिष्ठयोरन्याधीनत्वमाशङ्क्य तस्य
स्वप्रकाशत्वात्स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वेनाऽऽश्रयान्तराभावाच्च नैवमित्याह—प्रज्ञा प्रति-
ष्ठेति । यद्वा सर्वस्य जगत्तः सत्तास्फूर्त्योः प्रज्ञानाधीनत्वादुत्पत्त्यादिष्वप्यवस्थामु प्रज्ञाने

१ क. ग. घ. ड. च. 'ज्ञि वृ' । २ च. छ. 'मं ज. य' । ३ च. प्रज्ञैव ने' । ४ ख. च. अ.
'ज्ञानाश्र' । ५ क. ग. घ. ड. 'पदी' । ६ क. 'णाज्ञीति' । ७ क. ख. ग. घ. ड. ट. 'राज्यत्वे' ।
८ क. ग. घ. ब्रह्मैत्यु' । ९ क. ग. घ. ड. 'वैत' । १० क. ग. घ. ड. 'रय' । ११ ख. ट. 'मेवोच्य' ।
१२ ख. ट. 'तिष्ठत्वे' । १३ क. 'न्तरत्वाभा' । १४ क. 'ज्ञाधी' ।

प्रतिष्ठितत्वेन तदुपादानत्वाच्च वाचारम्भणन्यायेन प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानमेव सर्पादे रज्ज्वादिरेव पर्यवसानभूमिरित्याह—प्रज्ञाप्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठा ध्रुवं पर्यवसान-भूमिः परिशिष्टं वस्त्वित्यर्थः । एवं च प्रज्ञानस्य प्रत्यगात्मनो निर्विशेषत्वादिकं सिद्ध-मित्याह—तस्मादिति । प्रज्ञानस्यैव परिशिष्टत्वेन परमार्थसत्यत्वादित्यर्थः ।

तदेतत्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं सन्निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं नेति नेतीतिसर्वविशेषापोहसंवेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधिसंबन्धेन सर्वज्ञमीश्वरं सर्वसाधारणाव्याकृत-जगद्धीजप्रवर्तकं निर्धनृतत्वादन्तर्यामिसंज्ञं भवति । तदेव व्याकृतजग-द्धीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणहिरण्यगर्भसंज्ञं भवति । तदेवान्तरण्डो-द्धूतप्रथमशरीरोपाधिमद्विराट्पञ्चापतिसंज्ञं भवति । तदुद्धूताग्न्या-द्युपाधिमदेवर्तासंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि ब्रह्मादि-स्तम्बपर्यन्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मणः । तदैवैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्पयते चानेकधा ।

“प्रथमेके वदन्त्याग्निं मनुमन्ये प्रज्ञापतिम् ।

इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्” इत्याद्या स्मृतिः ।

ब्रह्मशब्दार्थमाह—प्रत्यस्तमितेति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मनो निर्वि-शेषत्वादिकमेव सामानाधिकरण्येन समर्थयते । ब्रह्मशब्दस्यापि निर्विशेषत्वादिकमे-वार्थः । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । बृंहते-र्धातोरर्थानुगमादिति शारीरकभाष्य उक्तत्वात् तु प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यमनेन वाक्येनो-च्यते । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यात्माद्वितीयत्वेनैवोपक्रमाद्ब्रह्मपदार्थानुप-क्रमाच्च । एवं चाऽऽत्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वाविद्यया मुच्यत इत्ययं पक्षोऽत्र स्फुटीकृत इति द्रष्टव्यम् । यदा त्विमाञ्जि च पृच्छ महाभूतानीत्यारभ्य तत्पदार्थशोध-नार्थत्वेन व्याख्यायते तदा तत्पदार्थशोधनानन्तरं वाक्यार्थकथनार्थं प्रज्ञातं ब्रह्मेति वाक्यमिति व्याख्येयम् । अत्र च पक्षेऽत्रत्यप्रज्ञातशब्देन प्रज्ञानस्य नामधेयानीत्यत्र-त्येन च प्रत्यगात्मोच्यते । अत्र ब्रह्मशब्देन च जगत्कारणत्वोपलक्षितं चैतन्यमुक्त-मिति द्रष्टव्यम् । तस्मादिति चोभयोर्निर्विशेषचिद्रूपत्वाविशेषादित्यर्थः । ननु प्रज्ञानस्य

१ ख. ट. 'ति । ध्रु' । २ क. घ. ड. 'शिष्टव' । ३ ख. ट. 'कं प्रति' । ४ क. ख. ग. ज. 'प्रज्ञातं ब्रह्म प्रत्य' । ५ क. ख. ट. 'श्वरसंज्ञं भवति । स' । ६ च. छ. ज. 'यन्त्रन्त' । ७ घ. च. छ. ज. 'क्षणं हि' । ८ ख. छ. ज. ट. 'तादिस' । ९ ख. ड. 'देव चैक' । १० ग. घ. 'शेषादि' । ११ क. ग. घ. यद्वत्त्वि' । १२ ख. ट. वाक्ये व्या' । १३ ग. घ. ड. अन्यत्र' । १४ ख. ट. 'न ज' । १५ ग. घ. ड. 'शेषत्वादि' ।

ब्रह्मत्वोपदेशे किं सिध्यतीत्याशङ्क्य तस्य निर्विशेषत्वादिकं सिध्यतीति फलितार्थक-
थनपरत्वेन व्याख्येयं प्रत्यक्षमिति । अन्यत्समानम् । उपाधिविशेषमिति ।
उपाधिकृतकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वादिविशेषमित्यर्थः । तस्य पुरुषार्थत्वमाह—ज्ञान-
मिति । परितुप्तं परमानन्दरूपमित्यर्थः । निर्विशेषत्वे मानमाह—नेतीति । सर्वेति ।
यतो वाचो निवर्तन्ते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति श्रुतिर्निर्विशेषानन्दत्वे मानमित्यर्थः ।
नन्वेवंभूतस्य प्रज्ञानस्य कथं सर्वज्ञादिस्तम्बान्तनानाविधभेद इत्याशङ्क्य नानाविधोपा-
धिसंबन्धादित्याह—तदत्यन्तेत्यादिना । विशुद्धोपाधिसंबन्धाविशेषेऽप्यन्तर्गमिहिरण्य-
गर्भप्रजापतीनां सर्वज्ञाद्वेदमाह—सर्वसाधारण्येति । व्याकृते सर्वजगत्कारणसमष्टि-
बुद्धावद्रमत्वाभिमान एव लक्षणमुपाधिरित्यस्य तदित्यर्थः । अन्तराष्टेति । अण्डोपाधिकं
विराट् तैदन्तर्भूतप्रथमशरीरोपाधिकः प्रजापतिरित्यर्थः । तदुद्भूतेति । तस्मादण्डादु-
द्भूता इमेऽन्यादीनामुपाधयः समष्टिवागादयस्तदुपाधिमत्प्रज्ञानमन्यादिदेवतासंज्ञं भवती-
त्यर्थः । आदिशब्देन व्यष्टिवागाद्यभिमानिनो गृह्यन्तेऽसुरादयश्च । व्यष्टिमनुष्यादिश-
रीरोपाधिषु मनुष्यादिसंज्ञं भवतीत्याह—तथेति । अतीत्यनन्तरं तत्तत्संज्ञं भवतीति
शेषः । उपसंहरति—ब्रह्मादीति । अत्रैवमिति शेषः । एवं ब्रह्मादिस्तम्बेति योज्यम् ।
ननु सांख्यादिभिर्जीवानामेव नानात्वमुच्यते । अन्यैश्च जीवेश्वरनानात्वम् । जगत्कारण
चान्यथाऽन्यथाऽप्याहुस्तत्कथमेकस्यैव ब्रह्मणो नानारूपत्वमत आह—तदवैकमिति ।
अस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह—प्रथमेक इति ।

स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽस्माल्लोकादु-
त्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्का-
मानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवंत् ॥

इत्यैतरेयोपनिषदात्मप्रदके पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

उपनिषत्क्रमेण तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके षष्ठाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अ वामदेवोऽन्यो वैत्रं यथोक्तं ब्रह्म वेद भक्षेनाऽऽत्मना येनैव भक्षे-

१ क. 'वैज्ञानादि' । २ ख. ट. 'रणे स' । ३ क. ख. 'तदुद्भूत' । ४ ड. 'धिसमष्टिम्' । ५ क.
ग. घ. ड. 'अं वाऽन्य' । ६ ख. ग. घ. ड. 'देव चैक' । ७ ट. 'ब्रह्मियोम्' । ८ ख. ट. 'स यो
वे' । ९ च. 'प्रज्ञानेना' । १० क. 'प्रज्ञाना' । ग. घ. ड. च. ज. 'प्रज्ञाव' ।

नाऽऽत्मना पूर्वे विद्वांसोऽमृता अभूवंस्तथाऽयमपि विद्वानेतेनैव प्रज्ञे-
नाऽऽत्मना । अस्माल्लोकादुत्क्रम्येत्यादि व्याख्यातम् । अस्माल्लोकादु-
त्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदित्योमिति ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्ये
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं तावत्क्रोऽयमात्मेत्यारभ्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यन्तेन विचारपुरःसरमात्मतत्त्वं निर्धारि-
तम् । आत्मा करणसंघातात्मकप्राणव्यतिरिक्तः संज्ञानादिसर्वान्तःकरणवृत्त्यतिरिक्तस्तद-
नुगतः स्वप्रकाशः सर्वशरीरेष्वेकः सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानभूतोऽद्वितीयः प्रज्ञानं ब्रह्म नित्यशु-
द्धबुद्धमुक्तस्वभाव इति । इदानीमेवंभूतब्रह्मात्मविदः फलं वक्तुं स एतेनेत्यादि श्रुतिवा-
क्यम् । तत्रैतच्छब्देनैकवचनान्तेन प्रकृतानामपि कोऽयमात्मेत्येवं विचारयतां बहूनां
परामर्शयोग्यत्वादिदार्ढ्यतनस्य विदुषश्च स इति भूतवाचिना परामर्शयोग्यत्वात्पूर्वाध्या-
याक्तो वामदेवः परामृश्यत इत्याह—स वासदेव इति । ब्रह्मविदः फलमित्यत्र
वाक्यस्य तात्पर्याद्वामदेवादिपुरुषविशेषे तात्पर्याभावाच्च कश्चन ग्राह्य इत्याह—अन्यो
वेति । एवमिति । क्रोऽयमात्मेत्युक्तप्रकारेणैतं प्रज्ञानरूपं यथोक्तं ब्रह्म प्रज्ञावेज्ञाऽऽ-
त्मना वेदेत्यर्थः । एतेनैवेत्येतच्छब्दोक्तं प्रकृतत्वं व्यक्ती करोति—येनैवेति । येनैव
प्रज्ञेनाऽऽत्मना ब्रह्म विद्वांसः पूर्वेऽमृता अभूवंस्तेनैतेनैव प्रज्ञेनाऽऽत्मना यथोक्तं ब्रह्म
वेद वामदेवोऽन्यो वा सोऽमृतोऽभवत् । तथाऽयमपीदानींतनोऽपि विद्वानेतेनैव प्रज्ञे-
नाऽऽत्मना अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामृतः समप्रवदित्यन्वयः । अत्रोत्क्रमणं पक्षिणो नीडादि-
बोर्ध्वगमनं नैव संभवति किंतु देहात्मभावत्यागेन प्रज्ञानात्मभाव एवेत्यभिप्रेत्य प्रज्ञानात्म-
नोत्क्रम्येत्युक्तम् । प्रज्ञानात्मना विद्वानिति वाऽन्वयः । उक्तमात्मतत्त्वमङ्गीकारवाचि-
नोकारेण स्वानुभवप्रकटनेन दृढीकुर्वन् (?) ।

“ओंकारश्चाथशब्दश्च द्रव्येवै ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यतौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ”

इतिस्मृतेरोंकारेण ब्रह्मात्मानुसंधानलक्षणं मङ्गलं कर्तुमेषामिष्ट्युक्तमिति ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानकृतावैतरेयोप-

निषद्भाष्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ क. ख. ग. घ. प्रज्ञानेन । ड. प्रज्ञाना । २ क. ख. ग. घ. अमुं । ३ च. 'वत्समभवदि' ।
४ क. घ. 'त्वत्वि' । ५ क. ख. ग. ड. 'योक्तवा' । ६ ख. ट. 'क्यता' । ७ ख. ट. 'बोर्ध्व' ।
८ ख. ट. प्रज्ञाना । ९ ख. ट. 'नैव' । १० ख. ट. प्रज्ञानात्म । ११ ख. ट. प्रज्ञानात्म । १२ क.
ट. न भ' । १३ क. ग. घ. ड. 'ज्ञानु' । १४ क. ग. घ. ड. 'क्तम्' ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

(आरण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः)

तत्र प्रथमः खण्डः ।

* ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि
प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः
श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाऽऽधीतेनाहोरात्रान्तसं-
दधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु
तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

उपनिषत्क्रमेण चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके सप्तमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अथोत्तरशान्तिः ।]

ॐ उदितः शुक्रियं दधे । तमहमात्मनि दधे ।
अनु मामैत्विन्द्रियम् । मयि श्रीर्मयि यशः ।
सर्वः सप्राणः सबलः । उत्तिष्ठाम्यनु प्रा श्रीः ।
उत्तिष्ठत्वनु माऽऽयन्तु देवताः । अदब्धं चक्षु-

* षष्ठखण्डस्य भाष्यं स्पष्टत्वादात्मतत्त्वाप्रतिपादनाच्च श्रीमच्छंकराचार्येन कृतमित्येतदीकात
एव ज्ञायते । सा तु टीका दीपिकातोऽभिन्नैवेति ज्ञात्वाऽत्र न संगृहीता । अस्य खण्डस्य व्याख्यान-
मेतत्पुस्तकसंगृहीतदीपिकायां विद्यत एव । सप्तमाध्यायोऽयं शान्तिरूपोऽस्ति, अत एवैतदुपनिषदादौ
दिप्यन्त्यामध्यायत्रिकरूपेयमुपनिषदित्युक्तम् । एतत्खण्डान्तखण्डषट्कस्याऽऽत्मषट्केति व्यवहारस्तूप-
निषद आत्मप्रतिपादकत्वादस्याप्युपनिषत्संबन्धिशान्तिरूपत्वेन कथंचित्परम्परयाऽऽत्मप्रतिपादकत्व-
मित्यामिप्रायेणेति बोध्यम् ।

रिषितं मनः । सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा
मा हिंसीः । तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् । पश्येम
शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् । त्वमग्ने व्रतपा
असि देव आ मर्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्कं समाप्तम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषत्समाप्ता ॥

इति ऋग्वेदाङ्गारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यकं समाप्तम् ॥

समाप्ता सटीकशांकरभाष्योपेतेयमैतरेयोपनिषद् ।

अथ विद्यारण्यमुनिकृता ऐतरेयोपनिषदीपिका ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थमध्यायत्रयेण प्राणविद्या प्रपञ्चिता । तावता ब्रह्मविद्यायां पुरुषस्य
मुख्याधिकारः संपन्नः । कर्मकाण्डोक्तैः कर्मभिर्विविदिषाया उत्पन्नत्वादुपासनया
चित्तैकाग्र्यस्य संपन्नत्वाच्च । तत्संपत्तौ शमदमादयो गुणा अर्थसिद्धाः । ते
चाऽऽत्मविद्यायामन्तरङ्गभूताः । “ज्ञान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो
भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति” इति^१ श्रुतेः । अतो मुख्याधिकारिणमुपलक्ष्य
श्रुतिरध्यायत्रयेण ब्रह्मतत्त्वं विस्पष्टमुपदेष्टुमादौ तत्त्वं संग्रहेण सूचयति—

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्, इति ।

आत्मशब्दस्यार्थो महर्षिभिरेवं स्मर्यते—

“यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यँचास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्तितः” इति ।

द्विविधो ह्यात्मा व्यवहारविशिष्टः केवलश्चेति । व्यवहारोऽपि त्रिविधः ।
जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति । तत्र सुषुप्तावयं जीवः स्वोपाधिविलये सति पर-
मानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोति । तथा च कैवल्योपनिषदि श्रूयते—“सुषुप्तिकाले
सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति” इति । तस्मादाप्नोतीत्यात्मेति
स्मर्यमाणं प्रथमं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । स्वप्नावस्थायामयं जीवो जागरणस्थपदा-
र्थवासनाः सर्वा आदत्ते । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—“स यत्र प्रस्व-
पित्यस्य लोकस्य स्रवीव्रतो स्रात्रांमपादाय स्वयं विद्वत्य स्वयं निर्माय स्वेन
भ्राप्सा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति” इति । अस्यायमर्थः—यदाऽयं जीवो
वाक्चक्षुरादिदशविधबाह्यकरणोपरतिरूपं स्वापं प्राप्नोति तदानीं सर्वावतो
गिरिनदीसमुद्रमनुष्यपश्यादिसर्वपदार्थोपेतस्य लोकस्येन्द्रियैरवलोक्यमानस्यास्य
जगतो स्रात्रां लेशरूपां वासनामपादाय तत्तत्पदार्थेभ्योऽवच्छिद्य स्वयं स्वी-

१ ग. शमा^१ । २ ग. ‘हितः श्रद्धान्वितो भू’ । ३ क. ‘ति । अ’ । ४ क. ख. ‘लभ्य शु’ ।
५ ग. ‘पदिशति । तत्राऽऽदौ । ६ ख. ‘शब्दो म’ । ग. ‘शब्दार्थो म’ । ७ ख. ‘यदस्य । ८ घ.
कीर्तते । ९ ग. ‘णं निर्वचनं प्रथमं द’ । १० घ. ‘त्रामादा’ । ११ ख. घ. ‘पं प्रस्वा’ । ग. ‘पं
स्वप्नं प्रा’ । १२ ख. ग. ‘भ्योऽपच्छि’ ।

कृत्य ततो जागरणाभिमानं स्वप्नमेव विनाश्य स्वप्ने जगद्रूपं च स्वयमेव निर्माय जगदाकारेण परिणमते स्वेन भासा स्वकीयेनान्तःकरणेन । तथा स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन कल्पितपदार्थाविभासकेन युक्तः सन्प्रस्वप्न-
नीति । तस्माद्वासनास्वीकारादादृज इत्यात्मेति द्वितीयं निर्वचनं द्रष्टव्यम् ।
जागरणावस्थायां चक्षुरादीन्द्रियैर्बाह्यावृषादिविषयानुत्ति भुङ्क्ते । तथा चाऽऽ-
थर्वणिकैरेवाऽऽन्नायते—“ह्यन्नपानादिभिचित्रभोगैः स एव ज्ञातृपरिवृत्ति-
मेति” इति । ततो बाह्यविषयभोगानज्जीत्यात्मेति तृतीयं निर्वचनं द्रष्टव्यम् ।
उपाधिविशिष्टस्यावस्थात्रयमुपजीव्य निर्वचनत्रयमुक्तम् । अथ केवलस्य निर्व-
चनमुच्यते । अद्यस्मात्कारणादस्याऽऽत्मनो भावः स्वभावविशेषः संतुतः परि-
च्छेदरहितः । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैत्यत्र श्रुत्यन्तरे देशकालवस्तुपरि-
च्छेदराहित्यलक्षणमानन्यमभिहितम् । तस्माद्रूपेति सांतत्येन सर्वत्र गच्छती-
त्यात्मेति चतुर्थं निर्वचनं द्रष्टव्यमिति । एवं सत्यत्राऽऽत्मतत्त्वनिर्देशस्य प्रस्तुत-
त्वादखण्डैकरसत्वेन संततत्वमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

यदि धातुप्रत्ययजन्यमवयवार्थमुपेक्ष्य रूढिमाश्रित्य स्वरूपवाचित्वमुच्येत ।
तदाऽप्यध्यस्तस्य निखिलस्य जगतोऽधिष्ठानत्वेन सर्वस्वरूपत्वमस्ति । न ह्यारोपि-
तानां सर्पधारादण्डमालावलीवर्द्धमूत्रितादीनामधिष्ठानभूतां रज्जुमन्तरेण किञ्चि-
दन्यद्वास्तवं स्वरूपमस्ति । किं बहुना यद्ययमात्मशब्दो यौगिको यदि वा रूढः
सर्वथाऽपि संततोऽखण्डैकरसः सर्वजगदधिष्ठानत्वेन तदीयवास्तवस्वरूपभूतः
पदार्थ आत्मशब्देनात्र विवक्षितः । वैशब्दोऽवधारणार्थः । इदमिदानीं सर्वजनीन-
प्रत्यक्षादिप्रमाणैः सर्वैरपि प्रतीयमानं जगदुग्रे सृष्टेः पूर्वमात्मैवाऽऽसीत् । न तु तत्का-
र्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीत् । नाप्यात्मगोचरौ शब्दप्रत्ययावास्ताम् । लोके
मूर्त्तैर्यभूतघटशरावाद्युत्पत्तेः पूर्वं मृदेवास्ति न तु घटादिकम् । तथाऽपि मृदो-
चरौ शब्दप्रत्ययौ विद्येते एव तद्वदत्रापि प्रसक्तौ सत्यां शब्दप्रत्ययावपि वैशब्देन
व्यावर्त्येते । देहेन्द्रियादीनामभवेन जिह्वानिष्पाद्यशब्दस्य मनोनिष्पाद्यस्य
प्रत्ययस्य चाभावः सुतरामुपपद्यते । तन्निदमात्माऽऽसीदिति सामानाधिकरण्येन
जगद्वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतीयते नीलमुत्पलमिति सामानाधिकरण्यश्रवणे सत्युत्प-
लद्रव्यस्य नीलगुणवैशिष्ट्यस्य प्रतिभासात् । ऐश्वर्यम् । वैशिष्ट्ये सत्यग्रशब्दवैय-

१ ख. ग. 'णतेन सुत्रे' । २ ग. 'नानां स्वी' । ३ ख. 'बाह्यादीवृ' । ग. 'बाह्यविषयावृ' ।
४ ग. 'पादीन्विष' । ५ क. 'कैरात्रा' । ६ ख. ग. 'मेति श्रु' । ७ क. ख. ग. घ. 'त्र संग' । ८ घ.
'स्तवतत्त्वस्य स्व' । ९ ख. 'नतत्वेन' । १० ख. 'भूतस्त्वं' । घ. 'भूतस्तत्पदा' । ११ ख. ग. 'त्ययौ
पूर्वमास्ता' । १२ ग. 'र्थघ' । १३ ख. 'न जीवेन जि' । १४ ग. 'लवगु' । १५ ग. च. 'णविशि' ।

धर्मप्रसङ्गात् । इदानीं जगद्विशिष्ट आत्मा प्रतिभासत इत्यनुपपत्त्या स्थितिकालं परित्यज्य केवलमात्मानं वक्तुमग्रशब्देन सृष्टेः प्राचीनकाल उपादीयते । तदेवमनेन वाक्येनाखण्डैकरसमात्मतत्त्वं सूचितं भवति । एकादिशब्दैरखण्डैकरस-त्वमेवं स्पष्टी क्रियते । लोके वृक्षादिपदार्थेषु स्वगतः सजातीयो विजातीयश्च त्रिविधो भेदोऽस्ति । तत्र शाखास्कन्धपत्रादीनां परस्परप्रतियोगिको वृक्षस्य स्वगतो भेदः । वृक्षान्तरप्रतियोगिकः सजातीयः । पाषाणादिप्रतियोगिको विजातीयः । तद्वदात्मनोऽपि प्रसक्तावेकशब्देन स्वगतो भेदो व्यावर्त्यते । न वृक्षवन्नानात्मको भवति किं त्वेकात्मक इत्यर्थः । एकशब्देनाऽऽत्मान्तरव्यावृत्तिः । योऽयमेकः स एव न त्वन्यः कश्चित्तादृश इत्यर्थः । नान्यदित्यादिना विजातीयभेदो निषिध्यते । अन्यत्प्रकृतादात्मनो विलक्षणं किञ्चन किञ्चिदपि वस्तु न मिषत् । धातूनामनेकार्थत्वान्नाऽऽसीदित्युक्तं भवति । न च जगदुत्पादनाय मायाख्यायाः शक्तेरङ्गीकार्यत्वादनुसद्भावः शङ्कनीयः । आत्मशक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः पृथग्गणनानर्हत्वात् । न हि भृत्येभ्यो जीवितं प्रयच्छन्तः स्वामिनस्तथैतावद्धनं त्वदीयशक्तेश्चैतावदिति विभज्य गणयन्ति । नाप्यवस्तुभूतं चन्द्रप्रतिबिम्बादिकमभिलक्ष्य द्वौ चन्द्रमसौ वस्तुभूतावित्येवं बुद्धिमन्तो व्यवहरन्ति । तस्मादङ्गीकृतायामपि मायायामात्मनोऽखण्डैकरसतायां न कोऽपि विप्रोऽस्ति । ईदृशः स यदि तत्रापि जगदनुवर्तेत तदानीं व्यर्थोऽयमग्रशब्दप्रयासः स्यात् । सामानाधिकरण्यं तु बाधायामप्युपपद्यते । यस्तत्त्वदीयश्चोरः स स्थाणुरित्येवं बाधदर्शनात् । तद्वदत्रापि यज्जगच्चेनेदमिदानीं प्रतिभासते तज्जगन्न भवति किं त्वात्मैवेत्येवं योजनीयम् । नन्विदानीमपि तत्त्वदृष्ट्वा नेदं जगत्किंत्वात्मैव । ब्राह्मम् । तथाऽपि बुभुत्सोर्भूदस्य जगत्प्रत्ययदाढ्यादनुभवविरोधभ्रमो मा भूदिति सृष्टेः प्राचीनकाल उपन्यस्यते । कालस्यापि सृष्ट्यन्तर्भावात्कालवाचकोऽग्रशब्दोऽनुपपन्न इति चेन्न । परप्रसिद्ध्यनुसरणार्थत्वात् । परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायः । परस्य तु बुभुत्सोः पूर्वसृष्टिवर्तमानसृष्ट्योर्मध्ये प्रलयकालप्रसिद्धिरस्ति । अतस्तदीयभाषया बोधयितुमग्र इत्युच्यते । अनेनैव न्यायेनाऽऽत्माऽऽसीदिति शब्दद्वयं परप्रसिद्ध्या योजनीयम् । अन्यथा पुनरुक्तिपरिहाराय

१ ग. प्रतीयत । २ ग. 'व प्रकटी किं' । ३ ड. यथा । ४ ग. च तदु । ५ ग. 'च्छतः स्वा' । ६ ग. 'विति हु' । ७ घ. 'यामुप' । ८ ख. ग. 'रिति बा' । ९ ख. 'बाधाद' । १० घ. 'त्मैव ह्येवं' । ११ ख. 'लेव यो' । १२ ड. च. 'गत्त्वप्रत्य' । १३ ख. ग. घ. च. 'ह्यानु' । १४ घ. घ. 'रोधाभ्रमो' । १५ ड. 'भाषसद्भावा' । १६ ड. च. 'रस्परकु' । १७ ग. 'ति पदद' ।

शब्दद्वयस्यार्थभेदेऽङ्गीकृते सति सत्ताविशिष्ट आत्मेत्येवं प्रतिभासादस्वण्डार्थत्वं हीयेत । श्रुतेस्त्वात्मशब्दसच्छब्दौ पर्यायत्वेनाभिमतौ । अत एव—“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यस्य स्थाने छन्दोगाः—“अदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इति पठन्ति । सर्वथा सर्वभेदशून्य आत्माऽत्र विवक्षितो न तु हिरण्यगर्भादिलौकिक आत्मा ।

एतच्चोत्तरमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे चिन्तितम्—

“आत्मा वा इदमित्यत्र विराट् स्यादथर्वेश्वरः ।

भूतसृष्टेर्नेश्वरः स्याद्गवाद्यानयनाद्विराट् ॥

भूतोपसंहतेरीशः स्यादद्वैतावधारणात् ।

अर्थवादो गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम् ॥

“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यत्र विराट् स्यादथर्वेश्वर इति संदेहे विराडेवाऽऽत्मशब्दवाच्यो नेश्वरः । कुतः । “स ईक्षत लोकान् सृजै” इति पञ्चभूतसृष्टिमनुक्त्वा लोकमात्रसृष्टेरभिधानादीश्वरप्रकरणेषु तैत्तिरीय-च्छान्दोग्यादिषु भूतसृष्ट्यभिधानदर्शनात् । ताभ्यो गामानयदिति चोक्तगवाद्यानयनं शरीरिणो विराजो घटते । न त्वशरीरस्य परमेश्वरस्येति प्राप्ते ब्रूमः । एक एवाग्र आसीदित्यद्वैतावधारणादीश्वरोऽत्राऽऽत्मशब्दार्थः । तथा सति शाखान्तरोक्तंभूतसृष्टिरत्रोपसंहर्तुं शक्यते । यत्तु गवाद्यानयनं तदर्थवादरूपम् । तद्वेदनस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वाभावात् । अथ भूतार्थवादां मन्येथाः, तर्हि विराडाद्विराट् परमेश्वर एव गवादिकमानयतु । श्रूयमाणस्य गवादिप्रपञ्चस्य सर्वस्यार्थवादत्वे श्रुतेर्विवक्षितोऽर्थः कोऽपि न सिध्येदिति चेत् । न । जीवब्रह्मैक्यस्य विवक्षितत्वात् । आत्मा वा इत्युपक्रम्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत् । प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात् । तस्मादीश्वर एवाऽऽत्मशब्दवाच्यः ।

इत्थं संग्रहेणाऽऽत्मतत्त्वं सूत्रितम् । तच्चाध्यारोपापवादाभ्यां प्रपञ्च्यते । तत्र स ईक्षतेत्यारभ्यायमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेनाध्यारोपं प्रपञ्चयितुकाम आर्दावारोपं संशुद्धाति—

स ईक्षत लोकान् सृजा इति स इमांल्लोकानमृजत, इति ।

१ ड. “तेश्चाऽऽत्म” । २ ड. च. “तच्च तृ” । ३ क. ख. “यने विरा” । ४ ड. “राडे” । ५ ड. “रकार” । ६ क. ख. घ. “यच्छन्दोगादि” । ७ घ. “धाना” । ८ ग. “ति यच्चोक्तं ग” । ९ ड. “क्तसूत्रसृ” । १० ड. “वादत्वं म” । ११ ग. “वाद्यानयनादि” । घ. “वाद्यानयनप्र” । १२ ख. ग. “र आत्म” । १३ ख. च. सूचितम् । १४ ग. “दावध्यारो” ।

आत्मा वा इत्यनेन सूत्रेण सूत्रितः स परमेश्वरः पृथिव्यादील्लोकान्संख्या-
मीत्येवमीक्षत, ईक्षणं विचारं कृतवान् । नुशब्दो वितर्कः । इत्थं विचार्य स
परमेश्वर इमाल्लोकान्सृजत । यद्यप्यत्राऽऽत्मैवेति केवलं तत्त्वं प्रकृतं तथाऽपि
निर्विकारस्य जगद्भावापत्त्यसंभवाच्छाखान्तराक्तमायाशक्तिरप्यर्थादत्रोदितेति
द्रष्टव्यम् । “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इति हि श्रुत्यन्त-
रम् । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपैः” इति च । मायासहितस्योपादानत्वस्य
विवक्षितत्वाद्विवर्तवाद एवात्राभ्युपेतव्यो न त्वारम्भपरिणामवादौ । यद्यपि
लोकांस्तु सृजा इत्येतावन्मात्रविचारेण कुलालवन्निमित्तकारणत्वमेव प्रतीयते
तथाऽपि “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” इति शाखान्तरगतस्य स्वकीयबहु-
भावविचारवाक्यस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्रोपसंहारादुपादानत्वमपि सिध्यति ।
एतच्च भगवता व्यासेन सूत्रितम्—“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” [ब्र०
सू० अ० १ पा० ४ सू० २३] इति । योऽयं परमात्मा नासौ केवलं निमि-
त्तमेव किंतु प्रकृतिरूपादानमपि । कुतः । येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायोपादानरूपदृष्टान्तस्य चानुसरणात् । तदेतत्सूत्रोक्तं स्वप-
क्षसाधनं परपक्षदूषणमुखेन स्मृतिपादेन तर्कपादेन च प्रपञ्चितम् । स्रष्टव्यानां
लोकानां भौतिकत्वेन भूतव्यतिरेकेणासंभवाद्भूतसृष्टिरप्यत्रोपसंहरणीया । सा
चान्यत्रैवमाप्नायते—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशा-
द्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी” इति । एतदीयविचारश्च
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादस्य पूर्वभागे प्रतिपादितः । परमेश्वरस्य सत्यसंक-
ल्पत्वाद्भूतसृष्टौ लोकसृष्टौ वा संकल्पव्यतिरिक्तं साधनान्तरं नापेक्षितम् । अत
एवान्यत्र श्रूयते—“सत्यकाम सत्यसंकल्पः” इति । “स तपस्तप्त्वा । इदं
सर्वमसृजत” इत्यन्यत्र श्रवणात्तपोरूपं साधनमपेक्षितमिति चेत् । मैवम् । न
ह्यत्र कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपः । किंतु स्रष्टव्यसंकल्प एव । “यस्य ज्ञानमयं
तपः” इति श्रुत्यन्तरात्संकल्पस्य निरङ्कुशत्वान्नास्तीश्वरस्य भूयान्प्रयासः ।
तस्य च संकल्पस्य सत्यत्वाज्जगतो न मनोराज्यतुल्यत्वम् ।

ये लोकाः परमेश्वरेण सृष्टास्तान्स्वस्वनाम्ना निर्दिशति—

अम्भो मरीचोर्मरमापः, इति ।

एतेषां शब्दानां लोकवाचित्वप्रसिद्धेरभावात्स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे—

अदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरी-

१ ग. ‘त्रितो यः प’ । २ क. ख. घ. च. ‘तः प’ । ३ ख. ग. घ. ‘रोक्ता मा’ । ४ ग.
‘म’ । तथेन्द्रो । ५ ग. ‘प्र इयत इत्यादि । मा । ख. ‘प्र इयत इ’ । ६ ग. घ. ‘नस्थ’ । ७ ग.
‘यम्रभा’ । ८ ग. ‘स्य वा’ । ९ ग. घ. ‘ज्ञाया उपा’ ।

चयः पृथिवी मरो या अधस्ताता आपः, इति ।

दिवं परेण द्युलोकस्योपरि महर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोका ये सन्ति या च द्यौः प्रतिष्ठा सर्वेषां देवानामाश्रयभूतो द्युलोकोऽदोऽम्भ एतत्सर्वमम्भः-
शब्दवाच्यम् । लोकेषु पञ्चभूतानां साधारणत्वेऽपि जलस्यास्मदुपलब्धियोग्य-
त्वेन प्राधान्यमभिप्रेत्यादोऽम्भ इत्युक्तम् । उपरितनलोकाद्वृष्टिद्वारेणाऽऽगत-
मम्भ एवास्माभिः साक्षादुपलभ्यते न तु भूतान्तरम् । सूर्यमरीचीनामाधारत्वा-
दन्तरिक्षलोको मरीच्य इतिशब्देनोच्यते । भूलोकवार्तिनां प्राणिनां सहसा
म्रियमाणत्वान्मरशब्देन पृथिव्युपलक्ष्यते । पृथिव्या अधस्तात्पातालविशेष-
रूपा भोगभूमयो याः सन्ति ताः सर्वास्तलोकवासिभिर्नागादिभिराप्यायमा-
(राप्यमा)नत्वादाप इत्युच्यन्ते ।

लोकसृष्टिमुक्त्वा पालकाभावेन लोकानां विनाशो मा भूदिति लोकपाल-
कसृष्टिं दर्शयति—

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालानु सृजा इति
सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्, इति ।

स एव परमेश्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् । इमे खलु लोका निष्पन्नास्तेषां
भोगस्थानानामचेतनानां लोकानां रक्षार्थं चेतनाल्लोकपालान्देवान्सर्वथा
स्रक्ष्यामीति । स विचारयुक्त ईश्वरोऽद्भ्य एव जलोपलक्षितपञ्चभूतेभ्य एव
पुरुषं पुरुषाकारं विराजं विराट्पिण्डं समुद्धृत्यामूर्छयन्मूर्तं कठिनमकरोत् । यथा
कुलालस्तटाके जलस्याधस्तादाद्रीं मृदमानीय शोषयित्वा कठिनं पिण्डं करोति
तद्वदेवायं विराट्पुरुषः समष्टिरूपो ब्रह्माण्डैरूर्पलोकस्य पालकः ।

अथ तद्वान्तरलोकपालानां चेतनानामग्न्यादिदेवतानां सृष्टिं दर्शयति—

तुमभ्यतपत्तस्यामितसस्य मुखं निरभियत यथाऽण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽ-
मिर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्ये-
तामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं
श्रोत्राद्दिशस्त्वह्निरभियत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओपधिवनस्पतयो
हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मन्सश्चन्द्रमा नाभिर्निरभियत नाभ्या
अपानोऽपानान्मूत्युः शिश्नं निरभियत शिश्रादेतो रेतस आपः, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गण्यकृताण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ घ. 'त्वे ज' । २ ख. ग. ड. च. 'भूलोक' । ३ ख. ग. 'स प' । ४ घ. 'नानां लो' ।
५ ग. 'ण्डस्य लो' । ६ ख. ड. च. 'पस्य लो' । ७ ख. घ. च. 'अथेतरदेवा' ।

तं विराट्पुरुषमभ्यतपत् । अभितस्तैत्तच्छिद्रतद्गतेन्द्रियतदभिमानिदेवतासृ-
ष्ट्यर्थं स परमेश्वरः पर्यालोचितवान् । पर्यालोचनमेव तप इति पूर्वमुक्तम् ।
अभितः पर्यालोचितस्य विराट्पिण्डस्य मुखं छिद्रं निरभिद्यत
मुखच्छिद्रं विदारितमभूत् । यथा पक्षिसर्पादीनां पक्ष्मण्डं भिन्नं भवति
तद्वदस्मान्मुखच्छिद्राद्वागिन्द्रियं निष्पन्नम् । तस्माच्चेन्द्रियादग्निदेवता निष्पन्ना ।
एवमुत्तरपर्यायेष्वपि च्छिद्रोन्द्रियदेवता व्याख्येयाः । प्राणो घ्राणेन्द्रियम् ।
लोमशब्देन तदाधारभूतत्वङ्निष्ठं स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते । हृदयमष्टदलं कमलम् ।
अपानोऽधःसंचारी वायुः । रेतो गुह्येन्द्रियम् ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीया-
रण्यके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इन्द्रियाणामभिमानिदेवतानां च सृष्टिरुक्ता । अथ तासां देवतानां भोग-
योग्याल्पशरीरसृष्टिं विवक्षुस्तदुपोद्धातत्वेन क्षुत्पिपासयोः सृष्टिं दर्शयति—

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्त्वार्णवे प्राप-
तंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववा गेत्, इति ।

या इन्द्रियतदभिमानिदेवतास्ता एताः सृष्टाः सत्योऽस्मिन्पूर्वोक्ते मह-
त्यर्णवे समुद्रवदत्यन्तविस्तृते विराट्देहे प्रापतन्मकर्षेण पतिता अभूवन् । तं
सर्वेन्द्रियतदेवताधिष्ठानभूतं विराट्देहं क्षुत्पिपासाभ्यामन्ववार्जदनुगमितवान्सं-
योजितवानित्यर्थः ।

अथाल्पदेहसृष्टिमाह—

ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता
अन्नमदामिति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन् वै
नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन् वै
नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रु-
वन्मुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुरुतम्, इति ।

ता विराट्देहे पतिता इन्द्रियाभिमानिन्यो देवताः सृष्टारं परमेश्वरं प्रत्येव-
मब्रुवन् । भोः परमेश्वरायं विराट्देहोऽस्माकं भोगक्षमो न भवति । अति-
प्रौढं तं विराट्देहमापूर्य तत्र प्रतिष्ठां प्राप्तुं वयमसमर्थाः । अन्नं चैतद्देहपर्याप्तं
संपादयितुमसमर्थाः । अतो यस्मिन्नल्पशरीरे प्रतिष्ठिताः सत्यो वयं तद्दे-

१ ग. ड. 'षदेहम्' । २ घ. 'स्तत्र च्छिद्रं' । ३ ड. 'द्वत्तस्मा' । ४ ड. च. 'मिर्देव' ।
५ ग. 'न्द्रियाभि' । ६ ग. 'निन्यो दे' । ७ ड. च. अभवन् । ८ ग. 'वता एनं स' । ९ ग. 'रं तं
य' । १० ड. 'देहे प' ।

हपर्याप्तमन्नमत्तुं शक्ता भवामस्तादृशमायतनं शरीरं नोऽस्मदर्थं प्रजानीहवधा-
 रय संपादयेत्यर्थः । ततः परमेश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो भोगाय गां गोदेहमा-
 नयत् । ताश्च देवता अब्रुवन्नोऽस्माकमयं देहो नैवालमुपरितनानां दन्तानाम-
 भावेन दूर्वादिमूलस्योत्खातुमशक्यत्वादतोऽयमपि गोदेहस्तिष्ठतु । इतोऽ-
 न्यैमप्युभयतोदन्तं देहं सृजेत्येवमब्रुवन् । ततः परमेश्वरस्तदर्थमश्वमानयत्ताश्च
 देवता विवेकज्ञानाभावादयमश्वदेहोऽपि न पर्याप्त इत्युक्तवत्यः । ततः पर-
 मेश्वरस्तदर्थं विवेकसंपन्नं पुरुषदेहमानयत् । ताश्च देवतास्तावता परितुष्टा
 आश्चर्यवाचकेन वतशब्देन स्वकीयपरितोषं सूचयन्त्यः सुष्ठु कृतं परमेश्वरे-
 णेत्यब्रुवन् । यस्मान्मनुष्यदेह एव विवेकसंपन्नः । तथा च पूर्वमुदाहृतम्—
 “पुरुषे त्वेवाऽऽविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं
 पश्यति वेदं श्वस्तनं वेदं लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नः” इति ।
 तस्मान्मनुष्यदेह एव सुकृतमित्यनेन शब्देन परितोषद्योतकेन वक्तुं योग्यः ।
 ईश्वरसृष्टेषु भोगक्षमशरीरेषु देवतानां प्रवेशायेश्वरप्रेरणं दर्शयति—

ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति, इति ।

यस्मिन्नायतने छिद्रे यदिन्द्रियमुत्पन्नं या चाभिमानिनी देवतोत्पन्ना तदा-
 यतनमनतिक्रम्य हे देवताः प्रविशत ।

इत्थमनुज्ञातानां देवतानां प्रवेशं दर्शयति—

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
 प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणां प्राविशद्दृशः श्रोत्रं भूत्वा
 कर्णौ प्राविशद्वीपधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्रावि-
 शंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा
 नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिथं प्राविशन्, इति ।

योऽयमग्निर्वागिन्द्रियाभिमानी देवः सोऽयं वाग्भूत्वा वाच्यन्तर्भूय मुख-
 च्छिद्रे प्राविशत् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । न खलु वागादिष्विन्द्रियेष्वग्न्या-
 दिदेवताः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । नापि देवताभिर्प्रेरितानामिन्द्रियाणां स्वस्ववि-
 षयग्रहणसामर्थ्यमस्ति । एतच्च भगवता व्यासेन सूत्रितम्—“ज्योतिराद्य-
 धिष्ठानं तु तदामननात्” [ब्र० सू० अ० २ पा० ४ सू० १४] इति ।
 ज्योतिरादिभिरग्न्यादिदेवतैरधिष्ठानं वागादीन्द्रियाणां प्रेरणमभ्युपगन्तव्यम् ।
 कुतः । तदामननात्तस्य देवताप्रेरणस्याग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिना श्रूयमाणत्वात् ।

१ क. ख. ग. घ. च. “नोऽ” । २ ग. घ. “निहि संपादयावधारये” । ३ ख. “न्यमुभ” ।
 ४ ख. “दर्थं वि” । ५ ख. ग. “कज्ञानसं” । ६ घ. “रुषत्ये” । ७ ड. च. “वागिन्द्रिय एवान्त” । ८ ख.
 ग. ड. च. “रनाभिप्रे” । ९ ख. “प्रेता” । १० घ. “मप्युप” । ११ ग. “भ्युपेतव्य” ।

यथाऽयं विचारो द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितः । एवमन्येऽपीन्द्रियविषयविचारास्तस्मिन्नेव पादे द्रष्टव्याः ।

क्षुत्पिपासयोर्विराड्देहे नियतस्य स्थानविशेषस्य पूर्वमश्रवणात्कृत्स्नशरीरे प्रवेशं दर्शयति—

तुमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति* ते अब्रवीदेतास्वेव
ब्रां देवतास्वाभजाम्भेतासु भागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यै च
देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मप्रदके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति ऋग्व्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ये क्षुत्पिपासे परमेश्वरेण विराड्देहे संयोजिते ते उभे परमेश्वरं प्रति स्वार्थं स्थानविशेषमनुगृहाणेत्यब्रूताम् । ईश्वरस्तु स्थानविशेषमदृष्ट्वा वामुभे अप्येतास्वेवाग्न्यादिदेवतास्वाभजामि, ततस्तास्वेव भागिन्यौ विषयभागयुक्ते करोमीत्यब्रवीत् । यस्मादेवमीश्वरेणोक्तं तस्माद्धोके यस्यै कस्या अग्न्यादिदेवतायै हविर्गृह्यते भोग्यं वस्तु समर्प्यते, अस्यामग्न्यादिदेवतायामेते क्षुत्पिपासे भागयुक्ते एव भवतः । अग्निराग्न्यादिदेवतानां शरीरेष्वग्न्याहारस्वीकारे क्षुत्पिपासयोरेव तृप्तिर्भवति । तथा मनुष्यशरीरेऽपि चक्षुरादिदेवतायै हविःस्वीकारे क्षुत्पिपासे तृप्यतः । यदा पात्रे पतितं समीचीनमन्नमत्तुकाम आदरेण पश्यति तदानीं भोग्यस्य प्रत्यासन्नत्वपरितोषेण मनसि तृष्णा शान्तेव भवति न तु यथापूर्वं बाधते । एवमत्यन्तप्रियान्नवार्ताश्रवणस्पर्शनादौ यथोचितं तृप्तिलेशो द्रष्टव्यः । तदेवं सर्वदेवतासु क्षुत्पिपासयोर्भो(र्भा)गोपेतत्वम् ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीया-
रण्यके चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यानि भोग्याधिष्ठानानि गवाश्वपुरुषशरीराणि यानि च भोगकरणानि
बह्व्यादिदेवताधिष्ठितानि वाक्चक्षुरादीनि गवादिदेहेषु प्रविष्टानि तानि सर्वा-
ण्यभिधाय भोग्यसृष्टिमभिधत्ते—

अ ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्त्रमेभ्यः सृजा इति

* इति स ते, इत्यपि कचित्पुस्तके पाठः ।

१ क. ख. ग. च. 'सि विभा' । २ ख. ग. 'नत्वात्परं' । ३ ड. 'शान्तैव' । ४ ग. 'तं क्षुद्दि-
नाशो द्रं' । ५ ग. ड. 'देतत्सर्वं' । ६ ड. 'गाद्यधि' । ७ ख. घ. 'नि दे' ।

सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितसाभ्यो मूर्तिरजायत
या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै दत्त, इति ।

स परमेश्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् । ये पृथिव्यादिलोका ये च लोक-
पालाः सर्वेन्द्रियशरीरदेवतारूपास्ते सर्वेऽपीमे सृष्टाः खलु । अतः परमेश्वर-
स्तेषामन्नमन्तरेण जीवनासंभवादेतदर्थमन्नं स्रक्ष्यामीति विचार्यान्ननिष्पादनार्थं
तत्कारणभूतानि जलप्रधानानि पञ्च महाभूतान्यभ्यतपत् । सर्वतः पर्या-
लोचनमकरोत् । ईदृशाज्जलसहितात्क्षेत्राद्व्रीह्यादयो जायन्तां स ईदृशानि
मूषकादिशरीराणि मार्जारादीनामन्नभूतानि जायन्तामित्येवं संकल्पं कृतवान् ।
ताभ्योऽद्भ्यो जलोपलक्षितभूतेभ्यो व्रीहियवादिरूपा मूषकादिरूपा च मूर्ति-
रजायत । तत्र व्रीहियवादिमूर्तिर्मनुष्यादीनामन्नं तैरद्यमानत्वात्तथा मूषका-
दिमूर्तिर्मार्जारादिभिरद्यमानत्वात्तेषामन्नम् ।

अन्नसृष्टिमुक्त्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्स्वीकारसाधनं निश्चिनोति—

*तदेनत्पृष्ठं पराङ्मुख्यजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोद्वाचा प्रहीतुं
स यद्वैनद्वाचाऽप्रहृष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजि-
घृक्षत्तन्नाशकोत्प्राणेन प्रहीतुं स यद्वैनत्प्राणेनाप्रहृष्यदभिप्राण्य
हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोच्चक्षुषा प्रहीतुं स यद्वैनच्च-
क्षुषाऽप्रहृष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छ्रो-
त्रेण प्रहीतुं स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाप्रहृष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्त-
त्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोत्त्वचा प्रहीतुं स यद्वैनत्त्वचाऽप्रहृष्य-
त्स्पर्श्या हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोन्मनसा प्रहीतुं
स यद्वैनन्मनसाऽप्रहृष्यक्ष्वात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिन्नेना-
जिघृक्षत्तन्नाशकोच्छिन्नेन प्रहीतुं स यद्वैनच्छिन्नेनाप्रहृष्य-
द्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्, इति ।

यत्सृष्टमन्नं व्रीहियवादिकं मूषकादिकं च तत्र व्रीह्याद्यन्नस्य स्वकीयवध-
विषये विवेकज्ञानाभावाद्गन्तुमसमर्थत्वाच्च नास्ति जनात्पलायनम् । यत्तु
मूषकादिरूपं तदन्नं तदेनन्मार्जारादीनां भोक्तृणां स्ववधहेतुत्वं निश्चित्य तेभ्यः
पराङ्मुखं सदत्यजिघांसदतिशयेन इन्तुं गन्तुमैच्छत्पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः ।
पलायितुमुद्युक्तं तन्मूषकादिरूपमन्नं दृष्ट्वा भोक्तृवर्गो मार्जारादिर्वागिन्द्रियेण
प्रहीतुमैच्छत् । ततः सर्वप्रयत्नेन वागिन्द्रियं प्रयुञ्जानोऽपि तेन तदन्नं प्रहीतुं
नाशकोत् । इदानींतनोदाहरणेन सृष्टिकालीना तदशक्तिः स्पष्टी क्रियते ।

* “तदन्नं सृष्टम्” “तदेतदभिसृष्टम्” इति च क्वचित्पुस्तके पाठः ।

५ ख. ग. घ. ‘श्च भू’ । २ ड. ‘षयवि’ । ३ ग. ‘तदेतदन्नं मार्जो’ । ४ ख. घ. ‘वेत्तन्मार्जो’ ।
ड. ‘द्वैव मार्जो’ । ५ ग. ‘मुयतं त’ । ६ ड. ‘दन्नं’ ।

स भोक्तृवर्ग आदिसृष्टिकाले युयेतन्मूषकादिरूपमन्नं वाचा गृहीयात्तदेदानी-
मपि भोक्ता तदन्नवाचकैः शब्दैरीदृशमित्युक्तिमात्रेण तृप्तो भवेत् । न हि
वागिन्द्रियस्याभिधानव्यतिरेकेणाऽऽकर्षणसामर्थ्यं किंचिदस्ति । न चैवमन्न-
वाचकशब्दोच्चारणमात्रेण तृप्तिर्दृश्यते । तस्मात्सृष्टिकालेऽपि वाचोऽन्नस्वी-
कारे सामर्थ्यं नास्तीत्यनुमेयम् । प्राणेन घ्राणेन्द्रियेणैतदारभ्य शिक्षान्तेषु
षट्सु पर्यायेषु पूर्ववद्वास्तवेयम् । अग्निप्राण्याऽऽप्रायेत्यर्थः । अत्रापानशब्दे-
नान्नस्य मुखविलादन्तःप्रवेशनरूपं निगरणं कुर्वन्नन्तर्मुखो यो वायुः सोऽभि-
धीयते । तेनाप्राणेन तदन्नं ग्रहीतुमैच्छततस्तदन्नमावयज्जग्राहाशितवान् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वायोरेवान्नग्रहणे साधनत्वं निश्चित्य दाढ्यार्थं वायुं
प्रशंसति —

सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः, इति ।

मुखविलादन्तःसंचारी वायुरिति यदस्ति स एषोऽन्नस्य ग्रहो ग्राहकः ।
अयमर्थोऽस्मदनुभवसिद्ध इत्यर्थः । किंचायं वायुरन्नायुर्वा अन्नद्वारेणाऽऽयुष्य-
हेतुरेव । अन्नरसेन हि प्राणो देहे बध्यते । अत एव वाजसनेयिनः शिशुव्रा-
ह्मणे प्राणवर्णनप्रस्तावे—“अन्नं दाम्” इतिवाक्येनान्नस्य प्राणबन्धनरज्जुत्व-
मामनन्ति । तथाऽन्नबन्धनशैथिल्ये सति जीवस्य देहपरित्यागं सह्यन्तमाम-
नन्ति—“ब्रह्मथाऽऽन्नं बौदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष
एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्यते” इति । अन्नबन्धनप्रयुक्तस्य प्राणावस्थानस्याऽऽयुर्हे-
तुत्वं लोके प्रसिद्धं कौपीतकिनः समामनन्ति—“यावद्वास्मिञ्जरीरे प्राणो
वसति तावदायुः” इति । तदेत्सर्वमभिप्रेत्यान्नायुर्वा एष इत्युच्यते ।

भोगाधिष्ठानभोगसाधनभोग्यभोगानां सृष्टिमभिधाय भोगस्वामिनं दर्श-
यितुमीश्वरस्य विचारमाह—

स ईक्षत कथं न्विदं मदते स्यादिति, इति ।

यदिदं देहेन्द्रियतदभिमानिदेवैतदीयान्नतत्स्वीकाररूपं व्यवहारजातमस्ति
तदिदं सर्वं प्रवृत्ते भोगस्वामिनं जीवरूपं मां विना कथं नु नाम म्यान्न कथंचि-
दुपपद्यते । न हि नगरस्वामिनं राजानं विहाय पुरस्य पौरजनानां वा रचना
शोभते । तस्माद्भोगस्वामिना मया जीवरूपधारिणा देहे प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ।

प्रवेशद्वारविचारं दर्शयति—

स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति, इति ।

१ ख. ग. 'न्नं सृष्टिकाले ब्रह्म' । २ ड. 'कारसा' । ३ ख. ग. घ. ड. 'हणसा' । ४ ख. ग.
'वेऽन्नमदा' । ५ क. ख. ग. घ. 'वतादौ त' ।

द्वावत्र प्रवेशमार्गौ पादाग्रं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं च । तयोर्मध्ये कूतरेण केन मार्गेण प्रपद्ये प्रविशानि ।

कथं त्विदामितिवाक्येन जीवप्रवेशस्य देहेन्द्रियादिव्यवहारपालनरूपं प्रयोजनं विचारितम् । इदानीमात्मबोधस्वरूपस्य प्रयोजनान्तरस्य विचारं दर्शयति—

स ईश्वर इति वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभि-
प्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि
त्वचा स्पर्शं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यग्रासितं
यदि शिश्नेन विसृष्टमथ क्रोऽहमिति, इति ।

मां स्वाभिनमनपेक्ष्य वागादयोऽभिवदनादिव्यापारेषु स्वतन्त्राः कर्तारः स्युस्तदानीमृद्धं क्रो नाम स्यां न कोऽपि भवेयम् । अस्ति कश्चिदेहादिव्यतिरिक्तश्चिदात्मा स च परब्रह्मस्वभाव इत्येवं कश्चिदपि न जानीयात् । यदा त्वहमेव सर्वव्यापाराणां कर्ता वागादयस्तु मया प्रेरिताः सन्तोऽभिवदनादिक्रियाः कुर्युस्तदानीं वागादिकरणको व्यापारः सकर्तृको भवितुमर्हति क्रियात्वालोकप्रसिद्धगमनादिक्रियावदिति मम सद्भावोऽनुपातुं शक्यते । सोऽयमनुमानेनाऽऽत्मसद्भाव उषस्तब्राह्मणे समान्नायते—“यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः” इति । तस्मादात्मबोधोऽपि जीवरूपप्रवेशस्य प्रयोजनम् । तदेतदभिप्रेत्यान्यत्र श्रूयते—“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय” [इति] । इति प्रवेशद्वारं देहेन्द्रियादिपालनस्वात्मावबोधरूपप्रवेशप्रयोजने च विचारितवान् ।

अथ प्रवेशं दर्शयति—

स एतमेव सीमानं विद्वार्थेतया द्वारा प्रापद्यत, इति ।

पूर्वं प्रपदाभ्यां प्रापद्यतेत्यत्र प्राणरूपक्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाग्रे प्रवेशोऽभिहितः । इदानीं ज्ञानशक्त्युपाधिकस्य मूर्धमध्यस्थितच्छिद्रप्रवेशोऽत्राभिधीयते । यथोक्तविचारोपेतः स परमेश्वर एतमेव मूर्धमध्यभागमेव कपालसंधिरूपं सीमानं स्थानविशेषं विद्वार्थं च्छिद्रं कृत्वा तच्छिद्ररूपद्वारा ज्ञानशक्तिसहितः सन्देहमध्ये प्राविशत् । यस्माज्ज्ञानोपाधिकस्य मूर्धमध्ये प्रवेशस्तस्मान्मूर्धनि ज्ञानेन्द्रियबाहुल्यमुपलभ्यते । क्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाग्रप्रवेशात्कण्ठादधोभागे कर्मेन्द्रियबाहुल्यमुपलभ्यते ।

१ ग. घे 'न्ध्रे' चेति । तं । २ ड. 'श्चिदेष देहा' । ३ घ. 'व्यवहार' । ४ घ. 'णव्या' । ५ ड. च. 'द्ववासना' । ६ ख. ग. घ. 'प्रातः । यः' । ७ ग. इत्यादि । तं । ८ ग. 'वप्र' । ९ ड. घ. 'च्छिद्रे प्र' । १० ड. 'च्छिद्ररूपया' । द्वा । ११ च. 'पया द्वा' । १२ ड. च. 'दाग्रे प्र' । १३ घ. 'लक्ष्यते' ।

मूर्धगतं प्रवेशद्वारं प्रशंसति—

सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनम्, इति ।

अक्षिश्रोत्रादिगोलकानां भृत्यादिस्थानीयैश्चक्षुरादीन्द्रियैरधिष्ठितत्वात्स्वा-
मिनः स्वस्य प्रवेशार्थमसाधारणं किञ्चिद्द्वारमपेक्षितमित्यभिप्रेत्य प्रीतिपूर्वकं
विदारितत्वादिकमुत्कर्षं प्रकटयितुं तस्य द्वारस्य विद्वतिरिति नाम संपन्नम् ।
तेन द्वारेण निर्गतस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुच्यमानत्वादानन्दहेतुत्वेन तदेत-
द्द्वारं नान्दनमित्युच्यते ।

शरीरे प्रविष्टस्य संचारस्थानानि तेष्ववस्थाविशेषांश्च दर्शयति—

तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावस-

थोऽयमावसथोऽयमावसथ इति, इति ।

यथा महाराजस्य क्रीडार्थमुपर्यधोभागेन वर्तमानाः प्रासादस्य भूमयो
निर्मायन्त एवमस्याऽऽत्मनः शरीरमध्ये क्रीडार्थं त्रय आवसथास्त्रीणि
स्थानानि निर्मितानि । त्रिषु स्थानेषु च त्रयः स्वप्नास्तेनाऽऽत्मनाऽवलोक्यन्ते ।
अयमावसथ इत्यादिना नेत्रकण्ठहृदयाख्यानि स्थानानि हस्ताग्रेण प्रदर्शयन्ते ।
तेषु हि जागरणाद्यवस्थानां निष्पत्तिः ।

तथा च ब्रह्मोपनिषद्याम्नायते—

“नेत्रे जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समादिशेत् ।

सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ” इति ।

जागरितादीनां महाराजस्य प्रासादत्रयक्रीडावज्जीवक्रीडारूपत्वं कैवल्योप-
निषद्याम्नायते—

“हृदयन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ।

स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके ॥

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तप्तोभिभूतः सुखरूपमेति ।

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ॥

पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु ज्ञातं सकलं विचित्रम्” इति ।

ननु जागरणसुषुप्तयोः स्वप्नादन्यत्वं त्रयः स्वप्ना इत्युक्तमिति चेत् । न ।
स्वप्नलक्षणोपेतत्वात् । विद्यमानवस्तुतत्त्वं तिरोधाय समुत्पन्नोऽन्यथा प्रति-
भासः स्वप्न इति तल्लक्षणम् । जागरणसुषुप्तयोरपि विद्यमानस्य ब्रह्मतत्त्वस्य

१ ग. °त्वादधिकं । २ ग. °दस्थम् । ३ ड. च. नेत्रस्थं ज्ञा° । ४ ड. च. °स्थं विवृति ।
५ ड. °त्रये क्री° । ६ ग. °त्वे कथं त्र° । ७ ख. ग. इत्युक्त° ।

तिरोधानेनान्यथाभूतस्य जीवतत्त्वस्य चावभास इत्यस्ति तल्लक्षणम् । तस्मा-
ल्लोकप्रसिद्धस्य स्वप्नस्यैकत्वेऽपि लक्षणासिद्धाः स्वप्नास्त्रयः । त्रय आवसथा
इत्यनेन पितृशरीरमातृशरीरस्वशरीररूपाणि त्रीणि स्थानानि च विवक्ष्यन्ते ।
तथा चोपरितनाध्याये प्रपञ्चयिष्यते । संसारो द्विविधः । दैनंदिनव्यवहारो
जन्मान्तरस्वीकारश्चेति । तत्र दैनंदिनव्यवहारस्य नेत्रादीनि स्थानानि जन्मा-
न्तरव्यवहारस्य तु पितृशरीरादिस्थानानीति विवेकः । इतिशब्दः संसाररूप-
ध्यारोपप्रकरणस्य समाप्त्यर्थः ।

अथापवादप्रकरणार्थं संक्षिप्य दर्शयति—

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषादिति
स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपरयत्, इति ।

स परमात्मा जातो देहप्रवेशेन जन्ममरणजागरणस्वप्नसुषुप्तिभिः संसारी-
भूतः सन्कदाचिदीश्वरानुग्रहादुरुशास्त्रप्रसादेन च भूतान्याकाशादीनि प्राणि-
नश्चाभिव्यैख्यत् । सर्वतो विवेकेन ज्ञातवान् । दृश्यमानान्याकाशादीनि
भूतानि प्राणिदेहाश्च कुत उत्पद्यन्ते केन वा रक्ष्यन्ते कस्मिन्वा प्रलीयन्त
इत्येवं शास्त्रं विविच्य सर्वस्य संसारस्य मायाकल्पितत्वाद्ब्रह्मैव सर्वस्यापि
वस्तुतत्त्वं तस्मादिह जगति किंवा वस्तु ब्रह्मणोऽन्यद्वावदिषद्दृष्टव्यामि न
किञ्चिदपि ब्रह्मव्यतिरिक्ततया वक्तुं शक्नोमीति निश्चित्य स जीव एतन्नेत्र शरीरे
प्रविष्टं पुरुषं चिद्रूपं देहादिसाक्षिणं ब्रह्मापश्यद्ब्रह्मत्वेन निश्चितवान् । कीदृशं
ब्रह्म ततमम् । एकस्तकारो लुप्तः । अतिशयेन ततं विस्तृतं तततमम् । दृश्यस्य
सर्वस्य जगतो द्रष्टृर्जीवस्य च ब्रह्मैव तत्त्वमित्यपवादप्रकरणस्य सर्वस्य तात्पर्यार्थः ।

यथोक्तं ब्रह्मसाक्षात्कारं नामनिर्वचनेन प्रशंसति—

इदमदर्शमिती ३ । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम त्रिभि-
दन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ क. ख. 'स्य जीवत्वस्याव' । २ ड. च. 'णि वा त्री' । ३ ड. 'नि लक्ष्य' । च. 'नि वि' ।
४ ड. च. 'तमातृस्वीयश' । ५ ड. च. 'राणि स्था' । ६ ड. च. 'रूपस्याध्या' । ७ ग. अशितो ।
८ ख. एवमे' ।

शरीरे प्रविष्टः स जीवात्मा ब्रह्मात्मत्वं साक्षात्कृत्येदमदर्शमितिवाक्येन स्वकीयमपरोक्षानुभवं प्रकटयन्परितुतोष । परितोषद्योतनार्था श्रुतिः । यस्मादिदमदर्शमित्युक्तत्वांस्तस्मादिदं दृष्टमित्यनयैव व्युत्पत्त्या सोऽयमिदन्द्र इति नाम प्राप्तवान् । तस्य नाम्नो निर्वचनानुसारेण योगत्वप्रसिद्धिं द्योतयितुमिदन्द्रो ह वै तस्मैत्युक्तम् । न च लोके परमेश्वरमिन्द्रमित्येवं व्यवहरन्ति न त्विदन्द्रमिति शङ्कनीयम् । परमार्थतो यथोक्तरीत्येदन्द्रमेव सन्तं परोक्षत्वार्थमेकमक्षरं विलोप्येन्द्र इत्येवं व्यवहृतवान् (वन्तः) । नापि परोक्षत्ववैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । यस्माद्देवाः पूज्याः सर्वे स्वकीयं नाम गूढं कृत्वोपाध्याया आचार्या इत्यादिके परोक्षनामन्येव प्रीतिं कुर्वन्ति । द्विशब्देनास्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धिर्दिशिता । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीया-
रण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीया-
रण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

“अध्यारोपाप्रवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपश्यते” इति पूर्वाचार्यैः कृत्स्नवेदान्तानां तात्पर्यं संगृहीतम् । तच्चात्र चतुर्थाध्याये विस्पष्टमुदीरितम् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्प्रतिचन मिषदित्येतन्निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वस्य प्रतिपादकं सूत्रम् । तस्य सूत्रस्यार्थमवबोधयितुं स ईक्षत लोकांस्तु सृजा इत्यारभ्यायमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेन कृत्स्नप्रपञ्चस्याध्यारोपः प्रतिपादितः । ब्रह्माण्डस्य मध्ये य एते चतुर्दश लोका यश्चैताल्लोकानात्मशरीरत्वेनाभिमन्यमानो विराट्पुरुषो यानि च तद्देहच्छिद्रेषूत्पन्नानि वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणि याश्च तदिन्द्रियाभिमानिन्योऽग्निवाय्वादित्यादिदेवता यानि च तासां देवतानां भोगयोग्यानि गवाश्वमनुष्यादिशरीराणि यच्च तेषु शरीरेषु प्रविष्टानां देवतानामन्नं यश्च बायुनैव तदन्नस्वीकारो यदपि जीवरूपेण तेषु देहेषु प्रविश्य जागरणाद्यवस्थात्रयस्य शरीरान्तरसंचारस्य चानुभवन् सोऽयं सर्वोऽप्यद्वितीये परमात्मन्यध्यारोपितः प्रपञ्चः । स चाऽऽत्मबोधोपयोग्यः । एतेन हि जगदङ्कुरेण तन्मूलमात्मतत्त्वमस्तीत्यवगन्तुं शक्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य च्छन्दोगा आमनन्ति—“ अन्नैन सोम्य शुङ्गेनाऽऽपोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूल-

१ ड. योग्यत्वं । २ ड. 'म् । तस्मा' । ३ ड. तदेवात्र । ४ ख. ग. च देह' । ५ ख. घ. 'ण दे' । ६ ग. 'बोध उप' ।

मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतन्ताः सत्प्रतिष्ठाः ” इति । तदेवमध्यारोपणाद्वितीयस्याऽऽत्मतत्त्वस्यास्तित्वमात्रं सिद्धम् । तस्याध्यारोपस्यापवादेन तत्त्वस्येत्यर्थावो वक्तुं शक्यते । तस्मात्स जातो भूतानीत्यारभ्य प्रोक्षश्रिया इव हि देवा इत्यन्तेन ग्रन्थेनाध्यारोपस्यापवादः संगृहीतः । तत्राध्यारोपभागे तस्य त्रय आवसथा इति वाक्येन शरीरान्तरसंचारोऽपि संग्रहेण प्रतिपादितः । तदेतत्पितृशरीरं मातृशरीरं स्वशरीरमित्येतदावसथत्रयं पञ्चमाध्याये विवरिष्यते । तत्राऽऽदौ पितृशरीररूपमावसथं दर्शयति*—

ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः, इति ।

योऽयं शरीरं जिघृक्षुर्जीवात्मा सोऽयं पुरुषे पितृशरीरे प्रथमतो गर्भो भवति । न चात्र स्त्रीगर्भवदुदरवृद्ध्या सोऽभिव्यज्यते । किंतु यदेतत्पितृशरीरे सप्तमघातुरूपं रेतोऽस्ति तदेव गर्भ इत्युच्यते । तस्मिन्नेतसि जनिष्यमाणस्य जीवस्य प्रविष्टत्वात् । स्वर्गाद्वा नरकाद्वा वृष्टिद्वारा भूमौ समागतो जीवो ब्रीहियवाद्यन्नद्वारा पितृशरीरे प्रविशति । एतच्च पञ्चाग्निविद्यायां प्रपञ्चेनाऽऽम्नातम् । तस्मिन्श्च पुरुषशरीरेऽन्नरसशोणितमांसादिक्रमेण परिणते रेतस्यवस्थितो भवति । सोऽयं पुरुषे गर्भ इत्युच्यते ।

तस्य गर्भस्य जन्मप्रकारं दर्शयति—

तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवाऽऽत्मानं बिभर्ति तयदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म, इति ।

पुरुषे गर्भत्वेन व्यवस्थितं यदेतद्रेतोऽस्ति तदेतत्तस्मिन्पुरुषशरीर आपादमस्तकं सर्वेभ्योऽवयवेभ्यः सारभूतं सत्संभूतं निर्गतं भवति । तच्च सर्वावयवनिर्गतं रेतोरूपमन्नसारमात्मन् स्वस्यैव रूपान्तरभूतमात्मन्येव स्वशरीर एवासौ पुरुषो बिभर्ति पोषयति । तत्पोषितं रेतोऽग्निसंपर्केण घृतमिव कामाग्निना विलीनं सदृदये समागत्य व्यवस्थितं भवति । तादृशं रेतो यदर्तुकालीनगमनेन स्त्रीयोनौ गर्भाशये सिञ्चति, अथ तदानीमयं पुरुष पञ्ज्जीवान्तराविष्टं रेतोरूपं शरीरं जन्मयति । तदेतद्रेतोनिःसरणरूपमस्य रेतस्यवस्थितस्य संसारिणो जीवस्य प्रथमं जन्मेत्युच्यते । तस्य त्रय आवसथा इत्युक्तानां मध्ये प्रथमादावसथात्पितृशरीररूपात्संपन्नमिति कृत्वा प्रथमं जन्म भवति ।

* एतदग्रे च. पुस्तके “ अपक्रामन्तु गर्भिण्यः ” इत्यधिकम् ।

१ ग. ड. “भावोऽवगन्तुं श” । २ क. ड. विचारयिष्य” । ३ क. ख. ग. “रूपम्” । ४ ड. “रूपम्” । ५ क. ड. “तं तत्स” । ख. घ. “तं यत्स” । च. “तं नि” । ६ ड. “तोभूतं सा” । ७ च. “रूपं सा” ।

ननु स्त्रीशरीरे प्रविष्टं परकीयं रेतः स्त्रिया उपद्रवकारि स्याच्छरीरलग्ना-
णादिवदित्याशङ्क्याऽऽह—

तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं
तथा तस्मादेनां न हिनस्ति, इति ।

स्त्रीयोनौ प्रविष्टं तत्पुरुषरेतस्तस्याः स्त्रिया आत्मभूयं स्वशरीरभावं
गच्छति, यथा स्वमङ्गं हस्तादिकं न शरीरात्पृथग्भूतं तद्वत् । तस्मात्स्वशरीरत्वे-
नैकीभावात्कारणादेनां स्त्रियं न हिनस्ति, उदरलग्नबाणवर्द्धिसां न करोति ।

तद्गर्भद्वारेण स्त्रीपुरुषयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावं दर्शयति—

साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा
भावयित्री भावयितव्या भवति, इति ।

सा गर्भधारिणी रुद्रत्र गतं स्वशरीरे प्रविष्टपृथ्व्य पुरुषस्य रेतःसेकुरेतमा-
त्मानं पुत्ररूपं भावयति परिपालयति । विरुद्धाशनादिपरित्यागोऽनुकूलान्नाद्यु-
पयोगश्च परिपालनम् । यस्मात्स्य स्त्री गर्भपरिपालनेन भावयित्री पुरुषस्यैव
पालयित्री तस्मात्कारणात्तेन पुरुषेणै सा स्त्री भावयितव्याऽभीष्टान्नपानवस्त्रा-
दिप्रदानेन पालयितव्या भवति ।

स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि पुत्रं प्रत्युपकारकत्वं दर्शयति—

तं स्त्री गर्भं विभ्रति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति, इति ।

तं पुत्ररूपं गर्भं मातृरूपा रुद्रत्यन्तं प्रयासं सोढ्वा नव दश वा मासान्स्वो-
दरे धारयित्वा पोषयति । स च पिताऽग्र एव प्रसवात्प्रागेव निष्पन्नं कुमारं
जन्मनोऽग्रे प्रसवादूर्ध्वमधिभावयति । अधिकत्वेन शास्त्रीयजातकर्मादिना
संस्कारं करोति ।

कुमारसंस्कारेण पितुरुपयोगं दर्शयति—

स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति, इति ।

पुत्रसंस्कार इति यदस्ति तेन पिता स्वस्यैव संस्कारं करोति । पुत्रस्य
स्वदेहरूपत्वात् ।

तथाचान्यत्र श्रूयते—

“प्रतिर्जाग्र्यां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ” इति ।

“आत्मा वै पुत्रनाम्नाऽसि” इति च ।

ननु पुरुषस्योपनयनादिना स्वकीयसंस्कारः पूर्वमेव संपन्नः किमनेन पुत्र-
संस्कारेण पुत्रोत्पादनेन चेत्यत आह—

एषां लोकानां संतत्या एवं संतता हिमे लोकाः, इति ।

पुत्रपौत्रादय् दुप्ते जना लोकास्तेषां लोकाणां विच्छेदाय संस्कृतपुत्रोत्पाद-
नम् । अनेन पित्रा स्त्रोत्पादिते पुत्रे संस्कृते सति तथैव पुत्रोऽप्यन्यं पुत्रमु-
त्पाद्य संस्करोति सोऽप्यन्यं पुत्रमित्येवमिमे लोका अविच्छिन्ना भवन्ति ।
अन्यथा विच्छिद्येरन् ।

मातृशरीराभिर्गमनस्य पूर्वोक्तजन्मापेक्षया द्वितीयत्वं दर्शयति—

तदस्य द्वितीयं जन्म, इति ।

जनकस्य पुत्रप्रयुक्तमुपयोगं दर्शयति—

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते, इति ।

अस्य पितुर्द्वावात्मानौ देहौ तयोर्मध्येऽयमात्मा पुत्ररूपो देहः पुण्येभ्यः
कर्मभ्यः शास्त्रोक्तकर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते स्वस्य प्रतिनिधित्वेन गृहेऽव-
स्थाप्यते ।

ननु किमनेन प्रतिनिधिना स्वयमेव कुतो न करोतीत्यत आह—

अथास्याग्रमित्तर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, इति ।

अस्य पितुरितर आत्मा स्थविरो देहः कृतकृत्यः, कृतान्येतज्जन्मप्रयुक्तानि
सर्वाणि कृत्यानि येनासौ कृतकृत्यः । लौकिकानां कुटुम्बपोषणादीनां शास्त्री-
याणामग्रिहोत्रादीनां च निष्पादितत्वात्कृतकृत्यत्वम् । वयोगतो वयसा पूर्व-
कर्मसंपादितेनाऽऽयुषा हीनः प्रैति म्रियते । अतः पुत्रदेहेनैव पुण्यं कर्तव्यं न तु
मृतेन पितुर्देहेन कर्तुं शक्यम् ।

पूर्वोक्तजन्मद्वयमपेक्ष्य जन्मान्तरं दर्शयति—

स इतः प्रयत्नेन पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म, इति ।

अ वृद्धः पितृत्वोऽस्माज्जरठदेहात्प्रयत्नेन निर्गच्छन्नेव स्वर्गं नरके मनुष्य-
लोके वा स्वकर्मानुसारेण पुनर्जायते । न त्वस्मादेहाभिष्क्रान्तस्य जन्मान्त-
राय कालव्यवधानमस्ति । अस्मिन्नेव शरीरे स्थित्वा मनसा देहान्तरं
स्वीकृत्य पश्चादमुं देहं परित्यजति । यथा तृणजलका मुखेन तृणान्तरमवष्टभ्य
ततः पृष्ठभागमुपसंहरति तद्वत् । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति—“तद्यथा

तृणजलेयुक्ता तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहृत्येवमेवा-
यमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्युर्गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंह-
रति ” इति । तद्यथोक्तं पुनर्जन्मरूपमस्मै संसारिण आत्मनस्तृतीयं जन्मेत्यु-
च्यते । यद्यपि पूर्वोक्तं जन्मद्वयं पुत्रदेहस्येदं तु देहान्तरस्य तथाऽपि पितृपुत्रो-
पाध्योरेव भिन्नत्वादुपाध्युपलक्षितस्याऽऽत्मन एकत्वमभिप्रेत्यैकस्य जन्मत्रय-
मित्युपचर्यते । यद्वा पितुः सकाशाद्रेतोरूपेण मातुः सकाशात्कुमाररूपेण च
पुत्रे यज्जन्मद्वयमुदाहृतं तेनैव न्यायेन पितुरपि स्वकीयपितृमातृसकाशाज्जन्म-
द्वयमर्थादुक्तमित्यभिप्रेत्य तदपेक्षया पितुरिदं तृतीयं जन्म । पुत्रस्य तु जन्म-
द्वयं साक्षाद्दृष्टं पितृदृष्टान्तेन तु मरणादूर्ध्वं तृतीयं जन्म भविष्यति । एवं
सर्वस्यापि जन्मत्रयं पुनः पुनरावर्तते । अनेन जन्मत्रयोपवर्णनेन संसाराद्विर-
क्तिरूपजायते । न हि मातृपितृमलद्वयरूपदेहस्य निरन्तरं धारणादन्यदधिकं
जुगुप्सितं वैराग्यकारणमुदाहर्तुं शक्यम् ।

अत एव विष्णुपुराणे पठ्यते—

“ स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् ।

विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते ” इति ।

तस्यैतस्य जुगुप्सितस्य संसारस्य ज्ञानमन्तरेण विनाशाभावं तच्चज्ञानेन
निवृत्तिं च द्योतयितुं मन्त्रमुदाहरति—

तदुक्तमृषिणा, इति ।

पुरुषे इह ह्य इत्यारभ्य तृतीयं जन्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन संसारस्य यत्कष्टत्वमुप-
वर्णितम्, यच्च संसारनिवर्तकं तच्चज्ञानमुत्तरत्र विवक्षितं तदुभयमप्यर्थजातं
केनचिन्मन्त्रेणाभिहितम् ।

तमेतं मन्त्रं पठति—

ग्रमे नु समन्त्रेषामवेदमहं देवातां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीररश्मयः श्येनो जत्रसा निरदीयमिति, इति ।

अहं वामदेवाख्यो मुनिर्ग्रमेऽनु मातुर्गम एवावस्थितः सन्नेष्ट्रामाग्निवाय्वादि-
त्यादीनां देवानां विश्वा जनिमानि सर्वाण्यपि जन्मान्यन्त्रवेदमनुक्रमेण विदि-
तवानस्मि । मुखाद्वाग्वज्रोऽग्निरित्यादिश्रुतिप्रतिपादितं परमात्मना संपादितं
देवानां जन्म ज्ञातवानस्मि । औपनिषदमात्मज्ञानं मम संपन्नमित्यर्थः । अथ

१ घ. 'जल्युक्ता' । २ ड. 'लायुक्ता' । ३ ड. 'जननरू' । ४ ग. 'अय देहस्य सं' । ५ ग.
'यमुक्त' । ६ ग. 'क्षाच्छ्रुतं पि' । ७ ग. घ. 'मर्थ' । ८ ग. 'मेव म' ।

एतस्माज्ज्ञानोदयादधस्तान्म्रं वामदेवमायसीलोहनिर्मितशृङ्खलासमानाः शब्द-
पुरः शतसंख्यानि शरीराण्यरक्षन्त्यथा कारागृहेऽवस्थापितं तस्करं प्रबलं बद्ध-
शृङ्खलाः पलायनाद्रक्षन्त्येवं शतसंख्योपलक्षितान्यनन्तानि शरीराणि यथाऽहं
मुक्तो न भवामि तथैवारक्षन् । इदानीं गुरुशास्त्रमसादालब्धतत्त्वविद्यायुक्तोऽवि-
द्यामयात्संसारच्छेद्य इव जालं भित्त्वा जवसा निरदीयं त्वरया निर्गतोऽस्मि ।
इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

गर्भे एवैतच्छ्रयानो वामदेव एवमुवाच स एव विद्वान्-
स्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्धा-
मानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समस्रवत् , * इति ।

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

उपनिषत्क्रमेण द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अहमिति मन्त्रे योऽभिहितः स वामदेवो मातृगर्भे एव श्रयानः सन्नेवत्पू-
र्वोक्तं मन्त्रार्थजातधेनुमुवाच । स वामदेव एवं मन्त्रार्थोक्तप्रकारेणाऽऽत्मतत्त्वं
विद्वान्प्रारब्धकर्मणि क्षीणे सत्यस्माच्छरीरभेदादेहविनाशादूर्ध्वमुत्तरकालेऽव-
स्थितः सर्वस्मात्संसारबन्धादुत्क्रम्यामुष्मिन्निन्द्रियागोचरे स्वर्गे सुष्ठु तत्त्वज्ञाने-
नाजिते लोके स्वप्रकाशत्वेनावलोक्यमाने स्वरूपे सर्वान्क्रामांस्तैत्तिरीयोक्ता-
न्सार्वभौमादिहिरण्यगर्भपर्यन्तान्सर्वानानन्दानाप्त्वा परमानन्दस्वरूपब्रह्मात्म-
त्वेन प्राप्यामृतो मरणरहितः सप्रभवत् । यद्यपि गर्भे गुरुशास्त्रोपदेशो नास्ति
तथाऽपि जन्मान्तरोपदेशस्य केनचित्प्रतिबन्धककर्मणा तदानीं प्रतिबद्धस्य गर्भे
प्रतिबन्धक्षयमपेक्ष्य ज्ञानोत्पादकत्वं संभवति । तथा च भगवता व्यासेन सूत्रि-
तम्—“ऐहिकमध्यमस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनम्” [ब० सू० अ० ३ पा० ४ सू० ५१]
इति । प्रस्तुतप्रतिबन्धाभावे सति यस्मिञ्जन्मन्युपदेशस्तस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानं
भवति । अन्यथा जन्मान्तरे । कुतः । वामदेवे तद्दर्शनमिति सूत्रार्थः । यद्यपि
मुक्तौ काष्ठा विषयानन्दा न सन्ति तथाऽपि विषयानन्दानां ब्रह्मानन्दैकदे-
शत्वेन तस्मिन्नन्तर्भावाद्ब्रह्मानन्दप्राप्त्या सर्वकामप्राप्तिरुपचर्यते । तत्त्वज्ञानिनो

* अत्र मूले—“यथास्थानं गमिष्यः ।” इत्यधिकं वर्तते ।

१ ह. च. ‘रीयप्रोक्ता’ । २ ह. च. ‘त्प्रबलक’ । ३ ह. च. ‘नन्दलेश’ । ४ ग. ‘कलेश’ ।

वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरसंबन्धस्याभावेन देहप्राणवियोगरूपस्य मरणस्या-
प्रसक्तत्वादमृतत्वं द्रष्टव्यम् । समभ्रवदित्यभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीया-
रण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथाध्यारोपप्रकरणे तस्य त्रय आत्रसथा इतिवाक्येन पितृमातृस्वशरीर-
रूपं संसरणार्थं स्थानत्रयं यदुक्तं तत्पुनः पञ्चमाध्याये वैराग्योत्पत्त्यर्थं पुरुषे ह
वा इत्यादिना प्रपञ्चितम् । स ज्ञातो भूतान्यभिव्यैख्यदित्यादिनाऽपवादप्रक-
रणेन यत्तत्त्वज्ञानं संगृहीतं यच्च वामदेवोदाहरणेन ज्ञानफलं संक्षिप्तं दर्शितं
तदुभयं विशदी कर्तुं षष्ठाध्याय आरभ्यते । तत्राऽऽत्मा वा इदमित्यध्यायेन
सामान्यतस्तत्त्वमवगत्य पुरुषे ह वा इत्यध्यायोक्तजन्मकेशविचारेण परं वैराग्यं
प्राप्तानां जिज्ञासूनां विचारं दर्शयति—

ॐ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा, इति ।

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतौ कश्चिन्निरुपाधिक आत्मा श्रुतः ।
तथा “स एतमेव सीमानं विद्वार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति श्रुतौ कश्चित्सोपाधिक
आत्मा श्रुतः । ब्रह्मं तु प्रतिदिनं प्रतिक्षणमात्मेति यमुपास्महे स कः सोपाधिको
निरुपाधिको वेत्यर्थः । उपासनं नाम नैरन्तर्येण तात्पर्यपुरःसरो व्यवहारः । अहं
गच्छाम्यहमागच्छामि ममायं देहो ममेदं गृहमिति निरन्तरमादरेणाऽऽत्मव्य-
वहारो लोके दृश्यते । सोऽयमत्रोपासनत्वेनोपचर्यते । तथा स आत्मा श्रुता-
वात्मा वा इत्यादिना श्रुतः कतरः सोपाधिकनिरुपाधिकयोर्मध्ये कतरः कोऽ-
सावित्यर्थः ।

ननु कतरः स आत्मेत्ययं विचारोऽस्तु श्रुत्यै(त्ये)कगम्यस्य तस्य विचार-
मन्तरेणानिश्चयात्, कोऽयमात्मेत्ययं तु विचारो न युक्तः, तस्याहंप्रत्ययगम्य-
त्वेन प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विचारहेतुमनेककोऽव्यात्मकं संशयं दर्शयति—

येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा
गन्धानाजिघ्रसि येन वा वाचं व्याकरोति
येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति
यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्र-

ज्ञानं मेधा दुश्चिर्भूतिर्मिति मन्त्रीषा जूतिः स्मृतिः

संकल्पः क्रतुरमुः कामो वश इति, इति ।

यद्यप्यहंप्रत्ययगम्यश्चैतन्यरूप आत्मेति सामान्याकारेण प्रसिद्धिरस्ति तथाऽपि तद्विशेषे संशयो विद्यते । बाह्यान्तःकरणेषु सर्वेष्वपि चैतन्यं पृथक्पृथक् भिव्यज्यते । यथा जलपात्रेषु प्रत्येकं सूर्यादिप्रतिबिम्बस्तद्वत् । तथासति चक्षुरिन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्येन देहेन्द्रियादिसंघाताभिमानी लौकिकः पुरुषो नीलपीतादिरूपं पश्यति । अतो येन चक्षुषचैतन्येन पश्यति तच्चैतन्यं किमात्मेत्येका कोटिः । तथा येन श्रोत्राभिव्यक्तचैतन्येन शब्दं शृणोति तत्किमात्मेति द्वितीया कोटिः । एवं घ्राणवागिज्हादीन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्यविशेषाणामात्मतत्त्वरूपसंदेहकोटित्वं द्रष्टव्यम् । चैतन्यस्यैव रूपरसादिज्ञापकत्वं कठबल्लीष्वाम्नायते—“अत्र रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् । एतेनैव विज्ञानाति” इति । श्रोत्रादीन्द्रियद्वारा विषयग्राहकत्वमभिप्रेत्य तलवकारेण्याम्नायते—“श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ घ्राणस्य घ्राणश्चक्षुश्चक्षुः” इति । वाजसनेयिनोऽपि तत्तदिन्द्रियसाक्षिचैतन्येन तत्तदिन्द्रियद्वारकं विषयग्रहमभिप्रेत्य तत्तदिन्द्रियनाम्ना व्यवहारमामनन्ति—“घ्राणस्य घ्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः” इति । बाह्येन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्येष्व्वात्मतत्त्वसंशयं दर्शयित्वाऽन्तःकरणद्वयतद्वृत्तिविशेषाभिव्यक्तचैतन्येष्व्वात्मतत्त्वसंशयमभिप्रेत्य यदेतद्वृद्धममित्यादिना तत्तदुपाधिकस्वरूपमुपन्यस्यते । तत्र हृदयं-बुद्धिः सा चाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिधर्मारोपसाधनत्वादन्तःकरणमित्युच्यते । तस्य च बुद्धिविशिष्टस्य कर्तुरात्मनो रूपादिविषयसंकल्पविकल्पादिसाधनं मन इत्युच्यते । बुद्धिमनसोर्द्वयोरन्तःकरणविशेषयोः समुच्चयार्थश्चकारः । एतदेवान्तःकरणद्वैविध्यमभिप्रेत्य तैत्तिरीयके—“तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः” इति कोशद्वयमुपन्यस्तम् । तस्य च मनसो वृत्तिविशेष एतत्संज्ञानमित्यादिना प्रपञ्च्यते । यन्मनोऽस्त्येतदेव वृत्तिरूपेण परिणतं सत्संज्ञानमित्युच्यते । सम्यगिदं वस्त्विति ज्ञप्तिः संज्ञाज्ञम् । आज्ञानमाज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानमिदमस्माद्विशिष्टमित्येवमादिविवेकः । प्रज्ञानं ग्रन्थार्थादाबुन्मेषः । मेधा ग्रन्थतदर्थधारणा । दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपलब्धिहेतुर्मनोवृत्तिः । धृतिर्यैष प्राप्तायामप्यापदि तद्विशेषगणनाराहित्यम् । प्रतिर्भनं राजकार्याद्यालोचनम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । ज्ञतिर्जवः प्राप्तकार्येषु मनसो व्यग्रता । यद्वा ज्ञतिर्भ-

१ ग. ड. 'नृ च' । २ च. वा. चक्षुश्चैत' । ३ ख. घ. श्रोत्रेन्द्रियाभि' । ४ ग. 'पत्वसं' । ५ ख. ग. ड. श्रोत्रं मन' । ६ ख. ग. 'त्वसं' । घ. 'त्वत्वसं' । ७ च. 'शेषा ए' । ८ च. 'श्च्यन्ते । य' । ९ क. ख. ग. घ. 'तं तत्त्वं' । १० क. ख. ग. घ. 'ननरा' ।

नसो रोगादिजनितदुःखित्वम् । स्मृतिरनुभूतार्थवस्तुस्मरणम् । संकल्पोऽसमी-
चीनेऽपि वस्तुनि सम्यक्त्वेन कल्पनम् । क्रतुरवश्यं करिष्यामीत्यध्यवसायः ।
असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसंनिहितविषयाकाङ्क्षा ।
वृशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । इत्येवमाद्या अन्येऽपि
सात्त्विकराजसतामसैर्वृत्तिभेदा बहवो विचक्षणैर्द्रष्टव्याः । अत्र सर्वत्र किमे-
तद्वृत्त्युपाहितं चैतन्यमात्मैत्येवं संशयकोटयो योजनीयाः ।

इत्थं संशयमुपन्यस्य निर्णयं दर्शयति—

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति, इति ।

येन वा पश्यवीत्यादिना क्रतुरसुः कामो वृश इत्यन्तेन ग्रन्थेन यान्युपन्य-
स्तान्येतान्येव सर्वाण्यपि तत्तद्वृत्त्युपाधिद्वारोपलक्षितस्य प्रज्ञानस्य शुद्धचैत-
न्यस्य नामधेयानि संपद्यन्ते । प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानं चैतन्यं, [तस्य] हि स्वतो
निर्मलत्वात्प्रकृष्टस्यैवाधमोपाधिसंपर्कवशादपकर्षः प्रतीयते । यदा तूपाधिवि-
शिष्टत्वं परित्यज्य तत्तदुपाधिभिरुपलक्षितं शाखाचन्द्रन्यायेन विविच्यते
तदानीमुपाधिकृतस्यापकर्षस्याभावात्प्रकर्ष एव परिशिष्यते । तच्च प्रकृष्टं
चैतन्यं सर्वेष्वप्युक्तोपाधिष्वनुगतमिति कृत्वा तस्यैव मुख्यमात्मत्वमिति
निर्णयः । उपाधिविशिष्टस्य न मुख्यमात्मत्वं शुद्धचैतन्यस्यैव मुख्यात्मत्वमि-
त्ययमेव विवेको बृहदारण्यके—“स एष इह प्रविष्टः” इत्यादिना प्रविष्टं जीवा-
त्मानं प्रकृत्यैवाम्नायते—“तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम
भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामा-
न्येव” इति । अयमर्थः—देहे नस्वाग्रपर्यन्तं प्रविष्टं ज्ञानक्रियाशक्त्युपाधिकं तुमा-
त्मानं विवेकिनः पुरुषाः स्वात्मतया न पश्यन्ति । द्वि यस्मात्स आत्मोपा-
धिविशिष्टः कृत्स्नो न भवति तस्मान्न मुख्यात्मत्वम् । अकृत्स्नत्वमेव कुत इति
चेत्तदुच्यते । प्राणन्नेव श्वासं कुर्वन्नेव प्राणोपाधिविशिष्टतया प्राणनामको
भवति । न चासौ वागाद्युपाधिविशिष्टेष्वनुगच्छति । एवं वागादिष्वप्येकैको-
पाधिना विशिष्ट इतरत्र नानुगच्छति । अभिवदनकाल एव वागुपाधिकः ।
रूपदर्शनकाल एव चक्षुरुपाधिकः । एवमितरत्रापि । कथं तस्मात्तमनः कृत्स्नत्व-
मित्याकाङ्क्षायां प्राणवागाद्युपाधिवैशिष्ट्यपरित्यागे सति कृत्स्नत्वमित्ययमर्थो
बृहदारण्यक एवाऽऽन्नातः—“आत्मेत्येवोपासीतात्र ब्रूते सर्वं एकी भवन्ति”
इति । एवमाद्युपाधिषु चैतन्यविशेषास्ते सर्वेऽपि निरुपाधिक आत्मन्यन्तर्भव-

१ ड. च. प्राणादिं । २ घ. ड. 'व्यकल्याकारा' । ३ ख. घ. अन्या अपि । ४ ख. घ. 'संभेदा
वृत्तयो वि' । ५ ख. घ. प्रत्यै । ६ ख. घ. एकं अ ।

नीति । यथा जलपात्रगताः सूर्याः सर्वेऽपि तत्कल्पनाधिष्ठानभूते मुख्ये सूर्येऽ-
न्तर्भवन्ति तद्वत् ।

तदेवं कोऽयमात्मेत्येतस्मिंस्त्वंपदार्थविचारे निरुपाधिकं साक्षिचैतन्यं प्रज्ञा-
नशब्दाभिधेयमात्रेति निर्णयोऽभिहितः । अथ कतरः स आत्मेत्येतस्मिंस्तत्प-
दार्थ विचारे निर्णयं दर्शयति—

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुरा-
काश आपो ज्योतीर्णीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेताराणि
चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिजानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो
यत्किञ्चेदं प्राणि जहमं च प्रतत्रि च यच्च इधावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम्, इति ।

ब्रह्मादिस्थावरान्तं यज्जगदस्ति तत्सर्वं प्रज्ञानेत्रम् । निरुपाधिकत्वेन प्रकृष्टा
ज्ञप्तिः प्रज्ञा, नीयते सर्वं जगदनेनेति सृष्टिस्थितिप्रलयव्यवहाराणां मूलकारणं
नेत्रं, प्रज्ञैव नेत्रं यस्य जगदस्तत्प्रज्ञानेत्रम् । अशेषजगतो मूलकारणभूतं यच्चै-
तन्यं तदेव कतरः स आत्मेत्यस्मिंस्तत्पदार्थविचारे मुख्यात्मत्वेन निर्णेतव्यमिति
तात्पर्यार्थः । एष ब्रह्मेत्यनेन पुलिङ्गब्रह्मशब्देन “हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे”
इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धः प्रथमशरीरी विवक्षितः । तस्य शास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयितुमे-
तच्छब्दः । इन्द्रो देवराजः । प्रजापतिः पूर्वोक्तेन्द्रियतदभिमानिदेवतात्मको-
विराट्देहः । सर्वे देवा अग्निवाय्वादयः । पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि प्रसि-
द्धानि । इमानि पञ्च महाभूतानीत्येतस्य वाक्यस्य पृथिवीत्यारभ्येत्यानीत्यन्तं
विवरणम् । इमानि ज्ञान्यानि क्षुद्रैरल्पकैर्मशकापिपीलिकादिदेहैर्मिश्राणि ।
इवशब्दोऽनर्थकः । बीजानि कारणानि । मनुष्यादिपिपीलिकान्ताः सर्वे देहाः
स्वयं पञ्चभूतकार्याः सन्तः सजातीयदेहान्तरहेतुत्वेन बीजशब्दाभिधेयाः । तेषां
बीजानां नानाजातीयत्वमितराणि जेताराणि जेत्यनेन प्रतिज्ञायते । परस्परवि-
लक्षणबहुभेदयुक्तानीत्यर्थः । अण्डजानीत्यादि प्रतिज्ञातमेव नानात्वं प्रपञ्च्यते ।
पक्षिसर्पादीन्यण्डजानि । जारुजानि जरायुजानि मनुष्यगवादीनि । कृमिदंशा-
दीनि स्वेदजानि । तरुगुल्मादीन्युद्भिजानि । यथोक्तेष्वेव जरायुजानामश्वा
गावः पुरुषा हस्तिन इत्युदाहृत्य प्रदर्शनम् । उक्तानामनुक्तानां च संक्षेपेणो-
पसंग्रहार्थं यत्किञ्चेदं प्राणीत्यादि वाक्यम् ।

यदेतज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वं चैतन्यस्य प्रज्ञानेत्रमिति पदेन संगृह्योक्तं
तदेव विवृणोति—

प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा, इति ।

१ क. ग. 'वतोत्पादको' । २ ख. घ. 'स्य पृ' । ३ ख. घ. 'रभ्येत्ता' । ४ ग. घ. 'कार्यभूताः'
हुं । ५ क. ख. ग. घ. 'ज्ञायते' । ६ क. ड. 'दिना प्र' । ७ ख. घ. 'णत्वेन चै' ।

प्रज्ञाने निरुपाधिकचैतन्ये पूर्वोक्तं सर्वं जगत्प्रतिष्ठितं रज्ज्वां सर्पादिवदारो-
पितम् । अनेनोत्पत्तिहेतुत्वमुक्तम् । लोकः सर्वप्राणिसमूहः प्रज्ञानेत्रः प्रज्ञा
चैतन्यमेव नेत्रं व्यवहारकारणं यस्यासौ प्रज्ञानेत्रः । अनेन स्थितिहेतुत्वमु-
क्तम् । प्रज्ञा चैतन्यं प्रतिष्ठा लयस्थानं प्रतिष्ठितिं विलीयतेऽत्रेति व्युत्पत्तेः ।
अनेन संहारहेतुत्वमुक्तम् । एतावता शाखान्तरप्रसिद्धं जगज्जन्मस्थितिलयका-
रणत्वाख्यं ब्रह्मणस्तदस्थलक्षणमुक्तं भवति । एतत्तु लक्षणं तैत्तिरीया विस्पष्ट-
मामनन्ति—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
अत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विज्ज्ञासस्व । तद्ब्रह्म” इति ।

तदेवं विचारद्वयेन तत्त्वंपदार्थौ शोधितौ । अथ महावाक्येन तत्त्वंपदार्थयो-
रैक्यं दर्शयति—

प्रज्ञानं ब्रह्म, इति ।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीतिवाक्येन देहेन्द्रियादिसाक्षि-
रूपं यत्प्रज्ञानं त्वंपदार्थरूपं निर्णीतं तदेवैष ब्रह्मेत्यादिवाक्येन जगत्कारणतया
निर्णीतं परं ब्रह्म नानयोरीषदपि भेदोऽस्ति । अहंप्रत्ययगम्यत्वाकारेण यदा
विवक्ष्यते तदा जीव इत्युच्यते । यदा तु शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारो विवक्षि-
तस्तदानीं ब्रह्मेत्यभिधीयते । अतो व्यवहारभेदमात्रं न तु तत्त्वतो भेदोऽस्ति ।
न चैवं सति पुनरेक्तिप्रसङ्गः । अब्रह्मत्वपरोक्षत्वयोर्व्यावर्त्ययोर्भेदेन पदद्वयो-
पयोगात् ।

एतच्च वाक्यवृत्तौ विस्पष्टमभिहितम्—

“प्रत्यग्बोधो य आप्नाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ।

अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते” इति ॥

इत्थं चतुर्थाध्याये स ज्ञानो भूतान्यभिव्यैख्यदित्यादिनाऽपवादप्रकरणेन
संगृहीतमात्मतत्त्वमस्मिन्नध्याये तत्त्वंपदार्थविचारमुखेन(ण) प्रपञ्चितम् । अथ
तत्त्वज्ञानफलं दर्शयति—

स एनेन प्रवेनाऽऽत्सनाऽऽत्सालोकादुत्कम्यामुभिनस्त्वयै

१ क. ख. ग. घ. ‘मुक्तं भवति । ए’ । २ क. ख. ग. घ. ‘द्धं च ज’ । ३ ड. एतच्च ल’ ।
च. एवं तु ल’ । ४ ख. ग. घ. ड. च. ‘ह्य न चान’ । ५ घ. ‘रुक्तम्’ । ६ ख. घ. ‘वृक्षिण्यते’ ।
७ क. ख. ग. ‘मुख्येन ।

लोके सुवर्णकामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत्, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के पञ्चमः खण्डः ॥ १ ॥

उपनिषत्क्रमेण तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके षष्ठाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यः पुमान्प्रज्ञानं ब्रह्मेत्येवं जानाति स पुमानेतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मना चैतन्यस्वरूपेण स्वयमाविर्भवति । तत ऊर्ध्वं च विदेहमुक्तिं प्रतिपद्यते । तन्मुक्तिप्रतिपादकपद्माल्लोकादिति वाक्यं पूर्वस्मिन्पञ्चमाध्याये व्याख्यातम् । तस्यैव वाक्यस्य व्याख्यातस्य पुनरप्यत्रोक्तिस्तत्त्वविद्योपसंहारार्था । सप्रब्रह्मदित्यभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके षष्ठाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

षष्ठे तत्त्वविद्यां परिसमाप्य सप्तमे शान्तिकरं मन्त्रं पठति—

ॐ वाङ्मे मतसि प्रतिष्ठिता मूर्तो मे वाचि प्रति-
ष्ठितुमाविरावीर्मे एधि वेदस्य म आणी स्यः श्रुतं
मे मा प्रहासीरनेनाऽऽर्धतेनाहोरात्रान्त्संदधाम्यृतं
वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वाक्कारम-
वत्ववतु मामवतु वाक्कारमवतु वाक्कारम्, इति ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

उपनिषत्क्रमेण चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके सप्तमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यथोक्ततत्त्वविद्याप्रतिपादकग्रन्थपाठे प्रवृत्ता मदीया वाक्सर्वदा प्रजसि प्रविष्टिता, मनसा यद्यच्छब्दजातं विवक्षितं तदेव पठति । प्रनश्च मदीयं वाचि

प्रतिष्ठितम्, यद्यद्विद्याप्रतिपादकत्वेन वक्तव्यं शब्दजातमस्ति तदेव मनसा विवक्ष्यते । एवमन्योन्यानुगृहीते वाङ्मनसे विद्यार्थग्रन्थं साकल्येनावधारयितुं शक्नुतः । मनसः सावधानत्वाभावे सुप्तोन्मत्तप्रलापादिवद्यत्किंचिदसंगतं ब्रूयात् । तथा च वाचः पाटवाभावे सति गद्गदरूपया वाचा विवक्षितं सर्वं यथाव-
 न्नोच्चार्यते । अतस्तयोरन्योन्यानुकूल्यमस्त्वित्येवं प्रार्थ्यते । आविःशब्देन स्वप्र-
 काशं ब्रह्मचैतन्यमुच्यते । प्रज्ञानशब्देन व्यवहृतत्वात्तस्याऽऽविर्भूतरूपत्वम् ।
 तथाविध हे आत्मन्मे मदर्थमाविरेधि । अविद्यावरणापनयेन प्रकटी भव । हे
 वाङ्मनसे मे मदर्थं वेदस्य यथोक्ततत्त्वविद्याप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्याऽऽणी स्थ
 आनयनसमर्थं भवतम् । मे श्रुतं मया श्रोत्रेणावगतं ग्रन्थतदर्थजातं मा प्रह्यामीमां
 परित्यजतु विस्मृतं मा भूदित्यर्थः । अनेनाऽऽधीतेत ग्रन्थेन विस्मरणरहितेना-
 होरात्रान्संदधामि संयोजयामि । अहनि रात्रौ चाऽऽलस्यं परित्यज्य निर-
 न्तरं पठामीत्यर्थः । अस्मिन्पठिते ग्रन्थं ऋतं परमार्थभूतं वस्तु वदिष्यामि,
 विपरीतार्थवदनं कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः । ऋतं मानसं सत्यं वाचिकं
 मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य वाचा वदिष्यामीत्यर्थः । तन्मया वक्ष्यमाणं ब्रह्म-
 तत्त्वं मां शिष्यमवतु सम्यग्बोधेन पालयतु । तथा तद्ब्रह्मतत्त्वं वक्तारमाचार्यम-
 वतु बोधकत्वसाध्यप्रदानेन पालयतु । पुनरप्यवतु मामित्युक्तिः फलविषया ।
 पूर्वं साधनकाले शिष्याचार्ययोः पालनं प्रार्थितम् । इदानीं फलकालेऽपि
 प्रार्थ्यते । तत्र शिष्यस्याविद्याकार्यनिवृत्तिः फलम् । आचार्यस्य तु तादृशशि-
 ष्यदर्शनेन विद्यासंप्रदायप्रवृत्तिप्रयुक्तः परितोषः फलम् । अनेन मन्त्रपाठेन
 विद्योत्पत्तेः पुरा विद्याप्रतिबन्धका विघ्नाः परिह्रियन्ते । विद्योत्पत्तेरूर्ध्वमसं-
 भावनाविपरीतभावनोत्पादका विघ्नाः परिह्रियन्ते । अवतु वक्तारमित्यभ्या-
 सोऽध्यायसमाप्त्यर्थो द्वितीयारण्यकसमाप्त्यर्थश्च ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तप्तो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थश्चतुरो देसाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयो-

पनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति द्वितीयारण्यकं समाप्तम् ॥ २ ॥

समाप्ता चेयमैतरेयोपनिषद्दीपिका ।

१ क. 'द्यार्थं प्र' । २ ड. 'वे नागिन्द्रियं सु' । ३ ड. 'र्थः' । तस्मि । ४ ख. घ. 'चिकमधिकं
 म' । ५ ख. घ. 'र्थः काले शिष्याचार्ययोः पालयामीत्यर्थः । त' । ६ क. ख. ग. घ. च. 'युक्तप' ।
 ७ ख. घ. 'वनारूपा वि' ।

